

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192765

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M83 Accession No. M1847

Author K18V

Title कठिक् अ. अ.

2152141
This book should be returned on or before the date last marked below.

: प्र का श क :
स. आ. ज ग ता प
जगताप-कारले प्रकाश.
३३१ शुक्रवार, पुणे २.

[या का दं व री न्या
छा या चित्रणाचे ह क
सौ. मीनाक्षी क र्णिक
यां न्या क डे आ हे त.]

: मु द्र क :
मा. र. का र ले
ज न से वा मु द्र णा ल य
१९२ शुक्रवार, पुणे २.

अर्पणपत्रिका

ठाणें

जिल्ह्यांतील

तीन लाख उपे-

क्षित आदिवासींचें

जीवन सुधारण्यासाठीं,

ज्यांनीं गेलीं कांहीं वर्षें

अहर्निश प्रयत्न केले व ते प्रयत्न

करतांना ज्यांना खूप कष्ट व यातना

सहन कराव्या लागल्या, त्यांपैकीं कांहींना

तर प्राणार्पण करावें लागलें, ' त्या आदिवासी

सेवा मंडळाच्या कार्यकर्त्यांना ' व आदि-

वासींची सेवा करण्याचा ज्यांनीं प्रयत्न केला

त्या ' सर्व समाजसेवकांना ' ही अल्पशी कृति

भक्तिभावानें मी समर्पण करीत आहे.

—वासुदेव बळवंत कार्णिक

परिचय

प्रिय कार्णिक,

ठाणें जिल्ह्यांतल्या अज्ञात उपेक्षित आणि अनंत अडचणींनीं भरलेल्या, जंगलाच्या छायेत वाढलेल्या, 'वाडागिणी'ला तुम्ही प्रकाशांत आणलेंत, आणि तिच्या मार्फत मानवी जीवनांतलें एक नवीन दालन तुम्हीं उघडलेंत, ही स्पृहणीय अशी समाजसेवा तुम्हीं केली आहे. त्यामुळें मला मोठा आनंद वाटत आहे आणि या सेवेबद्दल मी तुम्हांला धन्यवाद देतों.

ठाणें जिल्ह्यांतल्या उत्तर भागांत राहणाऱ्या आदिवासी जनतेच्या सर्वांगीण विकासासाठीं गेलीं दहा वर्षे जे प्रयत्न अनेक बाजूंनीं सुरू आहेत, त्यांच्याशीं तुमचा दृढ संबंध आल्यामुळें तुम्हांला आदिवासी जनतेच्या जीवनाचें संपूर्ण दर्शन झालें आहे. हें दर्शन घडत असतांना तुम्हांला अनेक अनुभव आलेले आहेत. त्यांतले कांहीं अनुभव प्रक्षोभक असतील; कांहीं किळसवाणे असतील; कांहीं उद्धोषकही असतील. पण त्या सगळ्या बऱ्या-वाईट अनुभवांचा सुंदर व कौशल्यपूर्ण समवाय साधून तुम्हीं एक उदात्त रंगानें सजविलेलें चित्र बनविलें आहे. या चित्रनिर्मितींत भडक रंग भरण्याचें तुम्हीं टाळलें आहे, ही गोष्ट भूषणास्पद आहे. भडक रंग भरून अधिक आकर्षक असें चित्र बनविणें अधिक सुलभ होतें; पण तसें केलें असतें, तर छाया-प्रकाशाचे, सुख-दुःखांचे, उत्साह-उद्वेगांचे, आशा-निराशांचे विविध प्रसंग चितारतांना ज्या सूक्ष्म छटा, जे व्यक्तिदर्शनाचे विशेष तुम्हीं प्रकट केले आहेत आणि या प्रकटीकरणांत जें सौहार्द, जी सुजनता आणि जो हळुवारपणा तुम्हीं दाखविला आहे, तें तुम्हांस मुळींच साधलें नसतें. चित्रदर्शनाच्या वरील

पद्धतीमुळे तुमचें चित्र अधिक हृदयंगम आणि कुशलतेचें झालें आहे. तुमच्या वृत्ती-प्रवृत्तींशीं ज्यांचा परिचय आहे, त्यांना तुम्हीं मांडलेले विचार तुमच्या वृत्तींशीं अगदीं सुसंगत आहेत, असेंच वाटेल. प्रकटीकरणाच्या बाबतीत तुम्हीं वारली व्यक्तींच्या तोंडीं त्यांची बोली घातली आहे, ही एक कौतुकाची गोष्ट आहे. मला वाटतें, मराठी भाषेच्या समृद्ध, संपन्न आणि गौरवपूर्ण क्षेत्रांत वारली बोलीला तुम्हीं प्रवेश मिळवून दिलात, हें अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाचें झालें आहे. तुम्ही स्वतः वारली बोली सुलभतेनें वापरू शकतां, हें मी अनेक प्रसंगीं पाहिलें आहे. वारली बोलीच्या बाबतीत तुम्हीं तज्ज्ञ आहांत आणि ती बोली तुम्हीं वाडगिणीच्या पार्श्वभूमीत यथायोग्यपणें वापरली आहे. ती बोली किती मृदु, किती साधी, किती रसाळ आणि किती लयबद्ध ! मला तरी फार मजा वाटते, तुम्हांला आणि वारल्यांना ह्या बोलींत बोलत असतांना ऐकण्याची ! साहित्यिकांनीं आणि भाषापंडितांनीं या बोलीचा अभ्यास अवश्य करावा. अशी माझी त्यांना सूचना आहे. तुम्हीं त्या बाबतीत या पुस्तकाच्या रूपानें चांगलें काम केलें आहे.

पण हें सगळें झालें चित्राच्या बाह्य रूपाविषयीं. वाडगिणीच्या घरांतली, परसांतली, आसपासची व समाजांतली जी स्थिति आहे, त्या स्थितीचेंही सम्यग् दर्शन प्रस्तुत पुस्तकांत दिलें आहे आणि तें अत्यंत करुणाजनक आहे. आदिवासी जनतेविषयीं कुणाही सहृदय लेखकानें अथवा सेवकानें रेखाटलेलें चित्र आजच्या परिस्थितीत करुणाजनकच असणार, ही मोठी उद्वेगजनक गोष्ट आहे. ही परिस्थिति कशी बदलायची ही एक विकट समस्या आम्हां समाज-सेवकांपुढें आहे. वाडगिणीच्या आयुष्याच्या शेवटीं ती स्वतःला विचारूं लागली; “ आतां आपल्या आयुष्यांत जगण्यासारखें राहिलें

आहे तरी काय ? नवरा बेपत्ता, खून पळाली, मुलीचा खून झाला, घर मोडलं, शेत गेलं ! ” एकट्या वाडगिणीचाच संसार वरील-प्रमाणे उध्वस्त झाला आहे, असें नाही. सगळ्या आदिवासी जीवनाचें हेंच सार आहे ! प्रिय कर्णिक, तुम्हांला माहीत आहे कीं, अशा लाखानें मोजतां येण्यासारख्या वाडगिणी, दऱ्याखोऱ्यांतून, रानांवनांतून इतस्ततः दुःखमय जीवनाची कधींच न संपणारी गडद अंधारी रात्र कंठीत आहेत ! आदिवासी जीवन ओसाड, भकास व रुक्ष आहे. तें समृद्ध, सुफलदायी, परममंगलकारी आणि सुंदर कसें करावें, हा प्रश्न सगळ्यांनींच विचारांत घेतला पाहिजे. आज आदिवासी जनता स्वावलंबनानें हा प्रश्न सोडविण्यास समर्थ नाही. दुसऱ्यांच्या साह्याची तिला काहीं काळपर्यंत तरी आवश्यकता आहे. तें साह्य कसें द्यावें, त्याचें स्वरूप कसें असावें, या कामांतील अंतिम उद्दिष्टे काय असावीत या मुद्यांचा सगळ्या विचारवंतांनीं विचार करणें निकडीचें काम झालें आहे.

‘वाडगीण’ ही वारली नांवाच्या एका आदिवासी जमातींत जन्मास आली आहे. अशा जमाती अनेक आहेत, या साऱ्या जमाती जंगलांतून राहात असल्यामुळें त्यांना वन्य जमाती असें संबोधण्यांत येत असे. अलीकडे त्यांना आदिवासी हें नांव देण्यांत आलें आहे. खरोखरीच हे आदिवासी आहेत का ? हिंदुस्थानांत आणि पलीकडे राहणाऱ्या इतर अनादिवासी जमातींशीं त्यांचे मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीनें संबंध आहेत किंवा नाहीत ? या जमातींचे कांहीं विशेष गुण-दोष आहेत का ? इतर सुधारलेल्या समाजांचे या जमातींशीं जे संबंध आले, त्यामुळें, एकमेकांवर इष्टानिष्ट असे कोणते परिणाम झाले ? ‘बळी तो कान पिळी’ (Survival of the fittest) या सिद्धांताप्रमाणें आणि समाजशास्त्रांतल्या दुसऱ्या सिद्धांताप्रमाणें ह्या

आदिवासी जमाती हळू हळू नष्ट होत चालल्या आहेत, का निसर्ग-निर्मित आणि मनुष्यकृत अनेक अडचणींशी झगडत असूनही अद्यापि समर्थपणे आपलें अस्तित्व त्या टिकवून आहेत ? या सगळ्या मुद्यांची चर्चा प्रबंधांच्या, नवलिकांच्या आणि कादंबऱ्या व नाटके यांच्या रूपानीं प्रकट झाली पाहिजे. इतर देशांत मानवी समाजाच्या विकासाचा मार्ग तेथील आदिवासी जमातींच्या स्मशान भूमीतून गेला आहे. हिंदुस्थानांत आज तरी अडीच कोटी प्रजा आदिवासी म्हणून संबोधिली जात आहे त्यांतल्या कांहीं जमातींचा व व्यक्तींचा उल्लेख भारताच्या प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासांत गौरवास्पद रीतीने करण्यांत आला आहे आणि भारताच्या भावी विकासक्रमात आदिवासी जमातींना अग्र हक्काचें स्थान देण्यांत आलें आहे आजची भारतीय संस्कृति अनेक संस्कृतींचा सुंदर समन्वय आहे. त्यांत आदिवासींची प्रागैतिहासिक संस्कृति आहे द्राविडी म्हटली जाणारी संस्कृति आहे, आर्यन संस्कृति आहे, मंगोलियन संस्कृति आहे. आधुनिक भारतानें अनेक शतकांतील अनुभवांचा वारसा घेतला आहे, हें खरें. पण आज आदिवासी जमाती, हरिजन जमाती वगैरेंची स्थिति किती अनुकंपनीय, संतापजनक आणि भारतीय संस्कृतीला काळिमा आणणारी अशी आहे, याचा विसर पडूं देतां कामा नये. भारतीय सांस्कृतिकतेला आवाहन करून आमच्या सगळ्या सच्छक्तींच्या प्रभावानें ह्या सगळ्या पददलित, उपेक्षित, गांजलेल्या, पिडलेल्या बांधवांना आधुनिक भारतांत स्वाभिमानाचें स्थान मिळवून देण्याचे प्रयत्न अलीकडे सगळीकडेच सुरू झाले आहेत. त्यांतलाच, 'प्रिय कर्णिक,' तुमचा हा वाडगिणीला प्रकट करण्याचा स्तुत्य प्रयत्न आहे. मला तो आवडला आहे. तुमच्या प्रयत्नामुळें सहृदय जनतेंत सद्भावना जागृत होवोत आणि तुमच्यासारख्या अनेक समर्थ कार्यकर्त्यांची अनेक प्रयत्न करण्याची इच्छा अधिकाधिक प्रबल होवो.

ता. १०-१२-५१
शारदाश्रम, बोर्डी.

तुमचा,
शं. रा. भिसे

पुरस्कार

॥ “ नांगरल्याविण भुई बरी ।

असे किति तरी;

पण शेतकरी,

सनदी तेथें कोण वदा ?—

हजारांतुनी एकादा ! ” ॥

असें केशवसुतांनीं आपल्या एका कवितेंत म्हटलें आहे. त्यांचे हे उद्गार साहित्यक्षेत्रांतील मशागतीलाहि तंतोतंत लागू पडणारे आहेत. ‘ कविता गवता ऐशी ’ वाढल्याची तक्रार अडीच तीनशें वर्षांपूर्वी राम-दासांनीं केली. आजकालच्या मराठांतील अनेक साहित्य प्रकारांबद्दल तेंच म्हणण्याची पाळी आली आहे. निर्मिति उमाप होते आहे. पण संख्या आणि सौष्ठव यांचें गुणोत्तर मात्र अजून बसावें तसें बसलेलें दिसत नाही. ठराविक चाकोरी, ठराविक ठसे, ठराविक रंग आणि ठराविक तंत्र असाच प्रकार बहुतेक जिकडे तिकडे आढळतो.

अशा परिस्थितीत एकादी वेगळ्या प्रकारची, नवी क्षितिजें शोधणारी, सरस आणि स्वतंत्र साहित्याकृति पहावयाला मिळाली म्हणजे ऐन उन्हाळ्यांत दुपारच्या प्रहरी थंडगार वाऱ्याची झुळुक उवळ्या अंगावरून जावी तसा आनंद झाल्यावांचून राहात नाही. श्री. वा. ब. कार्णिक यांची ‘ वाडगीण ’ ही कादंबरी वाचतांना असाच अनुभव येतो.

‘ वाडगीण ’ ही वारली जीवनावरील कथा आहे; आणि तसें पाहिलें, तर तिच्यांत कथेपेक्षां जीवनाचाच अधिक विस्तार झाला आहे. यामुळे म्हटलें तर ती कादंबरी आहे, म्हटलें तर तो एक समाजशास्त्रीय

प्रबंध आहे. पण नांव कांहीहि दिलें, तरी तें एक वाचनीय आणि उद्बोधक ' प्रकरण ' आहे, याबद्दल मात्र कोणाचाच मतभेद होणें शक्य नाही. श्री. कर्णिकांनी ज्याबद्दल लिहिलें आहे, तें जीवन त्यांनीं जवळून पाहिलें आहे—जाणतेपणें समजावून घेतलें आहे—सहानुभूतीनें आणि समरसतेनें आत्मसात् केलें आहे—जिव्हाळ्याच्या सरस आणि संयमपूर्ण शब्दांत चित्रित केलें आहे. यामुळें कथा असो वा प्रबंध असो, वाङ्मयीन्या वाचकाला वारली जीवनाचा यथार्थ आणि वास्तव साक्षात्कार पटतो. त्याच्या अंतःकरणांत त्या पददलित आदिवासीबद्दल अनुकंपा, आत्मीयता उत्पन्न होते. श्री. कर्णिक यांच्या या कथेंत लालित्य कमी असेल; पण तीत सत्य, आर्तता आणि वास्तवता हीं भरपूर आहेत. त्यांच्या भाषासरणींत विनोद आणि रम्यता हीं फारशीं नसतील; पण तीत ऋजुता आणि प्रसाद यांचा फार मोठ्या प्रमाणांत वापर आहे. कथानकाची गुंतागुंत त्यांच्या या कादंबरींत नसली, तरी स्थिति, प्रसंग, पात्रे आणि प्रमेये यांची सुसूत्र आणि सुसंबद्ध गुंफण, त्यांच्यामधील परस्पर संबंधांचें व क्रिया—प्रक्रियांचें आविष्करण तीत सफाईदारपणें झालें आहे. श्री. कर्णिक यांनीं जितकें सांगितलें आहे, त्याच्या दसपट त्यांनीं सूचित केलें आहे. त्यांनीं वापरलेल्या मालमसाल्यावर दहापांच कथा—कादंबऱ्या सहज लिहितां येतील, इतकी समृद्धि त्यांनीं वर्णन केलेल्या तपशिलांत आहे; हा त्यांच्या या कृतीचा विशेष होय.

‘ वाङ्मयीन्या ’ ची लहानपणापासून आंधळी व्हावयाला लागलेली मुलगी चैती, ही वारली जीवनाचें प्रतीक आहे. आंधळेपणामुळें तिला पाटलाच्या लग्न झालेल्या पोरकडे ‘ कोरड्यावर ’ जाणें पत्करावें लागतें आणि अखेरीस आत्महत्या करून किंवा खून होऊन म्हाणा, त्या कष्टमय जीवनांतून तिची सुटका होते. आपल्या मुलीचे सासरीं हाल होतात हें ऐकल्यावर तिची आई तिला माघारीं आणते; पण थोडे दिवस होतात न होतात तोंच तिचा

सासरा तिला घेऊन जावयाला येतो. तिचें परत सासरीं जाणें म्हणजे तिचें मरण, ही गोष्ट जवळजवळ ठरल्यासारखीच असते. पण याला उपाय नसतो. चैती सासरीं जायला निघते. तिची आई डोळ्यांत आसवें आणून तिला विचारते, “ आतां कई इयाची ? ” “ देव आणील तंय.” गंभीरपणें चैती उत्तर करते. या उत्तरांत, त्याच्या मागील वृत्तींत, वारली जीवनाचें, साऱ्या दलित वर्गाच्याच जीवनाचें सारसर्वस्व आलें आहे.

‘ मायाची ’ आणि तिचा मुलगा ‘ जेठ्या ’ या दोघांची जीवनकहानी ‘ वाडगिणीत ’ ग्रथित झाली आहे. मायाचीचा नवरा जंगली जिवनाला आणि तिच्या कटकटीला कंटाळून परागंदा होतो. नवऱ्याच्या गैरहजेरींत संसाराचे सारे काबाडकष्ट उपसून मायाची आपल्या मुलांना वाढवते. सावकाराकडून कर्ज काढून थोरल्या मुलाचें लग्न करून देते. कर्ज फिटलें नाही तर तें फिटपर्यंत मुलाला—जेठ्याला—सावकाराकडे घरगडी म्हणून रहाण्याचा करार असतो. कर्ज फिटत नाही. जेठ्या घरगडी बनतो. त्याची बायको त्याचा सहवास न मिळाल्यामुळें दुसऱ्याचा हात धरून पळून जाते.

“ बायकोसाठीं कर्ज काढलें, कर्ज फेडण्याकरितां नोकरी पत्करली. त्या नोकरीमुळेंच बायको गेली. बायकोपरी बायको पळाली आणि कर्जाचा डोंगर मात्र माथ्यावर राहिला. हेंच आदिवासिंचें जीवन.” हा लेखकाचा इत्यर्थ आहे आणि तो कुणा सहृदय माणसाला बेचैन केल्यावांचून राहील ?

वाडगीण ही कादंबरी लिहून श्री. वा. व. कर्णिक यांनीं मराठी वाङ्मयांत मोलाची भर टाकली आहे आणि त्याबद्दल त्यांना धन्यवाद देणें, त्यांचें अभिनंदन करणें, हें माझें कर्तव्य आहे.

मनीषा, पुणें ४.

—के. नारायण काळे

कृतज्ञतेची ओंजळ

पलं बक्ची mother कादंबरी मी वाचली व मला ती खूप आवडली. मला वाटलं, अशाच प्रकारची आदिवासी जीवन चित्रित करणारी गोष्ट आपण लिहावी. त्याप्रमाणे प्रारंभ केला. परंतु त्यानंतर आयुष्यामध्ये मोठा फेरबदल होणारी जी घटना घडणार होती, त्यामुळे अशा लिखाणाला लागणारे मानसिक स्वास्थ्य मजजवळ नव्हतं. तथापि डहाणू सोडावे लागणार याची स्पष्ट चिन्हे दिसू लागल्यामुळे घाईने ही कादंबरी मी पुरी केली. पुण्याला आल्यावर पुनः बहुजनसमाजाचीच सेवा करण्याची संधि मिळाली व त्यामुळे महाराष्ट्रांतील मागासलेल्या समाजांतील अत्यंत उपेक्षित अशा आदिवासींबद्दल पुनः पुनः विचार मनांत डोकावू लागले व त्यामुळेच हे लिखाण प्रसिद्ध करण्याचें ठरविले.

प्रस्तुत कादंबरी—ह्या पुस्तकाला कादंबरी म्हणतां येईल की नाही, तें साहित्यिक ठरवतील. वाचकांपुढें ठेवितांना हे धाष्टर्य करण्यास मी कां तयार झालों, ह्याविषयी खुलासेवजा दोन शब्द न लिहिले तर, साहित्याच्या राखीव क्षेत्रांत, अनधिकृतपणें, पाऊल टाकण्याचा जो उद्धटपणा मी करित आहे, त्याबद्दल साहित्य क्षेत्रांतील मानकांच्यांचा रोष मला पत्करावा लागेल ! हे लिखाण वाचकांपुढें ठेवण्यांत माझा एकच उद्देश आहे, तो म्हणजे ठाणें जिल्ह्यांत जे तीन लाख उपेक्षित आदिवासी आहेत, जे वर्षानुवर्षे, दारिद्र्य, उपासमार, जुलूम, रोगराई, अज्ञान व दुःख या शत्रूंशी निमूटपणें सामना देत आहेत, त्या आदिवासींच्या जीवनाची साधारण कल्पना मराठी वाचकांना द्यावी. मुंबईच्या अगदी जवळ, ७०-८० मैलांवर, तीन लाख लोक कोणत्या परिस्थितीत राहातात, याची पांढरपेशा समाजाला अंशतः तरी कल्पना यावी व त्यांचें लक्ष ह्या आदिवासींकडे लागावें, हा हे लिखाण लिहिण्यांत माझा उद्देश आहे.

तसेंच ज्या आदिवासींची थोडीबहुत सेवा करण्याचें भाग्य मला लाभलें, त्यांचें चित्र जनतेपुढें मांडून त्यांच्या बाबतींत आम्हीं आजपर्यंत जी उपेक्षावृत्ति दाखविली तिचें अंशतः तरी परिमार्जन करावें हा उद्देश आहे. सबब साहित्यदृष्ट्या ह्या पुस्तकांत जीं दोषस्थळें आढळतील, त्यांबद्दल 'क्षमस्व' अशी नम्रतापूर्वक विनंति माझ्या साहित्यिक मित्रांना मी करतो.

गेलीं कांहीं वर्षें, ह्या आदिवासी विभागांत मी रहात असतांना कित्येक सुशिक्षित मित्रांनीं, ह्या लोकांच्याबद्दल इतके वेडेवाकडे प्रश्न मला विचारले कीं, ते ऐकून सर्वसाधारण मराठी वाचकांमध्ये, ह्या लोकांबद्दल जें प्रचंड अज्ञान आहे तें पाहून मला खेद झाला व हें आमचें, शिकलेल्या लोकांचें, त्यांच्या शेजारी राहाणाऱ्यांबद्दलचें अज्ञान दूर करण्याचा अंशतः तरी प्रयत्न करावा व ह्या पीडित जनतेच्या गाऱ्हाण्याकडे त्यांचें लक्ष जावें, एवढ्याच हेतूनें प्रेरित होऊन मीं ही पुस्तिका लिहिली आहे. निबंभवजा पुस्तक लिहिलें असतें तर त्याचे वाचक मर्यादितच राहिले असते. गोष्टीच्या रूपानें तीच हाकिकत वाचकांच्या पुढें मांडली तर ती अधिक वाचली जाईल व विशेषतः सार्वजनिक कामाची हौस असणारे, भावनाप्रधान विद्यार्थी-कार्यकर्ते अधिक आपुलकीनें ही हाकिकत वाचतील व आदिवासींच्या प्रश्नाकडे अधिक आपुलकीनें पाहूं लागतील ह्या अपेक्षेनें, मी गोष्टीच्या रूपानें, हें आदिवासींचें जीवन-चित्र वाचकांपुढें ठेवीत आहे. हें चित्र मांडतांना, रंगाचा भडकणारा मुळीच वापरला नाहीं; परंतु ज्याप्रमाणें अगदीं जवळून घेतलेल्या छायाचित्रांत, प्रत्येक बारीकसारीक गोष्ट जशी स्पष्ट व ठळक दिसून येते, त्याचप्रमाणें १७ वर्षें आदिवासींचें जीवन फार जवळून पाहण्याची संधि मला लाभल्यामुळे, त्या चित्रांत भडक रंग न ओतण्याचा मी जरी बुद्धिपुरःसर प्रयत्न केला असला, तरी, आदिवासींच्या जीवनाची सुस्पष्ट कल्पना येऊ शकेल अशा प्रकारें तें चित्र रंगविण्यांत आलें आहे. हें चित्र रंगविण्याचा

माझा हा प्रयत्न कितपत यशस्वी झाला आहे ते रसिक व सहृदय वाचकच ठरवू शकतील.

मला जाणीव आहे की, साहित्याच्या निकषावर हें पुस्तक घासून पाहण्याचा जर कोणी प्रयत्न केला, तर तो संपूर्णतः अयशस्वी होणार आहे. कारण मी कोणी साहित्यिक नाही. कादंबरी लेखनाच्या तंत्राचा मी कधी फारसा अभ्यास केला नाही. कॉलेजांत बी. ए. ला १९२५-२७ साली मराठी हा ऐच्छिक विषय घेतल्यामुळे व समकालीन श्री. अनंत काणेकर, श्री. के. नारायण काळे, श्री. वि. ह. कुलकर्णी, श्री. वा. दा. गोखले, श्री. उमाकांत भेंडे इत्यादि आजच्या नामवंत साहित्यिकांच्या सान्निध्यांत त्या काळी, कांहीं वेळ घालविण्याचे सद्भाग्य मला लाभल्यामुळे, साहित्याचा थोडा बहुत परिचय मला करून घेतां आला. परंतु ह्या विद्वान् मित्रांच्या संगतीत राहूनसुद्धां नर्मदेतील गोठ्याप्रमाणें, साहित्याच्या बाबतीत मी कोरडा ठणठणीत राहिलों. अतएव प्रस्तुतचें पुस्तक वाचणाऱ्या मित्रांना माझी एवढीच विनंति आहे की, ह्या पुस्तकाकडे आपण चोखंदळ साहित्यिकांच्या चष्म्यांतून पाहूं नका. कारण त्या दृष्टीने पाहण्याचा प्रयत्न केल्यास, शंभर टक्के निराशाच आपल्या पदरी पडेल. तंत्रदृष्ट्या ह्या पुस्तकांत अनेक दोषस्थळे आढळतील. कथेंतील पात्रांचें यथार्थ चित्रण मला साधलें नसेल; पण ह्या पुस्तकांत जर एक गुण थोड्या-बहुत प्रमाणांत जरी त्यांना दिसून आला आणि तो गुण म्हणजे, ज्यांचें जीवन जनतेपुढें मांडण्याचा मी प्रयत्न केला आहे, त्या आदिवासी-बद्दल थोडी तरी सहृदयता व सहानुभूति मजजवळ आहे, तर त्यांना इतर किती जरी वाङ्मयीन दोष ह्या पुस्तकांत आढळले, तरी त्यांनीं त्यांबद्दल मला क्षमा करावी.

१९३३ साली राजकीय कैदी म्हणून दोन महिने तुरुंगांत काढल्यावर, १७ जूनला माझी ठाणें तुरुंगांतून डहाणू येथें रवानगी झाली व त्याच

ठिकाणी ३॥ वर्षे स्थानबद्ध म्हणून राहण्याचें सद्भाग्य मला लाभलें. ही संधि मला ज्यांनी दिली त्या ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे मी प्रथम आभार मानतो. कारण मुंबईच्या उपनगरांत वाढलेल्या व शहरी राहणीला चटावलेल्या माझ्या सारख्याला डहाणूला जाऊन राहण्याची व त्या ठिकाणी इतका दीर्घकाळ काम करण्याची कल्पना कधीच मानवली नसती व 'वाडगीण' लिहिण्याची संधिही कधीच लाभली नसती.

ह्या माझ्या डहाणूच्या वास्तव्यांतच, आचार्य भिसे यांच्या-सारख्या एका निष्ठावंत कार्यकर्त्याच्या निकट परिचयाचा लाभ मला झाला व त्यांच्या परिचयाचा परिणाम माझ्या आयुष्यावर अत्यंत मोलाचा झाला. त्यांच्यामुळेच आदिवासी लोकांचें जीवन मला इतक्या जवळून न्याहाळतां आलें. त्या १७ वर्षांच्या काळांत आचार्य भिसे यांनी माझ्यावर जें निर्व्याज प्रेम केलें, माझ्यामध्ये असलेल्या सेवावृत्तीचा व कर्तृत्वशक्तीचा परिपोष करण्याची जी संधि मला दिली, त्याबद्दल मी आजन्म त्यांचा ऋणी राहीन. हें माझे वाङ्मयीन अपत्य त्यांनीच जनतेपुढें ठेवण्याचें कबूल केलें व त्यामुळेच ह्या पुस्तकाला एक प्रकारची प्रतिष्ठा लाभत आहे, याची मला सदैव जाणीव राहिल. सख्या भावाप्रमाणें आजपर्यंत माझ्यावर प्रेमाचा वर्षाव ज्यांनी केला त्या आचार्यांचे शब्दानें आभार मानून त्यांच्या ऋणांतून माझी सुटका कशी होणार ? तशी सुटका करून घेण्याचा मी केव्हांच प्रयत्न करणार नाही.

त्या काळांत ज्या शाळेचा मुख्याध्यापक म्हणून मी काम करीत होतो, त्या शाळेचे एक चालक व आतांचे माझे एक परम स्नेही श्री.बाबूभाई पोंदा यांनी मला वेळोवेळी प्रोत्साहन देऊन आदिवासींमध्ये काम करण्यास जी मदत केली तिजबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. 'तुमच्या ह्या उठाठेवीमुळे आमच्या शाळेचें नुकसान होतें' असे त्यांनी जरी नुसतें सुचविलें असतें तरी कदाचित् मला ह्या कार्यापासून दूर राहावें लागलें असतें. श्री.बाबूभाई

स्वतः एक जंगल कंत्राटदार असूनसुद्धां आदिवासींमध्ये काम करण्याची जी संधि त्यांनी मला दिली व माझ्या डहाणूच्या वास्तव्यांत मला जी मोलाची मदत केली, तिजबद्दल मी त्यांचे जाहीर आभार मानतो.

ह्या काळांत आदिवासींमध्ये जाण्याची संधि मला मिळवून देणारे आदिवासी-सेवा-मंडळाचे ठाणें जिल्ह्यांतील व इतर कार्यकर्ते, आदिवासी सेवा मंडळाचे ज्येष्ठ व श्रेष्ठ पदाधिकारी—जे आज खूप मानाच्या व मोठ्या अधिकाराच्या जागीं असल्यामुळें मी त्यांचा वैयक्तिक उल्लेख बुद्धिपुरःसर टाळीत आहे—त्यांचें मला जें साह्य व मार्गदर्शन लाभलें, त्या-बद्दल त्यांचा पण मी नितांत ऋणी आहे. त्याचप्रमाणें ह्या आदिवासीं-मध्ये मला आग्रहानें व आपुलकीनें घेऊन जाणारे ठाणें जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे माननीय अध्यक्ष श्री. शामराव पाटील व त्यांचे इतर सहकारी यांचा पण मी आभारी आहे. आदिवासी जीवनाचें सम्यक् दर्शन ज्यांच्या-बरोबर हिंडल्यामुळें झालें, ते आदिवासी वेल्फेअर ऑफीसर श्री. खंडेराव सावे (ज्यांनीं आदिवासींवर Warlis या नांवाचा एक संशोधनात्मक प्रबंध लिहिला आहे) यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. त्याचप्रमाणें या माझ्या हाकेला आपुलकीनें ‘ ओ ’ देऊन माझ्याबरोबर आदिवासींच्यामध्ये जाऊन त्यांना लोकशिक्षण देण्याचा जो थोडा बहुत प्रयत्न मी करित होतो, त्या माझ्या कार्यक्रमांत सहभागी होणाऱ्या माझ्या के. एल्. पोंदा हायस्कूलमधील, विद्यार्थी-विद्यार्थिनी व शिक्षक यांचा पण मी फार आभारी आहे.

माझ्या डहाणूच्या वास्तव्यांत सदर पुस्तक मला प्रसिद्ध करितां आलें नाहीं. १५ जानेवारी १९५० पासून मी महाराष्ट्र प्रादेशिक लोकशिक्षण समितीचा चिटणीस म्हणून सरकारी नोकरींत प्रवेश केला व त्यानंतर सरकारी नियमांप्रमाणें ही कादंबरी मला प्रसिद्ध करितां आली नसती. परंतु, मुंबई राज्याच्या शाळाखात्याचे शिक्षणप्रमुख माननीय डी. सी. पावटेसोबत

(Director of Education) यांनी मला ही कादंबरी छापण्या-बद्दल जी परवानगी दिली, तिजबद्दल त्यांचा पण मी सदैव ऋणी राहीन. त्यांनी जर ही परवानगी दिली नसती तर 'वाङ्गिणी' प्रकाशांत आलीच नसती.

ही कादंबरी वाचून तिला जनतेपुढे मांडण्याचे कामीं हरएक प्रकारचे साह्य व सहकार्य कर्मवीर बाबूरावजी जगताप (अध्यक्ष, महाराष्ट्र लोकशिक्षण समिति) यांनी दिले, त्याबद्दल त्यांचा पण मी ऋणी आहे. माझ्यावरील अकृत्रिम प्रेमामुळेच माझी ही कृति चारचौघांत दाखवायला ते स्वतः हातांत घेऊन उभे आहेत.

साहित्याच्या क्षेत्रांत अनोळखी मुशाफिराप्रमाणे प्रवेश करितांना, एक प्रकारचा संकोच मला वाटत होता; पण पूर्वीचे मैत्रीचे नाते लक्षांत घेऊन ऐनवेळीं माझ्या मदतीला धावून येऊन, साहित्यिकांना माझा परिचय करून देण्याची जबाबदारी ज्यांनी स्वीकारली व ह्या माझ्या पुस्तकाला पुरस्कार लिहून दिला त्या माझ्या मित्रांचे--श्री. के. नारायण काळे यांचे आभार मी किती व कसे मानूं ? केवळ मित्रप्रेमानेच प्रेरित होऊन त्यांनी व माझे दुसरे सहाध्यायी, प्रथितयश साहित्यिक श्री. वा. दा. गोखले यांनी, माझ्या 'वाङ्गिणी'ला मोठ्या थोडामाटाने प्रकाशांत आणण्याचे ठरविले. या मित्र-द्वयांचे औपचारिक आभार मानून त्यांच्या ऋणांतून मी सुटू शकणार नाही.

वार्ली समाजांतील चालीरीति मला समजावून देण्यांत माझ्या पूर्वीच्या शालेचे आदिवासी शिपाई, लाडक्या व रामा ह्यांनी मला खूप मदत केली. त्या दोघा आदिवास्यांचे मी प्रकट आभार मानतो.

हे पुस्तक आज छापले जात आहे. त्याला सर्वस्वी जबाबदार जगताप-कारले प्रकाशनाचे मालक श्री. भाऊसाहेब जगताप व श्री. तात्यासाहेब कारले हे आहेत. श्री. तात्यासाहेबांनी तर अक्षरशः माझा पिन्ळाच पुरविला. ह्या दोघांनी केलेल्या बहुमोल साह्याबद्दल त्यांचे जेवढे आभार मानावे तेवढे थोडेच होतील.

मुखपृष्ठावरील सुंदर चित्र काढून देणारे श्री. देशपांडे, ब्लॉक करून देणारे बॉम्बे प्रोसेसचे मालक, पुस्तक लिहिले जात असतांना उपयुक्त सूचना करणारे माझे मित्र श्री. बाळ सामंत, त्यांचे हस्तलिखित करण्यांत मदत करणारे श्री वि. रा. टकले व त्यांच्या प्रकाशनाच्या व सजावटीच्या कामांत मदत करणारे श्री. शं. वि. तुंगे, श्री. श्री. द. अवचट या सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. घरच्या कार्यांत ज्या आपुलकीने एकादा मनुष्य कार्य करतो, त्याच आपुलकीने ह्या पुस्तकाबाबतच्या सर्व कामांत 'अथ' पासून 'इति' पर्यंत मला मदत करणारे आमच्या लोकशिक्षण मासिकाचे एक संपादक, श्री. शं. ल. थोरात ह्यांची मला खूप मदत झाली. त्यांचा पण खूप आभारी आहे.

वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत पहिले पाऊल टाकतांना एक प्रकारचा अस्वस्थपणा वाटत होता. आपले लिखाण वाचनीय होतें कीं नाहीं, ह्याबद्दल मी साशंक होतो व म्हणून प्रकरणे लिहीत असतांनाच तीं मी माझी कन्या आशा, जी एक चोखंदळ वाचक आहे, व माझी पत्नी मीनाक्षी यांच्यापुढे टाकीत होतो व तीं प्रकरणे वाचलीं जात असतांनाच त्यांच्या प्रतिक्रिया न्याहाळीत होतो. ह्या दोघींनी, मला चांगल्या उपयुक्त अशा सूचना केल्या; पण त्यांचे आभार मानणे त्यांना आवडणार नाहीं; सबब त्यांचा नुसता उल्लेखच करितों.

मराठी वाचकांनी ह्या उपेक्षित 'वाङ्गिणी'चे, तिच्या ओबडधोबड स्वरूपांतच आपुलकीने स्वागत करावे व ठाणें जिल्ह्यांत अज्ञानांधःकारांत व दारिद्र्यांत खिचपत पडणाऱ्या ह्या 'वाङ्गिणी'च्या इतर नातेवाइकांकडे अधिक जिव्हाळ्याने लक्ष द्यावे अशी सर्वांना विनंती करून, ही कृतज्ञतेची ओंजळ सर्वांच्या पायी भक्तिभावाने समर्पण करितों.

जयहिंद !!

शके १८७३, मार्ग. वा। १०
दि. २३-१२-५१
शांतिनिकेतन,
३१९ सोमवार, पुणे २.

—वासुदेव बळवंत कर्णिक.

ओळख

‘ श्री. वामुदेव बळवंत कार्णिक हे एक तडफदार व कळकळीचे कार्यकर्ते आहेत ’ ही त्यांचेसंबंधीची माहिती, त्यांची नेमणूक महाराष्ट्र प्रादेशिक लोकशिक्षण समितीचे चिटणीस म्हणून सरकारने केली, त्यावेळीच सर्वाना कळली होती. त्यांचा आमचा परिचय झाल्यावर त्यांच्या या गुणांबद्दल आमची खातरी झाली. एकदां भेटीत आम्ही आमच्या छापखान्याची व प्रकाशनकार्याची माहिती त्यांना दिली; आणि ‘ आपण कांहीतरी लिहा ’ अशी विनंति करून ते प्रकाशित करण्याचे आश्वासनहि दिले. ते म्हणाले, “ माझ्याकडे कांही लिखाण तयार आहे; पण त्यावर हात फिरवायला मला वेळच मिळत नाही, त्याला काय करूं ! ”

त्यांचे ते लिखाण कोणत्या विषयावरील आहे, हे आम्ही समजावून घेतले. सदरचा विषय फारच महत्त्वाचा व जरूरीचा आहे, अशी आमची खातरी झाल्यावर त्यावरील त्यांचे लिखाण शक्य तितक्या लवकर पुरे करण्याची त्यांना विनंति केली व त्यासाठी लागणारी सर्व प्रकारची मदत करण्याचे आम्ही कबूल केले. आणि लिहायला आनंद वाटतो की, त्यांनी त्यांचे ते लिखाण म्हणजेच आदिवासी जीवनावरील ‘ वाडगीण ’ ही कादंबरी पूर्ण करून आमच्याकडे दिली.

श्री. कार्णिक ह्यांनी ठाणे जिल्ह्यांतील डहाणू एथील हायस्कूलमध्ये अध्यापक व प्राचार्य म्हणून १७ वर्षे कार्य केले. त्यांनी या शाळेचे विद्यार्थी व पालक यांचा त्यावेळी विश्वास संपादन केला व शाळेला चांगला दर्जा मिळवून दिला. ठाणे जिल्ह्यांतील बहुतेक सर्व संस्थांशी त्यांचा निकटचा संबंध आला. मग ती संस्था विद्यार्थ्यांसाठी असो, शिक्षकांसाठी असो अगर इतर नागरिकांच्या हितासाठी असो; तीत

श्री. कर्णिक हे मोठ्या उत्साहाने व कळकळीने भाग घेत असत. ठाणे जिल्ह्यांतील माध्यमिक शिक्षकांच्या संघटनेचे ते कित्येक वर्षे अध्यक्ष होते. श्री. कर्णिक ह्यांनी ठाणे जिल्ह्यांतील विविध क्षेत्रांतून केलेल्या कार्यांचे लोकांनी तर कौतुक केलेच; पण सरकारनेही त्यांना सेकंडक्लास ऑनररी मॅजिस्ट्रेट नेमून त्यांचा गौरव केला.

आदिवासी-सेवामंडळामार्फत आदिवासींच्या उन्नतीकरिता होणाऱ्या सर्व चळवळीत ते उत्साहाने भाग घेत असत. ठाणे जिल्हा सर्वोदय सल्लागार समितीचे ते चिटणीस होते. वाल्मी लोकांचे अज्ञान, त्यांचे कष्टमय जीवन व त्यांची इतर लोकांकडून होत असलेली पिळवणूक वगैरे गोष्टी असह्य होऊन या वाल्मी जीवनांत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आचार्य भिसे यांच्या नेतृत्वाखाली ठाणे जिल्ह्यांत चाललेल्या सर्व चळवळींशी श्री. कर्णिक यांचा संबंध होता. या सर्व चळवळींत हिरीरीने भाग घेऊन, वाल्मी लोकांत मिसळून त्यांच्या चालीरीतींचा व त्यांच्या जीवनाच्या सर्व प्रकारच्या अंगोपांगांचा सखोल अभ्यास त्यांनी केला आहे.

‘ वाडगीण ’ ह्या कादंबरीवरून श्री. कर्णिकांचा आदिवासींशी किती निकटचा परिचय झाला, हे वाचकांच्या लक्षांत येईल; आणि ही कादंबरी वाचून आदिवासी-जीवन सुधारण्याची जबाबदारी आपणांवर आहे हे सर्वांना पटेल असा भरवेसा वाटतो.

गेली कित्येक वर्षे उपेक्षित अश्वत्थेतराणांच्या वाल्मी जीवनावर झगझगीत प्रकाश पाडणारी एक विचारप्रवर्तक कादंबरी श्री. कर्णिक यांनी लिहिली, त्याबद्दल त्यांना हार्दिक धन्यवाद !

श्री. वासुदेव बळवंत कर्णिक

‘ वा ड गी ण ’

॥ १ ॥

झोपडीच्या मागील दारीं दोन उघडीं नागडीं पोरे उभीं होती. पोरे मोठी; पण हातापायांच्या काड्या. मुलगी नखें कुरतडत होती व रडत पण होती. मुलगा मोठा होता तिच्यापेक्षां. तो पण रडत होता. दोन्ही पोरांना खूप भूक लागली होती. त्यांची ‘ आया ’ शांतपणें त्यांचें रडणें ऐकत होती. रोजचेंच होतें तें. पोरांना पाजायला ती आंबील बनवीत होती. ह्या दिवसांत भाताला दाणे कुठून आणणार ? आयाची हालचाल पाहून पोरे शांत झालीं. त्यांची खात्री झाली की, आतां लौकरच आंबील पदरांत पडणार. पोरगा होता पांच वर्षांचा. तो ज्येष्ठांत झाला होता; म्हणून त्याचें नांव “ जेठ्या ” ठेवलें होतें. मुलगी होती तीन वर्षांची. कदाचित् महिन्या दोन महिन्यांनीं लहान असेल. ती चैत्रांत जन्मली होती; म्हणून तिचें नांव “ चैती.”

चूल पेटलेली पाहून तीं दोन्ही पोरे आंत आलीं. आधाशाप्रमाणें आंबिलीची वाट पाहात तीं दोघे चुलीजवळ येऊन उभीं राहिलीं. आतां त्यांचें रडणें अजिबात बंद झालें होतें. तीं चुलीच्या फार जवळ आलेलीं पाहून त्यांची ‘ आया ’ ओरडली; “ दूर व्हारं. धुवाडा (धूर) पकां झालाय्. डोलं फुटतील.”

तिच्यापासून थोड्याच अंतरावर एक ‘ मांद्री ’ (चटई) टाकून तिची

सासू 'ठाकली' होती. सुनेचा आवाज ऐकून ती म्हणाली, "निकां (खरं) अजगा जलम चुलीचा धुवाडा खाह्या तंय आज मी आंधी झालें."

सासू बोलत होती तेव्हां सून चूप होती. ती हातानें आंबील घाटत होती. ती लहान मुलगी जोरजोरानें डोळे चोळत होती. तिचे डोळे लालबुंद झालेले होते. नेहमीच तिचे डोळे असे लाल असत. तिच्या डोळ्यांबाबत कोणी जर त्या बाईला विचारलें तर ती म्हणे, "डोळे कांहीं व्याट (वाईट) नाय. पण ती धुवाडा पकी खाई, तंय डोळे लाल रहत."

थोड्या वेळानें ती मुलगी पुन्हा रडूं लागली; पण तिची आई एकाद्या स्थितप्रज्ञाप्रमाणें आपलें काम करीत होती. मुलांच्या रडण्यानें ती आतां पूर्वीप्रमाणें भांबावून जात नसे; पण तिचा पहिला मुलगा जेव्हां लहान होता, तेव्हां तो जरासामुद्रां रडलेला तिला चालत नव्हता. हातांतील वाटेल तें काम टाकून ती त्याला उचलून कडेवर घेई व पदर बाजूला सारून त्याला छातीशी धरी.

अशा वेळीं तिचा नवरा खूप रागावे. शेतावर ती त्याच्या बरोबरीनें काम करी, म्हणून काम करितांना मध्येच ती जेव्हां पोराला घेऊन पाजत बसे तेव्हां त्याला तिचा खूप राग येई.

"एक पोरगं झालं तंय तूं असं काम टाकून बसून रहंस, अजून तर तुला पकी पोरं होती, मग तूं काम कराचीच नाय काय? अजगा जलम पोरंच घेऊन बसाची तूं! मग काम कोण कराचा? सावकाराची म्हातारी (बायको) पोरांना धरून बसून रहं; पण त्यासी पका पैसा रहं. तूं अशी बसून रहशी तर काम कोण कराचा?"

पण ती त्याला दाद देत नसे. तिचा आयला कम चालू असे. त्यानें फारच गडबड केली तर ती म्हणे, "तुला एकच काम, मला सत्रा. अथशीं (इथून) घरा जाऊन तूं ठाकून (झोपून) रहंस. मला रांधाया पडं.

पोराचं दुख तुला थोडं पड ! तें अजग (सर्व) माझ्यावरच. पोटांत भार माझ्या रहं, तूं तर सुटा. ”

पण नंतर हळू हळू तिला मुलांचें रडणें ऐकण्याची संवय झाली. वेळ झाली कीं, त्यांना असेल तें खायला द्यायचें; एरव्हीं तीं कितीही रडलीं तरी दाद द्यायची नाही, हा गरिबांच्या घरचा धडा ती आतां नीट शिकली होती.

इतक्यांत आंबील तयार झाली. तिनें एक मोठा वाडगाभर आंबील पहिल्यानें सासूपुढें नेऊन ठेवली. म्हातारी आंबिलाचा वाडगा पाहून उठून बसलेली होती. सर्व दिवस ती जरी नुसती घरांत बसून राहात होती तरी तिला कांहीं भूक कमी लागत नव्हती. तिच्या नातवंडाप्रमाणेंच ती सांजसकाळ आधाशाप्रमाणें जेवणाची वाट पाहात राही. म्हातारीला आंबील दिल्यावर तिनें मोठ्या मुलाला एका लहान वाडग्यांतून आंबील दिली व त्या लहान मुलीला मांडीवर घेऊन पहिल्यानें तिनें तिचे डोळे पाण्यानें धुतले; व मग तिला आंबील पाजली.

एव्हांना ती खूप थकून गेली, कारण तिला पुन्हा दिवस गेले होते. सर्व दिवसभर ती शेतांत काम करून आली होती. घरीं आल्यावर तिला चुलीजवळ जाऊन जेवण करावें लागे. सुदैवाने (किंवा दुदैवाने) घरांत शिजवायला कांहींच नसल्यामुळे जेवण करण्याचें काम बरेंच हलकें झालें होतें. तथापि दिवस गेल्यामुळे म्हणजे सातवा आठवा महिना असल्यामुळे, ती साहजिकच खूप थकून गेली होती. इतर बायकांप्रमाणें तिला मुलांचा कंटाळा नव्हता. नवीन येणाऱ्या बाळाची ती आतुरतेनें वाट पाहत होती. ज्या वेळीं तिला दिवस गेल्याचें समजे, त्या वेळेपासून ती खूप खूप आनंदांत व समाधानांत हिंडे. तिची प्रकृति चांगली सुटव असल्यामुळे पांढरपेशा बायकांप्रमाणें तिला

गरोदरपणाचा विशेष त्रास होत नसे. इतकेंच नव्हे, तर ह्या काळांत ती विशेष प्रसन्न राही.

‘ वाल्मी ’ विभागांत लोकवस्ती बिखुरलेली असते. एकाच खेड्यांत निरनिराळ्या ठिकाणी सोयीप्रमाणें १५।२० घरे बांधून लोक रहातात. ह्या वस्तीला पाडा म्हणतात. एकेका खेड्यांत असे चार पांच पाडे असतात. ज्या पाड्यावर ती रहात असे, त्या पाड्यावर १५।२० च घरे होती. परंतु त्या घरांमधील बायकांच्या मानानें आपण आपल्या मुलांना अधिक चांगल्या रीतीने बाढवितों, अशी तिला धमंड होती. पाड्यावर एका मांगेल्याचें (मच्छिमारीचा धंदा करणाराचें) छोटें दुकान होतें. त्याच्या-जवळ ह्या वाल्यांच्या मानानें दोन पैसे जास्त होते. पण आपल्यापेक्षा ती मांगेलीण मुलांकडे कांहीं जास्त लक्ष देत नाहीं अशी तिची बदाई होती.

मुलांना आंबील पाजून ती मांद्रीवर जरा स्वस्थ पडली होती, इतक्यांत, शेजारी तिची एक दूरची ‘ देराणी ’ (जाऊ) राहात होती, ती तिच्याजवळ आली व म्हणाली, “मायाची”—तिच्या नवऱ्याचें नांव माया होतें व म्हणून भोंवतालचे लोक तिला ‘ मायाची ’—म्हणजे मायाची बायको या नांवानेंच ओळखत.

“ तुझं तर धान रांधल होवें ? तूं तर पकी लाहां लाहां (लवकर लवकर) काम करंस. जवरी हुशार रहंस तूं. मी कईची (केव्हांपासून) नांगत (पाहात) आहे. पकी हाताची जलद तूं.”

देराणीचे ते शब्द ऐकून ती खूप लाजली व म्हणाली, “ नाहीं ग. पोरांच्या पोटांत आज पकी आग पडेल, तयं लाहां लाहां आंबील करून दिवेल. ” (मुलांच्या पोटांत आज फार आग पडली म्हणून लवकर लवकर पेज करून दिली.)

“ निक्कां तूं पकी हुशार, तयं तूं लाहां लाहां काम करस. ’ असे म्हणत ती आपल्या घरीं निघून गेली.

आपल्या शेजारणीने पोटभर केलेली ती स्तुति ऐकून ती खूप खूप झाली. तिला स्वतःबद्दल फार अभिमान वाटला. तिला नेहमीच आपल्या नवऱ्याबद्दल, मुलांबद्दल व स्वतःच्या एकंदर परिस्थितीबद्दल बराच अभिमान वाटत असे. त्यांत शेजारणीने तिची स्तुति केल्यावर तिची छाती अभिमानाने फुलून गेली. ती शांतपणे बसून आपल्या परिस्थितीचा विचार करण्यांत गुंग झाली. एक तऱ्हेच्या आनंदाच्या नशेत होती ती. पण इतक्यांत तिचा मुलगा तिजपाशी धांवत आला व त्याने तिच्या समाधीचा भंग केला. “आया, मला बिजून (पुन्हा) आंबील देजोस ग,” तो म्हणाला. ती उठली, घरांत गेली व तिने आणखी थोडी आंबील त्याच्या वाङ्ग्यांत टाकली. नंतर ती पुन्हा अंगणांत येऊन बसली व आपल्या नवऱ्याची वाट पाहू लागली.

इतक्यांत दूर अंधारांतून नेहमीच्या पायरस्त्याने येणारी ओळखीची आकृति तिच्या नजरेस पडली. त्याच्या खांद्यावर एक छोटी कुन्हाड होती. आज तो विशेष खुर्षित होता. मोठ्या आवाजाने तो कांहीतरी गात होता. जसजसा तो घराच्या जवळ आला तसतसा त्याचा आवाज मंदावत चालला. अंगणांत पाऊल टाकल्यावर तर त्याचे गाणे बंदच झाले. त्याने झोपडीत पाऊल टाकले व आपल्या खांद्यावरची कुन्हाड कोपऱ्यांत टाकली. त्याची चाहूल ऐकून त्याची म्हातारी आया पटकन् उठून बसली. आणि तिने आपली तोंडाची टकळी सुरू केली. “त्याला एकाद कवट (अंडे) देजो.” ती आपल्या सुनेला म्हणाली.

मुलें आतां बाहेर अंगणांत खेळत होती. मायाची झटकन् आपल्या नवऱ्याच्या जेवणाची तयारी करू लागली. एका मोठ्या वाङ्ग्यांत आंबील तिने ओतली. त्याच्या वाङ्ग्यांत तिने जाड जाड आंबील टाकली. मधून मधून ती नवऱ्याशी खूप भांडे; तरी पण तिचे त्याच्यावर फार प्रेम होतें. त्याला अतिशय मेहनत करावी लागते, म्हणून त्याला चांगले खायला घातले.

पाहिजे, ह्याची तिला नेहमी जाणीव असे; पण तिच्याजवळ जी सामग्री होती, त्यांदूनच ती त्याला खायला घालणार. त्यांनीं दोनतीन कोंवडीं बाळगलीं होती. म्हणूनच मधून मधून ती त्याला एकादें अंडें देऊं शके.

सामूबाईचा आपल्या नवऱ्याला अंडें देण्याचा हुकूम तिनें ऐकला व ती म्हणाली, “ हें नांग, दिघेल कवट माझ्या पोरान्या बासला. ” (हें पाहा दिलें अंडें मीं माझ्या मुलाच्या बापाला.) वाल्मी बायका नवऱ्याचें नांव चुकूनसुद्धां घेत नाहींत.

“ देशी तर काय, अजगा दिस तो काम कर. ताकद राह्या होवी ना ! ” ती म्हणतारी म्हणाली.

तिच्या बोलण्याकडे तिच्या सुनेनें किंवा मुलानें लक्षच दिलें नाहीं. तो जेवत होता. ती त्याच्याकडे डोळे भरून पाहात होती. तो फार झपाट्यानें जेवत होता. खूप भूक लागली होती त्याला. “ बिजून देगो आंबील. ” तो म्हणाला व ती उठली आणि पुन्हा तिनें त्याच्या वाडग्यांत आंबील टाकली. आतां त्याचें जेवण लवकर संपेल ह्या कल्पनेनें तिनें दुसरा एक वाडगा घेऊन स्वतःकरितां आंबील काढून घेतली व आपलें जेवण सुरू केलें.

जेवण संपल्यावर तो पुन्हा अंगणांत आला. तिथें बसून तो पुन्हा गाणें बोलूं लागला. त्याचा आवाज ऐकून जवळपासचे ‘ घोले ’ (पुरुष) जमा झाले. त्याचा एक दूरचा भाऊ त्याच्या शेजारीच राहात असे. तो वर सांगितलेल्या देराणीचा नवरा. तो पण त्याच्याजवळ येऊन बसला. सर्वांनीं ‘ तुंवाखू ’ (तंवाखू) काढली व ते विडी करूं लागले. रोजच ते सर्वजण अशा रीतीनें एकत्र बसत व धूम्रपान करीत. दिव्याचें दर्शन जवळजवळ त्यांच्या झोपडींत होत नसे, म्हणून पावसाळ्याखेरीज इतर सर्व दिवस ते कुणाच्या तरी अंगणांत जमत. थोडा वेळ त्यांनीं हकडल्या तिकडल्या गप्पा मारल्या व जो तो आपआपल्या घरीं झोपण्यास निघून गेला.

“ ठाकला रे माया ? ” त्याच्या आईने विचारलें.

घरांत अंधार खूप पडला होता आणि नेहमीप्रमाणें घरांत दिवा पण नव्हता.

“ ठाकशी नाय तर काय करशी ? बिज कराचं काय ? दिसभर काम कराचं आणि रातचं ठाकाचं. आपण कोठ पठारांतल्या (शहरांतल्या) लोकांसारखे नकल नांगायला जाऊं ? ” (नकल—सिनेमा वगैरे)

त्यांचें संभाषण ऐथेंच थांबलें, कारण आतां तो चांगलाच घोरायला लागला होता. तिनें आपलीं भांडीं घासलीं. बाहेर बांधलेलीं बकरीं तिनें झोपडींत आंत आणून बांधलीं. कारण, जर का ती त्यांना आंत आणायला विसरती तर केव्हां ‘ वाघरूं ’ (वाघ) येऊन त्यांच्यावर झडप घालील याचा नेम नव्हता.

नंतर बसल्या बसल्याच झोंपलेल्या आपल्या मुलांना तिनें उचलून एका चटईवर झोंपविलें व ती आपल्या नेहमीच्या ठिकाणीं जाऊन झोंपली. तिचीं मुलें पण तिच्याजवळच झोंपलेलीं होती. दिवसा जी इतकी रागीट व करारी दिसे, तीच बाई आतां अगदीं हळुवार हातानें मुलांना थोपटत होती. तिच्यामध्ये वास करणारा स्त्रीजातीचा कोमलपणा आतां जणूं काय उचंबळून आला होता.

झोंपेंतच तिची मुलगी तिला बिलगून तिच्या छातीजवळ पिण्यासाठीं धडपडत होती. आतां तिला दूध नव्हतें, पण तिनें त्या पोरीला आडकाठी केली नाहीं. थोड्या दिवसांनीं पुन्हा तिची छाती भरून येणार होती व एक लहान बाळ अशाच रीतीनें पडल्या पडल्या तिचें दूध पिणार होतें. त्याच प्रकारच्या गोड संवेदनांचा अनुभव घेत ती झोंपी गेली. आतां सर्व घर झोंपी गेलें होतें. म्हातारी मात्र मधून मधून खोकत होती. क्वचित् कोपण्यांत टोपल्यांत ठेवलेल्या कोंबळ्या ओरडत होत्या. बाहेर कोल्हे ओरडत होते. बाकी सर्व शांत होतें.

दुसरा दिवस उजाडला. कालचा दिवस गेला तसा आजचा पण जाणार. गरिबांच्या आयुष्यांत असे काय प्रसंग घडणार ? तेंच तेंच रहाट-गाडग्याचें जीवन ! सकाळीं उठल्याबरोबर मायाची कामाला लागे. टोपलीतून कोंबडी काढून बाहेर सोडायची. त्यानंतर आंत बांधलेली बकरी चरायला सोडायची. मग चूल पेटवून थोडें गरम पाणी करायचें व त्यांनीं त्या पोरीचे चिकटलेले डोळे धुऊन साफ करायचे. तिला माहीत होतें कीं, ह्या पोरीचे डोळे आतां जन्मभर असेच राहाणार. जंगलांत कसलें औषधपाणी करणार ! तिची खात्री होती कीं, ह्या आजारानें मुलगी कांहीं मरणार नाहीं. मुलीचे डोळे धुऊन झाल्यावर पुन्हा तिनें आंबील बनवायला प्रारंभ केला. रात्रीच्या आंबीलइतकी आतांची आंबील ती घट्ट बनविणार नव्हती. कारण इतकी नागली कुठून आणणार दर वेळेला ? तिची आंबील तयार झाली. इतक्यांत तिचा नवरा व म्हातारी उठून तिच्यासमोर आंबील प्यायला येऊन बसले. पेज पिऊन झाल्यावर तो कोयती घेऊन कामावर जायला निघाला, तेव्हां मायाची त्याला म्हणाली, “ ऐकस काय ? तूं गवताचा भारा घेन डहाणूला जायाचा ना ? पशे येती त्याचं पोयरीच्या डोल्याला दवा घेन ये.”

“ क्याचे (कसले) पशे आणशी दव्याला ? खाया पसा नाय, न तूं दवा आणायला सांगस. दव्याबिगर ती मरून जायची नाय ” तो म्हणाला. “ मी बारीकला होतो, तंय माझे डोळे पण असेच होते; पण माझ्या बानें नाय बा कंदी पशाचा दवा आणला ! ”

त्याच्या उत्तरावरून तिनें ओळखलें कीं, हा विषय बोलण्याची ही वेळ

नव्हे. ती चूप राहिली, पण तिला त्याचा राग मात्र आला. तिने विचार केला, 'तो म्हणतो ते खरे असेल. लहानपणी पुष्कळांचे डोळे खराब असतात, पण पुढे सुधारतात. नाहीतरी आपल्या पोरांना कुठे पुस्तके वाचायला जायचे आहे.'

तो कामावर निघून गेला. नंतर तिने म्हातारीला पेज दिली. त्यानंतर मुलें येऊन तिच्यापुढे उभी राहिली. तिने लागलीच त्यांच्यापुढे पेज ठेवली व ती आपल्या कामाला लागली. एव्हांना सूर्य चांगलाच वर आला होता.

मायाचीच आयुष्य सारखे ठरीव ठशाचे असले, तरी त्याचा तिला कधी कंटाळा येत नसे. आपल्या रोजच्या कामांत ती खूप रंगून जाई. तिच्या आयुष्यक्रमांत म्हटला तर बदल होई. राब करण्याच्या वेळी तिला निराळे काम करावे लागे. बीं टाकतांना निराळे काम, आवणीच्या वेळी निराळाच कार्यक्रम चाले व मळणीच्या वेळेला तिसरा. ह्याखेरीज वर्षातून येणाऱ्या सणाच्या दिवशी तिच्या आयुष्यक्रमांत फेरबदल होई तो निराळा. ह्या निरनिराळ्या सणाच्या दिवशी थोडा जेवणांत फरक होई व सणाच्या निमित्ताने थोडी 'सुर' (ताडी) आणीत. वर्षाकांठी असे पांचसहा सण येत. जेष्ठ-आषाढ महिन्यांत कुळीची भाजी खाण्याचा सण येई. भाद्रपदांत 'नव' (नवीन भात) खाण्याचा, कार्तिकांत 'चवल्या' (चवळी) खाण्याचा, पौषांत 'तील' खाण्याचा व फाल्गुनांत 'कैरी' खाण्याचा सण ते साजरा करीत.

ह्याखेरीज तिला स्वतःला ज्या वेळी मूल होई, त्या वेळी तिचा आयुष्यक्रम बदले. त्याचप्रमाणे पाड्यावरच्या इतर बायकांना जेव्हां मूल होई, तेव्हां त्यांच्याकडे तिला जावे लागे. शिवाय, कोणाच्या घरी लग्न किंवा कोठे मुत्यु झाला तर त्यामुळे सर्व पाड्यावरील लोकांच्या दैनंदिन कार्यक्रमांत बदल होई.

कधी कधी ती लाकडाच्या मोळ्या घेऊन डहाणूला त्या विकायला जाई व येतांना थोडा बाजार करी. पावसाळ्यांत ' कुळी ' ' कोरळ ' ' कंटोली ' ह्या भाज्या, जर वेळ मिळाला, तर ती डहाणूला, मल्याणीला, किंवा सावट्याला विकायला घेऊन जाई. कधी कधी मीठ किंवा तंबाखू घ्यायला ती वरोतीच्या बाजाराला जाई. अशा वेळीं तिलां कधी न पहाण्यास मिळणारीं दृश्ये दिसत व तिला वेळ मिळाल्यास नवीन पाहिलेल्या दृश्यांबद्दल ती विचार करीत असे.

पण तिला कधीसुद्धां शहरांत जाऊन राहावे असे वाटत नसे. ती आपल्या चिमुकल्या संसारांत अगदीं खूष होती. आपलें घर, आपला नवरा आणि आपलीं मुलें या पलीकडचें जग तिला दिसत नव्हतें. घरचें पडेल तें काम करावें, आपल्या नवऱ्याची व मुलांबाळांची भरपूर काळजी घ्यावी, त्यांच्या सर्व गरजा पुऱ्या करण्यासाठीं धडपडावें, हेंच तिचें नित्याचें जीवन होतें व तें जीवन तिला पूर्णपणें आवडत होतें. ज्यावेळीं एक चिमुकलें बाळ तिचें दूध पीत असे, त्यावेळीं तर ती नितांत खूष असे.

पहांटेला ती सर्वांच्या आधीं उठून कामाला लागे. कोंबड्या बकऱ्यांची काळजी तीच घेई. घरचें भांडी-पाणी तीच करी. जेवण करण्याचें काम-सुद्धां तिच्याकडेच, असे. ह्याखेरीज शेतावर जाऊन नवऱ्याला त्याच्या कामांत मदत करावी लागे ती निराळीच. भातशेती करतांना, गवत कापतांना, लांकडें तोडून आणतांना तिला नवऱ्याच्या खांद्याला खांदा भिडवून दिवसभर काम करावें लागे व मोठ्या आनंदानें तें सर्व काम ती करीत असे.

ज्यावेळीं ती दोघें शेतावर जात, त्यावेळीं ती म्हातारी घराच्या दारांत बसून घराचें रक्षण करी. म्हातारीवर पण तिचा फार जीव होता. एकदां तिची देराणी तिला हंसत म्हणाली, " मायाची, वाङ्गिणीचा तुला पका तरास, ती टाकली (मेली) मगा बेस तुला. "

“ वाडगीण टाकली तर घर कोण राखल माझं. माझी पोरं मोठी झाल्याबगर माझी वाडगीण टाकायची नाय. ”

तिचें तिच्या म्हातारीशीं खूप पटे. नाहीतरी ती तिच्याशीं नोट पटवून घेई. दोन पोरांप्रमाणेंच म्हातारी हें तिसरें मूल समजून ती तिच्याशीं वागे. तिच्या पाख्यावर रहाणाऱ्या सास्वासुनांचीं भांडणें होत असत. तिला ह्या गोष्टी माहीत होत्या. पण ती तिच्या सासूशीं कधीं भांडत नसे.

एकदां त्या गांवांत कॉलऱ्याची सांथ आली, प्रत्येक घरांत कोणीतरी सांथीनें पछाडलें गेलें. इकडे म्हातारीला पण कॉलरा झाला. म्हातारी मरणार असें सर्वांना वाटलें. सर्वांनीं तिची आशा सोडली. खेडेगांवांत औषधापाण्याची काय सोय असणार ? आणि वाल्यांचें व औषधाचें कायमचें वाकडें. शहरांत वर्षानुवर्ष घरगडी म्हणून काम करणारे वाल्ही-सुद्धां आजारी पडले कीं, ‘ भगताई ’ करण्याकरितां पुन्हा खेड्यांवर जातात किंवा ‘ दाणे दाखवायला ’ तरी भगताकडे जातात. जंगलच्या वाल्यांना ‘ भगत आणि वनसया ’ (‘ वनस्पति ’) ह्यांखेरीज कोणतेंच औषध माहीत नसतें.

परंतु अशा प्रतिकूल परिस्थितीतसुद्धां इतकी आजारी असलेली ती म्हातारी जगली. म्हातारी जगलेली पाहून तिच्या सुनेला खूपच आनंद झाला. “ आस (आशा) नाय होती वाडगीण तुझी ह्या वखताला; माझं दार राखाया ‘ बेस ’ (चांगली) झालीस तूं. ”

“ आतां पकी बेस मी. तूं जा तुझ्या कामावर. मी बसून रहन दारांत, घर राखाया. ”

तिला वाटलं, सासू मेली असती तर आपली किती पंचाईत झाली असती ! बरं झालं ती वांचली.

पण तिला हवी होती, म्हणून कांहीं ती म्हातारी वांचली नव्हती. तिची घटकाच अजून भरली नव्हती. जन्म, मरण हें ठरल्यावेळींच होणार ! कांहीं असो, म्हातारी वांचली हें पाहून मायाचीला खूप आनंद झाला यांत संशय नाही.

* * *

आणखी दोन महिने असेच गेले आणि एके दिवशी दुपारपासून मायाची जरा अस्वस्थ होऊं लागली. आज ती नवऱ्याबरोबर शेतावर गेली नाही. तिचे दिवस पूर्ण भरले होते. तिच्या पोटांत सकाळपासूनच दुखू लागलें होतें. पण तिनें नवऱ्याला कांहीं सांगितलें नाही. त्याला कामावर जाऊं नकोस असें सांगण्याची तिला जरूरी वाटली नाही. तिला आतांपर्यंत तीन मुलें झालीं होती. त्यांपैकी एक गेलें असलें तरी दोन ह्यात होती. मूल होतांना तिला विशेष त्रास होत नसे. तिची प्रकृति निकोप होती. तिच्या शरीराची टेवण पण चांगली होती. आज दुपारपासून तिला वाटू लागलें होतें कीं, रात्रीपर्यंत आपण बाळंत होणार. तरी पण रोजचीं कामें ती शांतपणें करीत होती.

संध्याकाळच्या सुमारास तिच्या पोटांत खूपच दुखू लागलें. तेव्हां ती जरासा आडोसा करून एका चटईवर पडली. तिनें देराणीला बोलवायला पाठविलें. खेडेगांवांत कुठल्या आल्या सुद्धी ! एक बाई बाळंत व्हायची असली कीं, भोंवतालच्या चारपांच बाया एके ठिकाणीं जमत व तिला मदत करीत. त्यांपैकी ज्या अनुभवी म्हाताऱ्या असत त्या तरुण बायांना वेळोवेळीं काय करायचें तें समजावून सांगत. चुकून एकादे वेळीं मूल आडवें आलें व त्या प्रसूत होणाऱ्या स्त्राला त्रास होऊं लागला, तर ह्या म्हाताऱ्या बायांच्या सांगण्याप्रमाणें, सूचनांप्रमाणें इतर बाया धांवपळ करीत. परंतु मायाचीला बाळंत होतांना मुळींच त्रास होत नसे, म्हणून तिनें फक्त देराणीलाच बोलाविण्यास पाठविलें.

ती हात धुऊन ताबडतोब आली व तिला म्हणाली, ‘तुला बाय जरासा

पण वखत लागत नाय्. दर वखताला आपली पाली हारी हारीच (बरोबर) येय, पण अमदा तुझी पाली पहली आली. मला अजून वखत आहे.”

ती तिथेंच बसली. मायाचीच्या तोंडावरून तिने ओळखले की, तिला आतां फार वेळ लागणार नाही. मायाचीबद्दल देराणीला फार प्रेम वाटे. ती ज्या वेळीं बाळंत होई, त्या वेळीं देराणी अशीच तिच्याजवळ जाऊन बसे.

मायाचीकडे देराणी आलेली पाहून भोंवतालच्या बाया एकामागून एक तेथें जमा झाल्या. त्यांपैकीं कांहींनीं येऊन तिची थोडी थट्टामस्करी सुरू केली. तिला नक्की मुलगा होणार असें त्यांनीं भविष्य वर्तविलें. तें ऐकून मायाचीला खूप आनंद झाला. कांहीं न बोलतां ती नुसती हंसली व शांतपणें पडून राहिली. बाकीच्या बायका तिच्याभोंवतीं बसून गोष्टी करूं लागल्या. आपल्याला किती मुलें झालीं, बाळंत होतांना आपणाला नेहमीं किती त्रास होत असे इत्यादि अनेक प्रकारच्या अनुभवांबद्दल त्या बोलत होत्या.

आतां प्रसुतीचा वेळ अगदीं नजीक येऊन ठेपला. देराणी उठली व तिनें झोपडीचा दरवाजा आंतून बंद केला व म्हातारीला दरवाजाजवळ बसायला सांगितलें. थोड्या वेळानें मायाचीचा मोठा मुलगा आला व दिवसा दार बंद पाहून त्याला आश्चर्य वाटलें. दरवाजा बंद पाहून त्यानें दरवाजावर जोरानें धक्का द्यायला सुरुवात केली, तेव्हां देराणी आंतून ओरडून म्हणाली, “ जेव्हा, जरा तथंच खेल, बेस खेलशी तंय डाले (चणे) खाया तुला शिवराई देन. थोड्या वखतानीं नांग, तुला तुझी आया काय दियाची ? ” (जेव्हा जरा तिथेंच खेल; नीट खेलशील तर तुला चणे खायला पैसा देईन. थोड्या वेळानें पाहा, तुझी आई तुला काय देईल ?)

त्या मुलानें थोडा वेळ धक्के देणें बंद केलें. परंतु त्याची जेव्हां खात्री

झाली की, आपली आई आंत आहे व दार बंद ठेवून आपणास आंत येऊं देत नाही, तेव्हां तो पुन्हा जोरानें धक्के मारूं लागला व मोठ्याने ओरडूं लागला. त्याचा तो आवाज ऐकून ती देराणी बाहेर आली व अशा कांहीं नजरेनें तिनें त्याच्याकडे पाहिले की, तो मुलगा ताबडतोब तिथून पळाला. पुन्हा एकदां दरवाजा बंद करून ती आंत आली.

मायाची आतां जोरानें कुंथत होती; बाकीच्या बायकांच्या गप्पा पण जोरांत चालल्या होत्या. दोनचार दिवसांपूर्वी शेजारच्या पाड्यावरच्या लोकांनीं ताडी पिऊन थोडी दंगल केली. बायकापोरांना मारहाण केली. त्यासंबंधी त्यांचें बोलणें चाललें होतें. प्रत्येकजण आपण ऐकलेली हकीगत सांगत होती. शेवटीं त्या पाड्यावरच्या पुरुषांपेक्षां आपले पुरुष चांगले असें जवळ जवळ सर्वांनीं सांगितलें. त्यांच्या गप्पा आणखी किती वेळ अशाच चालल्या असत्या कुणास कळे ! पण इतक्यांत देराणीला मायाचीनें जोरानें हांक मारली.

ती तिथेंच बसून होती, पण डोळे मिटून घेतल्यामुळें मायाचीला ती दिसत नव्हती. पुन्हा थोडा वेळ सर्वत्र शांतता पसरली. त्या शांततेचा भंग एका नव्यानें जन्माला आलेल्या बालकाच्या रडण्यानें केला. देराणी एकदम ओरडली; ' या गो नांगा (पहा), पोरगा कसा बेस उपजला, मायाचीच करमच (कर्म) बेस. '

ताबडतोब सर्व बायकांची धांदल उडाली. एकजण चूल पेटवायला गेली, एकीनें मडक्यांत पाणी ओतलें, दुसरी फडकें शोधूं लागली. मुलाच्या व मायाचीच्या आंघोळीची तयारी त्यांनीं चालविली. थोड्या वेळानें देराणीनें इतर बायकांच्या मदतीनें त्या मायलेकरांस आंघोळ घातली.

पुन्हा त्यांना नीट झोंपविलें. इतक्यांत दुसऱ्या एका बाईनें आणलेली आंबील मायाचीला पाजण्यांत आली. जेमतेम ती, ती पेज प्याली व झोंपली. स्नान थकली होती ती; त्यामुळें पटकन् तिचा डोळा लागला. सर्व बायका

आपापल्या घरीं निघून गेल्या. देराणी सर्वांत शेवटीं जाण्यास उठली. जातांना ती म्हातारीला सांगून गेली. “मायाचीला जाग येळ तंय मला वाहराया दवड जो” (मायाची जागी होईल तेव्हां मला बोलवायला पाठव.)

दरवाजा उघडल्यावर थोड्याच वेळानें त्या बाईचीं दोन्ही मुलें जेव्हा व चैती आंत आलीं. आईजवळ तीं जाण्यापूर्वीच म्हातारीनें त्यांना सांगितलें कीं, घरांत नवीन बाळ झालें व म्हणून आई झोंपली. पुन्हा थोडा वेळ मुलें अंगणांत जाऊन बसलीं. मायाची जागी झाल्यावर म्हातारीनें जेव्हाला देराणीला बोलाविण्यास पाठविलें. तो धांवत गेला व म्हणाला, “तुला खबर का नाय, आमचे घरीं लहान पोरगा आणेल बिजा.” (दुसरा.)

“अरं मला नाय खबर, तंय तुला खबर ? मी जाऊन आणेल तुझा भास (भाऊ). तूं काय सांगस ?”

“तो पोरगा तूं घेन जायाची ? तो आमच्या घरीं रहाचा नाय ?”

त्याचा तो प्रश्न ऐकून ती खूप हांसली व त्याच्याबरोबर ती त्याच्या घरीं जाण्यास निघाली. जातांना तिनें मायाचीला पिण्यासाठीं पेज व तिच्या घरच्या इतरांना देण्यासाठीं आंबील बरोबर घेतली. आतां मायाचीला बरिच हुषारी वाटली. ती देराणीला म्हणाली, “पका आज तरास झाला तुला.”

ती म्हणाली “तरास क्याचा ? (कशाचा). माझ्यासाठीं तूं तरास घेस तो ? ” असें म्हणून तिनें तिला पेज पाजली. अजून माया मात्र घरीं आला नव्हता.

: ४ :

मुलगा झाला हें ऐकून त्या बाईला खूप आनंद झाला. पण त्या माण-
साला ? त्याला या गोष्टीचा मुळीच आनंद वाटला नाही. आणखी एक
मुलगा, म्हणजे आणखी एक पोट वाढलें. जी माणसें होती, त्यांनाच
पुरेसें खायला मिळत नव्हतें. मग ह्या नव्याची आणखी कुठें सोय कर-
णार ? वाढत्या मुलांबरोबर शेताचें उत्तम कांहीं वाढणार नव्हतें आणि
नवीन मुलगा जन्मला म्हणून त्याचें नित्याचें आयुष्य कांहीं बदलणार नव्हतें.
तसाच तो रोज सकाळीं उठणार व त्याच शेतावर कामाला जाणार !
कालचा दिवस गेला तसाच आजचा; व आजच्यासारखाच उद्यांचा !

त्याच्या ह्या जीवनक्रमांत जवळजवळ कधीच बदल होत नसे. जवळची
'तुंबाखू' संपली व गांवांतील मांगेल्याकडे पण ती मिळाली नाही, तर
तो एकाद्या वेळीं वरोतीच्या बाजाराला जाई. वर्षातून एकदोन वेळां तो
डहाणूला सावकाराकडे जाई. सावकाराकडे जातांना तो रिक्त हस्तानें
जात नसे. पावसाळ्यांत गेला, तर 'कंटोली' किंवा 'मका' घेऊन जात
असे व दिवाळीच्या सुमारास गेला, तर चवळ्या घेऊन
जाई. त्या भागांतील सर्व सावकारांची अशी पद्धतच होती कीं,
कुळांकडून कंटोली, चवळ्या इत्यादि पदार्थ वर्षाकांठीं वसूल
करून घ्यायचे. असल्या कामानीमित्त माया जेव्हां डहाणूला येई, त्या-
दिवशीं त्याचा जीवनक्रम बदले. एरव्हीं त्याचें आयुष्य कमालीचें ठराविक
ठशाचें होतें. आपणाला येणारा कंटोळा दूर करण्याकरितां दिवाळीच्या
सुमाराला तो 'तारफें' वाजवी. होळीच्या सुमाराला पांवी वाजवीत असे.
(सर्वच वालीं दिवाळीच्या सुमाराला 'तारफी' व होळीच्या सुमाराला

‘ पांढ्या ’ वाजवितात.) ज्या दिवशी ताडी प्यायला मिळे, त्या दिवशी मात्र तो खूप असे. कधी कधी त्याला त्याच्या आयुष्यक्रमाचा खूप कंटाळा येई. त्याला वाटे, हा काय जुलूम ! आपण रोज रोज काम करायचें, आणि तरीसुद्धां कधी आपल्या अंगावर घड कपडा नाही. वर्षातून एकदां ज्या वेळीं सावकार खंड वसूल करायला येई, त्यावेळीं माया आशाळभूतपणें त्याच्या कपड्यांकडे विशेषतः त्याच्या बुटांकडे पहात राही. त्याला बूट फार आवडत. रोज मर मर मरून तो जें काम करी, त्या कामांतून त्याला काय मिळे ! खूप मेहनत करून शेत पिकविलें, तरी तें सर्व धान्य कांहीं त्याच्या पदरांत पडणार नव्हतें. तो जी जमीन लावी, ती त्यानें सावकाराकडून खंडानें घेतली होती. एकूण उत्पन्नापैकीं तीन भाग सावकार घेऊन जाई व चौथा भाग जो शिल्लक राही तो तरी त्याला कुठें पुरा मिळे ! अडीअडचणीला केलेली चारदोन रुपयांची उसनवार परत फेडण्यासाठीं ह्यांतूनच त्याला सोय करावी लागे. बायकोनें भरलेल्या बांगड्यांचे पैसे, आपण शिवून घेतलेल्या ‘ डगलीचे ’ (हात नसलेले एक कुडतें, जाकोट) पैसे, कधींमधीं उधार प्यालेल्या ताडीचे पैसे वगैरे सर्व प्रकारची बाकी त्याला ह्या पैशांतूनच फेडावी लागे. सर्वजणांचें देणें दिल्यावर जें कांहीं राही तें त्याचें. तें इतकें थोडें राही कीं, त्याला वाटे, इतका मी खपलों; पण माझ्या हातीं कांहीं राहिलें नाही. कशाला उगीच काम करून मरा !

आणि असे विचार ज्या वेळीं त्याच्या मनांत येत, त्या वेळीं तो नुसता घरीं बसून राही. दोन तीन दिवस कामावरच जात नसे. साध्या कारणावरून बायकोवर संतापे. घरांत एक चटई टाकून पडून राही. सारखा एकामागून एक विडी ओढी. ह्या वेळीं एकादा जोडीदार जर मिळाला तर तो नजीकच्या भंडार्याकडे जाऊन ताडी पिई. त्याचें हें वागणें फार तर एकदोन दिवस त्याची बायको सहन करी. आणि नंतर ती असा तोंडाझा पट्टा चालवी कीं, त्याला ताबडतोब उठून जावें लागे. तिनें एकदां वा....२

आक्काबाईचा अवतार धारण केला की, त्याची तिच्यापुढे कांहीं मात्रा चालत नसे. तिचा पारा चढायला लहानसें निमित्त पुरे असे. त्यानें कांहीं कारणांवरून जर लहान मुलाला एकादी थप्पड लगावली, तर लागलीच मायावी जोरानें ओरडूं लागे व दोनतीन दिवस रिकामें बसून राहिल्याबद्दल त्याची सडकून हजेरी घेई. तिची बडबड ऐकत बसण्यापेक्षां कामावर जाणें बरें, असा विचार करून कुन्हाड खांद्यावर टाकून तो निमूटपणें शेतावर निघून जाई.

पण त्या बाईच्या मानानें तो आळशी खराच. (आणि वालीं जातच आळशी.) कधीं कधीं दुपारींच अर्धें काम टाकून, तो घरीं जायला निघे. त्या वेळीं तिनें त्याला प्रतिबंध केला, तर तो तिला म्हणे, “माझ्या वाटचें काम मी करेल (केलें), तुझ्या वाटचें तूं कर. ”

“तुला पोरं आहां त्याची याद आहे का नाय् ? त्यांचं काम कोण करणार ? तुझा बास (बाप) का माझा ? ”

पण तरी तो काम टाकून जायलाच निघे. जातांना तो एवढेंच म्हणे, “निकां (खरं) पका कंटाळा इधेल आज; मी तर जायचाच, तुला होवं तंय काम कर, नाय् तर तूं व घरा जा.” इतकें बोलून तो काम टाकून निघून जाई. हा प्रकार नेहमींच होई.

एकें दिवशीं दुपारीं असाच तो फिरायला म्हणून गेला व रात्रीं येतांना त्यानें एक आंगठी आणली. तिची किंमत त्यानें दोन रुपये सांगितली. तिनें ती आंगठी पाहिली आणि एकदम चवताळली व त्याला म्हणाली, “तुला काय अकल हाय का नाय् ? घरांत पोरांबालांना खाया मिलत नाय् न तूं विटी (आंगठी) घालून कोठ जायाचा ? शेठ जसा विटी घालायला ? मोठा सावकार होयाचा, आतां विटी घालून ?...” इत्यादि बऱ्याच कठोर शब्दांनीं तिनें त्याच्यावर खेरात केली. त्यानें शांतपणें तिचें बोलणें ऐकून घेतलें. तिच्यासमोर त्याला उत्तर देण्याची त्याची छाती

नव्हती. हातावर आंगठी आल्यामुळें तो फार खूष होता. फार दिवसां-पासून एकादी आंगठी विकत घेण्याची त्याची इच्छा होती, पण त्याला तशी संधि मिळाली नव्हती. आज आंगठी मिळाल्यामुळें त्याला एक प्रकारचा विशेष आनंद झाला. त्या आनंदामध्ये तो मग असल्यामुळें तिच्या बोलण्याचा त्याच्यावर जवळजवळ कांहींच परिणाम झाला नाही. ती खूप संतापली होती. तिच्या तोंडाला येतील ते शब्द ती बोलली. पण हा आपला आंगठीकडेच पहात होता; शेवटी ती तशीच बडबडत न जेवतां आपल्या पथारीवर जाऊन पडली. नवऱ्यानें असा वेडावाकडा खर्च केला कीं, तिचा संताप अनावर होत असे.

तिचें बोलणें जेव्हां थांबलें तेव्हां तो खाडकन् शुद्धीवर आला. तिच्या-जवळ जाऊन तो उभा राहिला व म्हणाला, “एवढी तूं गाज करस तंय नांग, ही विटी मी फेकून देय; माझी विटी एवढी तुझ्या डोळ्यांत खुपत आहे तंय मी विटी घालाचा पण नाय.” (इतकी तूं ओरडतेस तर बघ, ही आंगठी मी फेकून देतो. माझी आंगठी जर एवढी तुझ्या डोळ्यांत सलते तर मी पण ही आंगठी घालणार नाहीं कधीं.) असें बोलून त्यानें ती आंगठी कोपऱ्यांत खरोखरच फेकून दिली व तिथेंच पथारीवर पडला आणि मोठमोठ्यानें स्फुंदूं लागला. तिनें पाहिलें कीं, आतां चूप रहाण्यांतच शहाणपणा आहे व त्यामुळें ती निमूटपणें पडून राहिली. एकदां तिच्या मनांत आलें कीं, जवळ जाऊन त्याला शांत करावें; पण तो मोह तिनें आवरला.

सकाळीं तो उठला, पण अद्यापि त्याचा राग शांत झाला नव्हता. कुणाशीं एक शब्द न बोलतां त्यानें आपले रोजचे व्यवहार झटकन् उरकले व तो आपल्या कामावर निघून गेला. तो गेल्यावर तिची म्हातारी सासू तिला म्हणाली, “एवढी क्याला झगडस त्याच्याहारी. घोले माणूस असेच रहाचे. बाईमाणसानीं नवऱ्याला खूष कराया पाह्यजे. मायाचा बास पण असाच होता. पण मी नाय कधीं त्याच्याशीं भांडण करेल.

मायाचीनें सासूचें बोलणें निमूटपणें ऐकून घेतलें. आतां तिचा राग कमी झाला होता. रात्री आपण नवऱ्याला खूपच छेडलें याची तिला जाणीव होती. म्हातारीचें बोलणें ऐकून तिनें शेतावर जाऊन त्याला शांत करण्याचा निश्चय केला आणि थोडेसें काम करून ती शेतावर निघून गेली.

ते दिवस आश्विन महिन्याचे होते. गवत कापून तयार होत होतें. हळवें भात (हलकें) कापण्यासारखें झालें होतें. गरव्याला (चांगल्या भाताची जात) अजून वेळ होता. माया शेतावर आला. तो झटकन् कामाला लागला. मायाची थैईपर्यंत तो कामांत गढून गेला होता. ती आली व तिनें त्याच्याकडे पाहिलें, पण त्यानें तिच्याकडे मान वर करून-सुद्धां पाहिलें नाहीं. तिला लांबून पाहिल्याबरोबर त्यानें कामांत गढून गेल्याचा आव आणला. तीसुद्धां त्याच्याशीं कांहीं न बोलतां त्याच्यापासून थोड्या अंतरावर जाऊन बसली व तिनें पण आपल्या कामाला प्रारंभ केला. दोघेही माना खाली घालून निःशब्दपणें काम करीत होती. मध्येंच ती चोरून त्याच्याकडे पहात होती. पण त्याचा पारा अद्याप न उतरल्यामुळें तो तिच्याकडे पहाण्याच्या मनःस्थितीत नव्हता. तिनें थोडा वेळ काम केलें व ती घरीं निघून गेली. तिनें जातांना मनाशीं निश्चय केला की, घरीं जाऊन छान जेवण तयार करीन व मायाला जेवायला घालीनच. तो खूप झालाच पाहिजे. त्याचा अबोलपणा आतां तिला जाचूं लागला. त्याला आनंदित करण्याची आतां तिला जहरी वाटूं लागली.

ती घरीं जायला निघाली; पण वाटेंत त्या गांवच्या मांगेल्याचे दुकानीं वळली व तिथून तिनें दोन आण्यांचे सुके मासे घेतले. तिच्या-जवळ त्या वेळीं पैसे नव्हते. पण तो मांगेला तिला ओळखत असल्यामुळें त्यानें तिला पटकन् मासे दिले. मायाला मासे फार आवडत. (वाल्यांना ओले मासे कुटून मिळणार ? ओल्या माशाची भूक ते सुक्या माशानेंच भागवितात.) मायाची मासे घेऊन घरीं आली व दारचा एक छानसा

भोपळा तिनें तोडून आणला. मायाला भोपळा पण खूपच आवडे. तिनें आज भाकरी तयार केल्या. भोपळा व सुके मासे यांचें आंबट (कालवण) तयार करून ती त्याची वाट पहात बसली.

तो आला, पण कांहीं न बोलतां म्हातारीजवळ बसून विडी ओढूं लागला. तिनें त्याला जेवायला बोलाविलें, पण तो जागेवरून हालला नाही. पुन्हा तिनें त्याला जेव्हां दोनतीन हाका मारल्या तेव्हां तो म्हणाला, “रात्री मला तूं फाडून फाडून खाळंस; आतां धान खाया मला जरा पण भूक नाय्”

“ नाय् खायाचा होवां तंय नको खाऊं; ही नांग, मी अजग धान टाकून दियाची.” असें म्हणून ती पुन्हा चुलीजवळ गेली. अन्न फेकून देण्याची तिनें त्याला धमकी दिली. पण तसें करण्याचें तिला धैर्य झालें नाहीं. ती मायापासून दूर झाल्यावर, मायाच्या म्हाताऱ्या आईनें त्याला जेवायला उठविण्याचा खूप प्रयत्न केला. पण अद्यापि त्याचा पीळ कायम होता. त्या दिवशीं पण तो न जेवतां तसाच झोपला.

रात्री ज्या वेळीं ती त्याच्या बाजूला झोपली होती, त्या वेळीं पहिल्यांदां तिला जाणीव झाली कीं, आपला नवरा जरी वयानें मोठा असला, तरी तो पण एकाद्या लहान मुलासारखाच आहे आणि ज्याप्रमाणें आपण मुलाची काळजी घेतों व त्याचे लाड पुरवितों, त्याचप्रमाणें नवऱ्याचे पण लाड पुराविले पाहिजेत. आतां त्याच्यावरील तिचा राग अजिबात निघून गेला होता. तिनें त्याला दोनतीन वेळां बोलायला लावण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यानें तिचा प्रेमानें पुढें केलेला हात शिडकारून टाकला.

रात्र तशीच गेली. सकाळ झाली. सर्वजण उठून बाहेर आले. पण माया अद्यापि पडूनच होता. त्याला दोनतीन हांका मारल्या, पण तो उठला नाही. शेवटीं हाताला धरून तिनें त्याला उठविलें. त्याच्याशीं गोड गोड बोलून दांतण करायला लाविलें व मग ती त्याला म्हणाली, “नांग, मी काल तुझ्यासाठीं किती बेस आंबट करेल, पण तूं खाया उट-

लास नायू. पका व्याट हायस तूं ! आतां चल लाहां लाहां खाऊन घे.”
(काल मीं तुझ्याकरितां किती छान आमटी केली होती, पण तूं जेवायला उठलाच नाही. किती रे वाईट आहेस तूं ! चल बघूं आतां लवकर लवकर खाऊन घे.)

तिनें त्याचा हात धरून त्याला जेवायला बसविलें; तो खूप थकला होता. आतां त्याचा राग मुळींच शिल्लक नव्हता. एकाद्या मंत्रमुग्ध नागाप्रमाणें तो आतां ती सांगेल त्याप्रमाणें करीत होता. तो जेवायला बसला व रात्रीं तिनें तयार करून झांकून ठेवलेलें जेवण त्यानें मुकाटपर्णें खाल्लें. जेऊन उठल्यावर तो तिला म्हणाला, “ आज मला पका थाक (थकवा) इधेल. मी कामावर नायू जायाचा.”

“ नको जाऊं. मी एकली जाईन. कामाची धास (धास्ती) नको करूं.”

तो तसाच विडी ओढत पडून राहिला. थोडीं घरचीं कामें आटोपून ती कामावर निघून गेली. तो घरांतून गेल्यावर, त्याला एकलेपणाची जाणीव होऊन तो बेचैन झाला. त्याची आई त्याच्याबरोबर बोलण्याचा प्रयत्न करीत होती, पण आज तिची बडबड त्याला असह्य वाटूं लागली. म्हातारीला मात्र सारा दिवस मुलगा घरांत रहाणार या विचारानें खूपच आनंद झाला होता. थोडा वेळ त्यानें आपल्या आईची बडबड ऐकली; व मग उठून तो रस्त्याच्या बाजूनें फिरायला निघाला, पण त्याला नकळत त्याचे पाय त्याला नजिकच्या भंडार्याच्या ताडीच्या दुकानाकडे नेऊं लागले. ताडीचें दुकान नेहमींच करमणूक करून व्यायला एक चांगलें ठिकाण होतें. त्या दुकानाच्या आसपास सागाचीं मोठमोठीं लांकडे वाहून नेणाऱ्या गाड्या सोडलेल्या असत. ते गाडीवाले तेथें बसून चारदोन आण्यांची ताडी पीत. खूप निरनिराळ्या विषयांवर गप्पा मारीत. रिकाम्या माणसाचा इथें चटकन् वेळ निघून जाई. वेळ घालविण्याकरितांच माया भंडार्याच्या दुकानाच्या दिशेनें चालला होता.

तो रस्त्यानें जात असतांना त्याचा तो शेजारीं रहाणारा भाऊ (देराणीचा नवरा) त्याला समोरून येतांना दिसला. जवळ आल्यावर तो मायाला पाहून म्हणाला, “काय माया, कामावर नाय जाधेल आज ?”

“नाय रं, पका थाक इधेल आज. जेव्याची आई पकी गाज करं (ओरडते). अजगा (सर्व) दिस माझ्याहारी झगडं (भांडते), दोन दिस झाले. जिवाला बेस नाय. तंय जरा सूर (ताडी) पियाचा एकादं बाटली.”

त्याचें तें उत्तर ऐकून तो त्याचा भाऊ कांहीं बोलला नाहीं. रस्त्याच्या बाजूला थुंकून तो निघून गेला. तो स्वभावतःच अबोल होता.

माया भंडान्याच्या दुकानांत आला. तेथें कांहीं वंजारी लोक ताडी पीत होते. हे लोक भाड्यानें गाड्या फिरवितात. वाल्यांच्या मानानें हे खूप सुशिक्षित आहेत. हे बहुतेक पालघर तालुक्यांत रहातात. जंगलचा धंदा सुरू झाला कीं, ते आपल्या गाड्या घेऊन डहाणू तालुक्यांत येतात. ह्यांचे बैल मोठे असल्यामुळें व हे लोक मेहनती असल्यामुळें इमारीती लांकडें वाहून नेण्याचें काम खूप जलद व चांगल्या रीतीनें करतात. पैसे पण चांगले मिळवितात. गाडीभाड्याचा हिशोब करतांना सावकार लोक वाल्यांना फसवूं शकतील, पण सावकाराची गाडी बरोबर ओळखून वंजारी गाडीवाले त्याच्याकडून चारदोन आणे अधिक उपटल्यावाचून रहाणार नाहींत. एरव्हीं लोक हुशार व जबरदस्त मेहनती.

माया ज्या ताडीच्या दुकानांत गेला तेथें कांहीं वंजारी गाडीवाले पीत बसले होते. त्यांच्याबरोबर गोष्टी करीत माया तिथें बसला. तो मधून मधून ताडी पीत होता. ते वंजारी त्याला पालघरच्या निरनिराळ्या गोष्टी सांगत होते. पालघराहून रोज मुंबईला जाणारे लोक असल्यामुळें, मुंबईला आलेली कोणतीही नवी चीज पालघरला त्याच दिवशीं येत असे. त्यामुळें या वंजारी लोकांना सर्व गोष्टींची जवळ जवळ अद्ययावत् माहिती होती.

त्यांच्यापैकी कांहीजण स्वतःच मुंबईला जाऊन आल्यामुळे त्यांनी पाल-
घरच्या वर्णनाबरोबर मुंबईचीसुद्धा रसभरित वर्णने करायला प्रारंभ केला.

त्यांची ती भाषणे ऐकून आपल्या ठराविक ठशाच्या जीवनाला आधीच कंटाळलेल्या मायाला मोठी गंमत वाटली. तो त्यांच्या भाषणांत खूप रंगून गेला. त्याने त्यांना विचारलें की, त्या गांवांत पैसे मिळवि-
ण्याची कांही सोय आहे का नाही ? हा त्याचा प्रश्न ऐकून एक वंजारी हंसला व म्हणाला, “ मूर्खा, तेथें कामाला पण तोटा नाही व पैशाला पण नाही. काम थोडें, पगार फार. दिवसभर काम करावं, हॉटेलांत साहेबासारखें खुर्चीवर बसून चहा, भजी, पुरी खावी. रात्री सिनेमा, नाच, तमाशा पहावा. कामावर जायचें नसलें तर दुकानांत लाविलेल्या मालाकडे पहात उभें राहिलें तरी सबंध दिवस निघून जाईल. किती गंमत आहे मुंबईमध्ये. माझी जर स्वतःची जमीन नसती तर मी मुंबईतच जन्मभर पडून राहिलों असतों. मुंबईसारखी मजा नाही. ” असे म्हणत त्याने आणखी एक पेला ताडी आपल्या घशांत ओतली.

अशा प्रकारें बराच वेळ तो त्या कंपूमध्ये त्यांचें बोलणें ऐकत बसला. त्यांच्यापैकी प्रत्येकाने त्याला “ तूं फार हुशार दिसतोस, मुंबईला गेलास तर तुला वाटेल तेवढे पैसे मिळतील ” असे सांगितले. आधीच तो जंगलां-
तील जीवनाला कंटाळला होता. त्यांत त्याचें व बायकोचें गेल्या दोनतीन दिवसांत आंगठीवरून भांडण झालें होतें. त्यामुळे त्या वंजारी लोकांचें बोलणें ऐकून तो स्वतःशी विचार करूं लागला, “ इथें रहाण्यांत काय अर्थ आहे ? रोज रोज काम करायचें आणि शेवटी एक दिवस मरायचें ! धड खायला नाही, धड कपडा नाही. शिवाय, बायकोच्या बरो-
बर भांडण ! कशाला राह्यचें जंगलांत पडून ? त्यांच्यापेक्षा मुंबईला गेलेलें काय बाईट ?

अलीकडे त्याला बायकोचा रागच येत असे. तिला नवीन मुलगा झाला, त्या वेळेपासून तो तिच्यावर चिडत चालला होता. तिला मुलं फार लवकर लवकर होतात असे त्याला वाटत होतं. म्हणून तो तिच्यावर चिडत चालला होता. वास्तविक वार्ली लोकांना मुलांचा तसा कंटाळा नसतो. आपली बायको वांझोटी नाही; याचा त्यांना अभिमान वाटतो आणि मुलांच्या लग्नांत मुलीच्या लग्नापेक्षां जरी जास्त खर्च करावा लागत असला तरी मुलगा झाला की, त्यांना जास्त आनंद होतो. पण मायाला मात्र नवा मुलगा झाल्याचा आनंद झाला नाही. त्या वेळेपासून तो जरासा खिन्न असे.

आज त्या वंजारी लोकांच्या गोष्टी ऐकून त्याचं डोकं भडकलं. तो तिथून उठला व सरळ वरोतीच्या रस्त्यानें चालू लागला. त्याच्या लक्षांत आलं की, आज वरोतीचा बाजार. वरोतीला आल्यावर तो बाजारांत फिरला. एक दोन फेऱ्या मारल्यावर, एका दुकानाजवळ येऊन तो थांबला. त्या दुकानवाल्याजवळ खाकी विजार व तयार शर्ट होता. त्याच्या शेजारच्या दुकानवाल्याजवळ बूट होते. त्यानें त्या दुकानदाराला त्या मालाच्या किंमती विचारल्या व मग स्वतःशीं हिशेब केल्यावर त्याला आढळून आलं की, जर पंधरा रुपये मिळतील तर हे सर्व कपडे आपणाला घेतां येतील. पण पंधरा रुपये आणायचे कुठून ? इतक्यांत त्याला 'दीनाबाईची' आठवण झाली.

'दीनाबाई' ह्या नांवाची एक पार्शी बाई वरोतीला रहात होती. कित्येक वर्षे ती वरोतीलाच राहून सावकारी करीत होती. त्या ठिकाणी तिची जमीन होती व देशी दारूचें दुकान पण होतं. भोंवतालच्या भागांत रहाणाऱ्या सर्व वार्ल्यांना ती जातीनें ओळखीत असे. अडीअडचणीला वार्ल्यांना ती हात उसनवार पैसे देई व व्याजामुद्रां ती ते वसूल करी. माया मधूनमधून तिच्या दुकानावर पिण्यासाठीं जात असे. एरव्हीमुद्रां तो वरोतीला गेला तर दीनाबाईला भेटून येत असे. मधून मधून जर

त्याला चारदोन रुपये लागले तर तो ते पैसे तिच्याकडून आणी व भाताच्या रूपाने त्याची परत फेड करी. आज दीनाबाईची आठवण झाली त्यावेळी त्याला फार आनंद झाला.

तो दीनाबाईच्या अंगणांत जाऊन उभा राहिला. बाई त्याला दारांतच भेटली. त्याला पहातांच ती म्हणाली, “ काय माया, आज क्यावर इधेल ? ” (कोणत्या कामाकरितां आलास ?)

त्यावर वाल्यीच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे तो म्हणाला, “ काय नाय्; एन्हीच ” (उगाच).

“ पण कांहीं तरी होवा ना ? एन्हीच क्याला (कशाला) कोण घर सोडून येयाचा ? ”

“ तसा तर काम काय नाय्. पण जराक पशे (जरासे पैसे) मागाचा होता. ” जरा मान खाली घालून माया म्हणाला.

“ कवढे पशे ? ” (किती पैसे) तिने विचारलें.

“ एक विसा ” (वीस रुपये) तो म्हणाला.

“ अबब ! एवढे क्याला ? ” (इतके कशाला ?)

“ वीस नाय् तर धा अन् पांच देजो. तूं नाय् दियाची तंय कोण दियाचा ? काम आहे फार ! ” माया म्हणाला.

ह्याप्रमाणे पांच दहा मिनिटे त्यांचा संवाद झाला. दीनाबाईंना माहीत होते की, आतां मायाचें शेत चांगलें पिकायला आलें होतें. त्याला पंधरा रुपये दिले तर ते वसूल करायला वेळ नाही लागणार. ती आंत गेली व पैसे घेऊन बाहेर आली. तिने मायाच्या हातांत पैसे टाकले व त्याला ती म्हणाली, “ उद्यां एकादं कोंबड घेन येजो.”

“सकालीच घेन येन.” असें म्हणून तो तिला रामराम करून निघाला.

हातांत पैसे पडल्यावर माया फार खूष झाला. तो दीनाबाईंच्या घरून निघाला व थेट वरोतीच्या बाजाराला गेला. तेथे जाऊन पहातो तों, ते कपडे

व बूट दुकानांत तसेच होते. त्यानें त्या दुकानदारांबरोबर थोडी घासाघीस केली व १२॥ रुपयांला ते बूट, ती हजार व तो शर्ट खरेदी केला. लागलीच त्यानें ते कपडे अंगावर चढविले व आठ आप्यांची एक फणी विकत घेतली. त्यानें ' बावरी ' (केस) ठेवली होती. त्यामुळें त्याला फणीची फार जहरी वाटत होती. नवे कपडे घालून तो रस्त्यानें निघाला. तो आतां खूप खूप खुर्षीत होता. रस्त्यानें जातांना तो गाणें गातच चालला होता. वाटेंत त्याला एकदोन ओळखीचे लोक भेटले. ते त्याला म्हणाले, " काय माया, पका सायब (साहेब) झाला तूं आज."

" सायब क्याचा ? (साहेब कसला) घडीभर गंमत " तो म्हणाला.

गात गात तो घरीं आला. मायाची व त्याची आई दारांत बसूनच गोष्टी करीत होत्या. जवळ येईपर्यंत त्यांचें त्याच्याकडे लक्ष नव्हतें. तो समोर येऊन उभा राहिल्यावर मायाची त्याला एकदम म्हणाली, " ह्यो र काय ? हीं नवीं सुडकीं (कपडे) कोठशी आणेल ? " तो कांहीं बोलला नाही. जवळ पडलेल्या चटईवर बसून तो विडी कऱूं लागला.

" ऐकस का नाय ? नवीं सुडकीं क्याला आणेल ? " तिनें पुन्हा विचारलें.

" कईंचा (केव्हांचा) घेयाचा होता नी सुडकीं; पण पशेच नाय हातांत, तंय काय घेशी ? " तो म्हणाला.

" आज कोणी दिघेल तुला पशे ? (आज तुला पैसे कोणी दिले ?) तिनें विचारलें.

" दीनाबाईशीं जाघेल (गेलों) मी. तथंशीं पशे घेतले. मग वरोतीच्या बाजारांशीं हीं सुडकीं घेतलीं." तो शांतपणें म्हणाला.

" सावकाराचे पशे काढून अवढा खरचं (खर्च) कराया एवढी काय गरज पडेल तुला. " ह्या वाक्यानें सुरुवात करून तिनें त्याची खूप हजेरी घेतली. तिचा राग अनावर झाला. दोन दिवसांपूर्वीच आंगठीसाठीं त्यानें

दोन तीन रुपये उधळले व आज पुन्हा सावकाराकडून पैसे काढून त्याने हे कपडे आणले हे पाहून ती खूप खूप संतापली. तोंडाला येईल तें ती बोलत सुटली. तो एकाद्या गुन्हेगाराप्रमाणे चूप बसून तिचे सारे बोलणे खाली मान घालून ऐकत होता. त्याला तसा शांत बसलेला पाहून तिचा राग अधिकच भडकला.

ती आणखी खूप बोलली असती, पण म्हातारी मध्ये पडली व म्हणाली, “क्याला एवढा गाज करस. त्याच्या जिवाला बेस नाय् अन् तूं अजुगा दिस गाज करशी. काढेल होवा पशे तर दिवालीला भरून टाका. नांग, माया सायब्र जसा दिसं नवीं सुडकीं भरली तंय.” (इतका ओरडा कशाला करतेस ? त्याची प्रकृति चांगली नाही व तूं संबंध दिवसभर ओरडत बसतेस. पैसे काढले असले तर दिवाळीला भरून टाका. पहा, नव्या कपड्यांनीं माया कसा साहेबासारखा दिसतो.)

मायाचीने ओळखले की, आतां चूप रहाण्यांतच शहाणपणा आहे. तिने मायाकडे नजर टाकली. खरोखरच तो तिला पुष्कळच चांगला दिसत होता. पण त्याची स्तुति करण्याच्या मनस्थितीत ती नव्हती. म्हातारीने त्याच्या बिघडलेल्या प्रकृतीचा निर्देश केला नसता तर ती किती तरी वेळ बोलत राहिली असती. पण आतां ती चूप राहिली. कांहीं न बोलतां ती घरांत गेली व कामाला लागली. ती संबंध रात्र तिने कोणाशीही न बोलतां काढली. तो पण कांहीं न बोलतां झोंपला. एक नवेच वातावरण उत्पन्न झाले होतें.

सकाळीं माया केव्हां जागा झाला व केव्हां उठून बाहेर निघून गेला, तें मायाचीला समजलेंच नाहीं. ती जागी होऊन पहाते, तों पथारीवर तिला माया दिसला नाहीं. ती उठून आपल्या कामाला लागली. मध्येच तिला तिच्या सासूनें विचारलें, “ माया, कोठ ग, दिस नाय तो ? ” “ मला नाय बा खबर ! कंयचा उठून जाधेल, ” ती म्हणाली व पुन्हा कामाला लागली. तिनें तिचीं घरांतील कामें आटोपली व ती शेतावर गेली. तिला वाटलें माया शेतावर नक्की भेटेल, पण तो तेथें नव्हता. ती जाऊन काम करूं लागली. तिची खात्री झाली कीं, नवीन कपडे घालून माया कुठें तरी फिरायला गेला. शेतावरचें काम आटपून ती घरीं आली तरी माया घरीं आला नव्हता. थोडा वेळ ती झोपडीच्या बाहेर म्हातारीजवळ बोलत बसली. मायाबद्दल म्हातारीनें पुन्हा विचारतांच, “ कोठ जायाचा तो ? पोटांत आग पडेल तय धान खाया येल. ” तिनें उत्तर दिलें. थोडा वेळ त्या दोघी अशाच बसल्या. इतक्यांत तिचा मोठा मुलगा घराकडे येतांना तिला दिसला. तो जवळ आल्यावर तिनें त्याला विचारलें, “ तुझ्या बासला नांगेल काय ? ” (तुझ्या बापाला पाहिला काय ?)

“ नांगेल सा. पहला भंडाऱ्याच्या पट्ट्यांत (ताडीच्या दुकानांत) बशेल होता. बेस नयी डगली (नवे कपडे) भरेल. सायब जसा दिस. पका बखत तथं बसेल तो. मगां तथशीं जाधेल. ” तो एवढें बोलतो इतक्यांत घरांतील लहान मूल रडूं लागलें, म्हणून मायाची उठून आंत गेली. जातांना ती सासूला म्हणाली, “ वाट हेरजो त्याची, मी धान रांधत आहे. ”

म्हातारी बाहेर बसली व तिचा मोठा नातू तिच्याजवळ बसून गोष्टी

करूं लागला. त्याने त्याच्या बावाचे कपडे पाहिले, त्या वेळी तो खूप खूप झाला. त्याला त्याच्या बापाचा हेवा वाटूं लागला. तो म्हातारीला म्हणाला, “आया, तूं नांगेल माझ्या बासची डगली ? सायब जसा दिसतो. पकां बेस. ” (आजी तूं माझ्या बापाचे कपडे पाहिलेस ? सोहब जसा दिसत होता फार चांगला.)

“बेस तंय काय, पशे व पके दिधेल ते ? ” (चांगले तर काय, पैसे पण फार दिले ते.)

थोडा वेळ ती दोघे ह्याप्रमाणे बोलत बसली, इतक्यांत मायाचीने जेवण तयार असल्याचे सांगितले. “कवढी वाट हेरशी त्याची ? तो जाधेल होवा डहाणूला. ” (किती वाट पहाणार त्याची ? तो डहाणूला गेला असेल.) असे म्हणून म्हातारी जेवणाची तयारी करूं लागली. तिला आवडणाऱ्या भोपळ्याची भाजी तयार होती व म्हणून तिच्या तोंडाला पाणी सुटले होते. मायासाठी थांबायला तिला वेळ नव्हता. मायाचीने म्हातारीला व मुलांना जेवण वाढले व ती लहान मुलाला पाजू लागली. पुन्हा एकदां म्हातारीने तिला जेवून घेण्याचा आग्रह केला. माया नकी डहाणूला गेला असल्याचे तिला ती म्हणाली.

आतां माया न आल्यामुळे मायाचीला हुरहुर वाटूं लागली. होती. जेवणाचे वेळीं कधी माया गैरहजर राहिल्याचे तिला माहीत नव्हते. कुठेही तो गेला तरी नेमका जेवणाच्या वेळीं हजर होई; पण आज तो जेवायलासुद्धां हजर नाही, हें पाहून तिला त्याच्याविषयी थोडी काळजी वाटूं लागली. पण तो डहाणूला गेला असावा असें जें त्याची आई म्हणाली, तें तिला पटले. तिची खात्री झाली की, चांगले कपडे घालून तो डहाणूलाच गेला असावा. कारण आतां थोड्याच दिवसांनीं ‘कुपाचे काम’ (जंगल तोडण्याचे) सुरू होणार होतें. माया सावकाराकडे जाऊन ‘गाडी बांधून’ येणार असेल. (जंगलचे व्यापारी ज्यांची गाडी आहे अशा.

वार्योना आगाऊ पैसे देतात व मग ते वालीं आपली गाडी त्या व्यापाऱ्याकडे माल ने आण करण्याकरितां वापरतात. एकदां अंगावर पैसे घेतले कीं, त्या वार्योनें आपली गाडी त्याच व्यापाऱ्याकडे काम करण्यासाठीं उपयोगांत आणली पाहिजे. ह्याला ' गाडी बांधणें ' म्हणतात.)

असा विचार करून ती उठली व तिनें आपलें जेवण उरकलें. इतर कामकाज आटोपून ती म्हातारीवर घर सोपवून पुन्हा शेतावर निघून गेली. जातांना तिनें आपल्या मोठ्या मुलाला बरोबर नेलें. आतां तिचा हा मुलगा बराच मोठा झाला होता. पण अगदीं जरूर पडेल त्याच वेळीं ती त्याला शेतावर घेऊन जाई. एरव्ही तो बकऱ्या चारायला नेई व बकऱ्या सोडून देऊन इतर मुलांच्या बरोबर खेळत राही. वास्तविक हे त्याचें वय शाळेंत जाण्याचें होतें; पण एकतर त्यांच्या गांवांत शाळा नव्हती व दुसरी गोष्ट म्हणजे शाळा जरी गांवांत असती तरी तो शाळेंत जाऊं शकला नसता. कारण शेंण गोळा करणें, पळसाचीं पानें खुडून आणणें, टेंभुर्णीचीं पानें गोळा करणें, बकऱ्या चारायला नेणें इत्यादि कामें तो जर शाळेंत गेला असता तर अडून राहिलीं असतीं. या कामांमुळेच तर वालीं मुलें शाळेंत जात नाहींत.

ज्यांच्या घरीं मुलांची संख्या जास्ती आहे, ते गांवांत जर शाळा असेल तर आपल्या एकदोन मुलांना शाळेंत पाठवितात. परंतु ह्या खेड्यांतील शाळांत एक शिक्षक व तोसुद्धां इतका अनियमितपणें शाळेंत येई; आणि प्रसंगीं मुलांना इतकी मारहाण करी कीं, वालीं मुलें लवकरच शाळेला कंटाळून जात. मग शाळेची सरासरी हजेरी एकदम कमी आहे असा रिपोर्ट शिक्षक पाठवी व बोर्ड नियमाप्रमाणें ती शाळा बंद करी. मग त्या शिक्षकाची आपोआप दुसऱ्या गांवीं बदली होई. अर्ज, विनंत्या करून जें काम साध्य होत नसे तें ह्या मार्गानें आपोआप होई. ह्याच प्रकारें बहुतेक खेड्यांतील शाळा चालत. मग वार्योंची शैक्षणिक प्रगति होणार कुठून ?

संध्याकाळ झाली तरी मायाचा पत्ता नव्हता. संध्याकाळी शेतावरून मायाची परत आली व झोपडीच्या दारांत बसून ती तिच्या मुलीच्या डोक्यांतील उवा पहात बसली. इतक्यांत तिच्या शेजारची देराणी तिथें आली व तिनें विचारलें, “मायाची, माया कोठे जाधेल आज ? कर्हशी नजरे नाय् पडे तो ! (मायाची, माया कोठें गेला ? केव्हांपासून दिसला नाहीं तो !)

“सावकारांशीं जाधेल होवा; गाडीवर पशे काढाचा होता.” (गाडी सावकारांकडे फिरविण्याचें नक्की करून त्यांच्याकडून अंगावर पैसे काढणार होता.)

तिचें ह्या उत्तरानें समाधान झालें व त्यानंतर ह्या बाबतींत तिनें फारसे प्रश्न विचारले नाहींत. इतर अवांतर गोष्टी बोलून ती निघून गेली. रात्री ज्या वेळीं मायाची पथारीवर पडली, त्या वेळीं माया जबळ नसल्यामुळें, एकलेपणाची जाणीव तिला बेचैन करूं लागली. आपणाशीं भांडण झाल्यामुळेंच माया घरांतून निघून गेला याची तिला जाणीव होती. माया कुठें गेला असेल ? कधीं परत येईल ? याविषयी ती सारखा विचार करूं लागली. त्याच्याविषयी आतां तिला पुष्कळच काळजी वाटूं लागली. तिचें मन खूप अस्वस्थ झालें. तिला झोंप लागेना. ती सारखी ह्या कुशीवरून त्या कुशीवर तळमळत लोळत होती. दोनतीन वेळां तर तिला नवरा येऊन आपणांस हांका मारीत आहे असा भास झाला. त्यामुळें ती उठून येऊन पाहून गेली. कशीबशी तिनें रात्र काढली.

सकाळीं उठल्यावर तिच्या सासुनें तिच्याजबळ मायाची चौकशी केली; पण तो अद्यापि आला नसल्याचें सांगितल्यावर तो डहाणूलाच गेला असावा असें पुन्हा पुन्हा ती सुनेला सांगूं लागली. आज घरीं राहिल्यास आपल्या आधींच बेचैन मनाला खूप त्रास होईल अशी खात्री वाटल्यामुळें व ह्या दिवसांत शेतावरसुद्धां खूप काम असल्यामुळें ती शेतावर जाण्याची

तयारी करूं लागली. आज रोजच्याप्रमाणे ती दुपारी जेवायला घरी येणार नव्हती, त्यामुळे सासूच्या व लहान मुलीच्या दुपारच्या जेवणाची तिने सोय केली. नंतर आपले जेवण आणि मोठा मुलगा बरोबर घेऊन ती शेतावर निघून गेली.

शेतावर आल्यापासून ती सारखी काम करीत होती. तिचा तो मुलगा वयाने लहान असला तरी तिला पुष्कळच मदत करीत होता. मध्यंतरी ती दोनतीन वेळां मुलाला पाजण्याकरितां उठली व दुपारी एक तासभर जेवणासाठी तिने विश्रांति घेतली. दिवसभर ती एकाद्या नशेतच होती व सारखे काम करीत होती. आतां ती थकली व त्यामुळे तिचे हातसुद्धां चालेनासे झाले. तो मुलगासुद्धां कंटाळला व घरी जाण्याची भाषा बोलू लागला. आतां सूर्यसुद्धां उतरणीला लागला होता. घरी जाऊन पुन्हा जेवण करावयाचे होतेच, त्यामुळे तिने काम बंद केले व मुलाला घेऊन ती घराकडे निघाली.

घराच्या रस्त्याकडे तिचे पाय वळले तसे घराबद्दलचे विचार पण तिच्या डोक्यांत येमान घालू लागले. तिला वाटले, आतां माया आला असेल व दारांत बसून तो आपली वाट पहात असेल. त्याला पाहिल्यावर त्याच्याशी कसे वागावे याचा ती विचार करूं लागली. ह्या गोड विचारांत निमग्न असतांच ती घरी येऊन पोहोचलीसुद्धां.

पण दारांत तिला माया दिसला नाही. तो अद्यापि आला नसल्याचे जेव्हां तिच्या सासूने तिला सांगितले, तेव्हां तिला खूप वाईट वाटले. थोड्या वेळाने ती भानावर आली. माया अद्यापि आला नाही, ही गोष्ट कोणा-जवळ न बोलण्याविषयी तिने म्हातारीला बजावून सांगितले.

त्यानंतर म्हातारीला भूक लागली असेल ह्या विचाराने ती स्वयंपाकाला लागली. तिने भात शिजविला. आज 'आंबट' करण्याच्या मनःस्थितीत ती नव्हती. म्हणून भात शिजत असतां त्या भातांतच तिने थोडे मीठ वा....३

घातलें व तें जेवण म्हातारीच्या व मुलांच्या पुढें ठेवलें. मग म्हातारीला मुलांकडे लक्ष देण्यास सांगून ती घराबोहेर पडली.

ती जी निघाली ती थेट त्या भंडाऱ्याच्या ताडीच्या झोपड्याकडे वळली तेथें जाऊन ती त्या भंडाऱ्याला हळूच मायाबाबत विचारूं लागली. माया त्या दिवशीं सकाळीं तास दीड तास आपल्या दुकानांत बसला व मग कुठेंतरी निघून गेला, इतकीच माहिती त्यानें सांगितली. त्या दिवशीं मायानें नवीन कपडे घातले होते असेंही त्यानें सांगितलें. इतकी माहिती सांगितल्यावर मायाचीच्या तोंडाकडे पाहून त्या भंडाऱ्याला कांहीं वेगळाच संशय आला. मायाबाबत तिच्याकडून कांहीं जास्त माहिती मिळविण्याच्या हेतूनें त्यानें तिला अधिक प्रश्न विचारण्यास प्रारंभ केला. माया डहाणूला सावकाराकडे कामाला गेला आहे असें तिनें सांगतांच तो तिला कामाच्या स्वरूपाविषयी प्रश्न विचारूं लागला. त्यावर तिनें “घोल्या (पुरुष) माणसाचें काम म्हाताऱ्यांना (बायकांना) थोडीच सांगत.” असें म्हणून पुढें येणाऱ्या प्रश्नांची सरबत्ती चुकविण्यासाठी ती तिथून पटकन् निघून गेली.

ती घरीं आली, जेवली व म्हातारीजवळ बसून बोलूं लागली. इतक्यांत देराणी आली व तिनें मायाबाबत प्रश्न विचारतांच तिनें आदल्या दिवशींचेंच पुन्हा उत्तर दिलें व डहाणूतील त्याचें काम न संपल्यामुळे तो आला नसल्याचें तिला सांगितलें. थोडा वेळ इकडल्या तिकडल्या गप्पा करून देराणी निघून गेली.

ती गेल्यावर मुलांना घेऊन मायाची जेव्हां आडवी झाली, तेव्हां तिचे मायाबाबतचे विचार तिला जोरानें सतावूं लागले. माया कुठें तरी कायमचा गेला व तो परत येणार नाही, अशी आतां तिची जवळजवळ खात्री झाली. आतां ह्यापुढें आम्हांवर तीन मुलांना व एका म्हातारीला पोसण्याची जबाबदारी येऊन पडली, याची तिला पहिल्यानें.

जाणीव झाली. याप्रमाणे ती विचार करित असतांच तिचे लहान बाळ रडू लागले. त्या रडण्यामुळे ती भानावर आली आणि मुलाला पाजू लागली.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी म्हातारी व मुले उठण्याच्या आधीच ती जागी झाली. उठल्याबरोबर ती चुलीच्या कोपऱ्यांत बाजूला खणू लागली. मध्यंतरी गवताचे भारे विकून मायाने दहापंधरा रुपये जमविले होते. ते पैसे मायाचीने त्याच्याजवळून काढून घेतले व अडीअडचणींना कामी पडावे, म्हणून घरांतच चुलीजवळ तिने ते पुरून ठेवले होते. आतां मायाची तेच पैसे शोधू लागली. खड्डा उकरल्यावर ते पैसे तिला मिळनात. जागा खणतांना आपली चूक तर झाली नाही ना ? असा विचार तिच्या मनांत आला व त्या जागी ठेवलेल्या खुणा तिने पुन्हा एकदां पाहून घेतल्या. पुन्हा ती ते पैसे शोधू लागली. थोड्या वेळाने तिची खात्री झाली की, ते पैसे जागेवर नाहीत. पैसे नक्की माया घेऊन गेला, हे तिला पटले व त्याचबरोबर त्याच्या परत येण्याबाबत ती पूर्ण निराश बनली.

दिवस कसाबसा गेला. रात्र आली. आतां माया येणार नाही, अशी जवळजवळ तिची खात्री झाली. पण आशा वेडी असते. मायाजवळ असलेले पैसे सहा सात दिवसांत संपून जातील व पैसे संपल्यावर तो धांवत घरी येईल, असे तिचे मन तिला सांगू लागले. ह्या विचाराने तिचे समाधान झाले व तिला थोडे हलके वाटू लागले.

पण आतां माया गेल्याला आज आठ दिवस झाले. तिचा धीर आतां पूर्ण सुटला. त्या दिवशी त्या पाड्यावर रहाणाऱ्या वीस बावीस घरांतील सर्व स्त्रिया एकत्र जमून तिच्या घरी आल्या व तिच्याजवळ मायाबाबत तपास करू लागल्या. लहानपणापासून आपण सर्व एकत्र वाढलो असल्यामुळे व मायाशी आपला नात्याचा संबंध असल्यामुळे त्याच्या जाण्यामुळे आपणां सर्वांना दुःख व काळजी वाटत असल्याचे त्या

सर्वांनी सांगितलें. क्षणभर ती गोंधळली. तिचें हृदय भावनांनीं भरून आलें. आपला नवरा घरांतून पळून गेला असें तिला त्यांना सांगावयाचें नव्हतें. थोडा वेळ शांत राहून त्यांचें बोलणें तिनें ऐकून घेतलें व नंतर ती त्यांना म्हणाली, “डहाणूशीं एक मांगेला इधेल (आला) होता. तो सांग, पोराचा बास (पोरांचा बाप—वार्ली बायका नवऱ्याचें नांव कधीं सुद्धां घेत नाहींत. वार्ली पुरुष पण बायकांना नांवानें कधीं हांक मारीत नाहींत.) सावकाराच्या हारी (बरोबर) पठारात (शहरांत) जाधेल. तो तथंच रह्याचा, मगां शिमग्यावर इयाचा. ”

ह्या तिच्या उत्तरानें त्यांचें समाधान झालें किंवा नाहीं तें नीटसें स्पष्ट झालें नाहीं. पण त्या तिच्याबरोबर थोडा वेळ बोलत बसल्या व त्यांनीं तिला पडेल ती मदत करण्याचें आश्वासन देऊन त्या घरीं निघून गेल्या. त्या गेल्यावर तिनें सुटकेचा निःश्वास टाकला. त्या रात्रीं बसून ती मनसोक्त रडली.

पण मायाची धीराची बायको. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ती उठली व मोठ्या जोमानें कामाला लागली. माया गेला. आतां घरची सर्व जबाबदारी आपल्यावरच पडली आहे व ती आतां आपण नीटपणें पार पाडलीच पाहिजे असें तिनें मनाशीं ठरविलें. ती उठून देराणीकडे गेली व आतां लवकरच सावकाराकडून खंड वसुलीला लोक येण्याचा वेळ जवळ आल्यामुळें मळणीच्या कामाला आपणांस तिची मदत लागेल असें तिनें तिला सांगितलें. देराणीनें आपण व आपला नवरा येऊन सर्व कामास जरूर ती मदत करूं असें आश्वासन दिलें. त्या आश्वासनानें संतुष्ट होऊन ती आपल्या घरीं गेली व पुन्हा उत्साहानें कामाला लागली.

दिवसामागून दिवस जात होते. मायाची रोज शेतावर जाऊन काम करीत होती. आतां नियमितपणें आपल्या मोठ्या मुलाला बरोबर घेऊन ती जाई व त्याला कामाला लावी. शेजारच्या लोकांच्या मदतीनें तिची

मळणी झाली व कणगा बांधून तिने त्यांत भात भरून ठेवले. आतां सावकाराचा माणूस केव्हां येऊन आपला खंड घेऊन जातो ह्याची ती वाट पहात राहिली.

इतक्यांत सावकाराचा कारकून दोनतीन दिवसांनीं खंडाच्या वसुलीकरितां येणार अशी बातमी त्यांच्या पाड्यावर येऊन थडकली. ते सर्व वार्ली एकाच सावकाराची जमीन खंडानें लावीत. तो त्यांचा सावकार फार श्रीमंत होता. तो स्वतः चारपांच वर्षांतून एकदां केव्हांतरी कांहीं विशेष भानगड असली तरच शेतावर येत असे. एरव्हीं त्याचा एक बुटका म्हातारा चप्पेवाला कारकून येऊन खंड वसूल करून घेऊन जाई. तो जुना कारकून वारल्याचें व त्याच्या जागीं सावकारानें नवीन मनुष्य नेमल्याचें ह्या मंडळींना समजलें होतें. त्यामुळे जेव्हां तो कारकून येणार अशी बातमी आली, तेव्हां, 'तो कसा असेल ? आपणांस कितपत त्रास देईल ?' याविषयी ते सर्वजण चर्चा करूं लागले.

शेवटीं एकदांचा तो येऊन थडकला. तो उंच, मजबूत व निमगोरा होता. त्यानें जंगल खात्याच्या अधिकाऱ्याप्रमाणें खाकी विजार, बूट व साहेबी टोपी घातली होती. तो आल्यावर त्यानें मायाच्या दारांत येऊन छपरांवर छडी वाजवली. तो आवाज ऐकून मायाची व तिची सासू बाहेर आली. त्यांच्याजवळ त्यानें मायाची चौकशी केली. तेव्हां म्हातारी पुढें होऊन म्हणाली, "माझा पोरगा जाधेल पठारान्. खंड तयार आहे. तूं सांगशी तंय देऊं." (माझा मुलगा शहरांत गेला आहे, खंड तयार आहे. तूं सांगशील तेव्हां देऊन टाकूं.) हें तिचें बोलणें ऐकून, दुपारीं जेवण झाल्यावर आपण येऊं, असें सांगून व मायाचीकडे एकदां नजर टाकून तो निघून गेला.

ठरल्याप्रमाणें तो दुपारीं आला. मायाचीनें देराणीला सांगून तिच्या नवऱ्याला बोलावून घेतलें. देराणीच्या नवऱ्यानें त्या कारकुनाला खंडानें

धान्य मोजून दिलें. त्यानें रिकामी पोर्ती बरोबर आणली होती. त्या पोत्यांत त्या मंडळींनीं तें सर्व धान्य घातलें व गोणी बांधून तयार केल्या. मायाची आंत गेली. तिनें एक कोंबडी व ७।८ अंडी आणून तीं देराणीला दिलीं व तिनें आपल्या नवऱ्यामार्फत सावकाराला वर्षदिवसाचा नजराणा सादर केला. दरवर्षीं कारकून खंड वसूल करायला येईल तेव्हां, त्याला याप्रमाणें नजराणा देण्याची पद्धति त्यांच्या सावकारानें लावून दिली होती. दिलेली कोंबडी कारकुनाच्या मालकीची होत असे की, सावकाराच्या ? ह्याचा तपास ते वालीं करीत नसत. प्रामाणिकपणें ते वर्षांतून एक कोंबडी घरांतून उचलून सावकाराला देत ही गोष्ट खरी.

आपण मेहनत करून तयार केलेलें भात आपणांसाठीं फारच थोडें शिल्लक ठेवून, जवळजवळ सर्वच सावकाराला घालतांना वाल्यांना यातना होत किंवा नाहींत हें त्यांच्या चेहऱ्यावरून कळत नसे. त्यांचे चेहरे नेहमींच निर्विकार दिसतात. (एकाद्या यंत्राप्रमाणें खंडाच्या वेळीं धान्य मोजून देतांना लेखकानें ह्या वाल्यांना पाहिलें आहे.) त्या वेळची त्यांची वृत्ति स्थित-प्रज्ञाप्रमाणें दिसते. कारकुनाच्या पदरांत धान्य व कोंबडी पडल्यावर त्यानें चार आणे ' पीणीसाठी ' (ताडी पिण्याकरितां बक्षिस म्हणून) म्हातारीच्या अंगावर टाकून व पुन्हा एकदां मायाचीकडे नजर टाकून तो तेथून आपल्या मुक्कामाच्या ठिकाणीं निघून गेला.

काळ झपाट्यानें पुढे चालला होता. अजून माया आला नव्हता. आतां माया परत येईल अशी आशा पण मायाचीला वाटत नव्हती. मुलांना तर मायाची आठवणमुद्धां होत नसे. माया नांवाचा मनुष्य आपला बाप म्हणून ह्या घरांत रहात होता, ही गोष्टमुद्धां मुलें विसरून गेलीं होती. होळीच्या सणाच्या वेळीं माया परत येईल अशी जी अंधुक आशा त्याच्या बायकोला वाटत होती तीमुद्धां फोल ठरली. राबासाठीं दहाळ वगैरे गोळा करण्याकरितां तीं मुलें फिरूं लागली. आतां मायाचा मोठा मुलगा

जेव्हा हा आपणांवर पडलेली जबाबदारी ओळखून होता. तो आईच्या बरोबरीने काम करी व तिला मायाची गैरहजेरी न जाणवेल अशी काळजी घेई. रात्राचे दिवस संपले. पावसाळा आला. देराणीच्या व तिच्या नवऱ्याच्या मदतीने मायाचीने शेताचे काम अगदी व्यवस्थित चालविले होते.

पुढे दिवाळीचे दिवस जवळ येत चालले व आतां दिवाळीला तरी माया परत येईल असे मायाचीला वाटू लागले. ओला चारा विकून मायाचीने थोडे रोख पैसे जमा केले होते. त्या पैशांतून तिने मुलांकरिता थोडे तयार कपडे व म्हातारीला एक चोळी आणली. ते सर्व कपडे आणून तिने मुलांना दिले. मायाने पाठविलेल्या पैशांतून आपण कपडे आणले व माया आतां लवकरच येणार आहे, अशी बातमी पसरविण्याचा तिने मनाशी विचार केला. नवे कपडे अंगांत घालून मुले आजूबाजूला हिंडू लागली. त्या मुलांच्या अंगांवर नवीन कपडे पाहून भोंवतालच्या मंडळींना आश्चर्य वाटले. मायाच मुलांसाठी कपडे घेऊन आला असेल असे त्यांना वाटले. सर्व बायका मायाचीच्या झोपडीकडे वळल्या.

त्यांना पाहून मायाची बाहेर आली व “माया इधेल सा ?” (माया आला का ?) असा त्यांनी प्रश्न विचारतांच—“ इधेल नाय्, पण दिवाली कराया इयाचा. त्याचा सावकार पका बेस. त्याला अजुगा दिस (संबंध दिवस) हारी न हारी (बरोबर) हिंडव. आतां दिवालीला रजा दियाचा चार दिसाची ” असे तिने उत्तर दिले. त्या सर्व भोळ्या बायांचे ह्या उत्तराने समाधान झाले व मायाचीच्या हसऱ्या बोलण्यामुळे तिच्या शब्दांच्या खरेपणाविषयी तिळमात्रसुद्धां संशय घेण्याची त्यांना जहरी वाटली नाही. थोडा वेळ मायाचीबरोबर गोष्टी बोलून त्या सर्वजणी आपआपल्या घरी निघून गेल्या.

त्या बायांसमोर मायाचीने जरी बेमालूम नाटक केले तरी ते सोंग तिला.

फार वेळ चालवितां येईना. रात्री सर्वत्र झोंपेचें साम्राज्य पसरलें, तरी मायाचीला झोंप येईना. तिच्या सर्व भावना जोरांत उंचंबळून आल्या. ती मनसोक्त रडली. कधीं, माया गेला तो परत येणार नाही ह्या विचारानें ती रडत असे; तर कधीं, आपला नवरा पळून गेला ह्या विचारानें लज्जित होऊन ती रडे; तर कधीं, उभ्या जगांत आपणास कोणाचा आधार नाही, या तीन मुलांना व म्हातारीला पोसण्याची जबाबदारी आपणांवर येऊन पडली आहे, ह्या विचारानेंही तिला रडूं कोसळें. अशा रीतीनें एकदां भरपूर रडल्यावर तिची छाती हलकी होई व नंतर ती मोठ्या उत्साहानें व धीरानें आपल्या कामाला लागे. ती धीराची बाई होती. इतर बायांसारखी ती दुबळी नव्हती. पण स्त्रीस्वभावसहज अशा भावना कधीं कधीं तिला विकल करून सोडीत. त्यावेळीं तिचा इलाज चालत नसे. पण दिवसा मात्र तिच्या डोळ्याला कधींच पाणी येत नसे. ती सदासर्वदा कामांत मग्न असे. आतां तिला मधून मधून लोक मायाबद्दल प्रश्न विचारित. त्या वेळीं ती न डगमगतां त्यांना शांतपणें उत्तर देई. तिच्या चेहऱ्यावरील त्या वेळचे विकार पाहून कोणालाहि तिच्या बोलण्याबद्दल संशय येत नसे.

आज ती सकाळींच उठून कामाला गेली. तिनें काल रात्री एक युक्ति योजली होती. काशाला रेंज ऑफिसांत जो कारकून असतो, तो पोस्टाचें काम करतो हें तिला माहीत होतें. त्याच्याकडे ती गेली. तो गरीब लोकांचीं पत्रें लिहून देतो, हें तिला माहीत होतें. त्याच्याकडे ती गेली व मायाला पत्र लिहिण्याविषयी ती त्याला विनंति करूं लागली. तिनें त्याच्या मेहनतीबद्दल पैसे देण्याचेंही कबूल केलें. पत्र कोणत्या गांवीं पत्र पाठवावयाचें असें त्यानें विचारतांच तिनें मुंबईचें नांव सांगितलें. पण त्या कारकुनानें तिला पूर्ण पत्ता सांगण्यास सांगितलें, त्या वेळीं ती एकाद्या बाबळटाप्रमाणें त्याच्याकडे पाहूं

लागली. तिला वाटलें मायाचें नांव घालून मुंबईला पत्र टाकलें कीं, तें त्याला मिळेल. तिनें त्याला पुन्हा पुन्हा विनवण्या केल्या. अधिक पैसे देण्याची लालूच दाखविली. पण तो कारकून सज्जन असल्यामुळें त्यानें तिचे पैसे घेतले नाहींत. गोड शब्दांत तिची समजूत घालून तिला परत पाठवलें. मायाचा तपास करण्याचें तें एकमेव साधन निरूपयोगी ठरलें. ती खूपच निराश झाली व जड पायांनीं घराकडे वळली. आतां लोकांच्या तोंडावर फेकण्यासाठीं कोणती युक्ति योजावी, याचा ती विचार करूं लागली. कारण दिवसेंदिवस मायाचा तपास करणाऱ्या लोकांची संख्या वाढत चालली होती.

* * *

६

मायाला पत्र पाठविण्याची तिची युक्ति सफल झाली नाही. तेव्हा आतां पुढे काय करावें याचा ती विचार करूं लागली. तिला वाटत होतें कीं, मायाकडून जर एकादें पत्र आलें तर बरें होईल; पण तें पत्र येणार कसें ? मायाचा तर पत्ता नव्हता. तो कुठें गेला हें कुणीसुद्धां सांगूं शकत नव्हतें. लोकांकडून सारखी मायाबद्दल विचारपूस होत होती. म्हणून या लोकांच्या तोंडावर फेकून त्यांचें समाधान होऊं शकेल असें एकादें नामी उत्तर शोधून काढण्यांत ती मग्न होती. माया गेल्याबद्दल तिला जें दुःख झालें, त्यापेक्षां मायाबद्दल विचारण्यांत आलेल्या प्रश्नांनीं व लोकांच्या कुजबुजण्यानें तिला जास्त दुःख होऊं लागलें.

माया दिवाळीत येईल असें मागें जेव्हां ती घरीं आलेल्या बायांना म्हणाली, तेव्हां दिवाळीपर्यंत लोक चूप बसले. पण दिवाळीत तो आला नाही, इतकेंच नव्हे तर दिवाळीच्या मागून शिमगा गेला, तरी त्याचा पत्ता लागेना. तेव्हां साहजिकच भोंवतालचे लोक वाढत्या प्रमाणांत त्याचा तपास करूं लागले व त्यांना उत्तरे देतां देतां ती बेजार झाली.

शेवटीं तिनें दुसरी एक युक्ति योजली. एके दिवशीं ती म्हातारीला म्हणाली, “ आया, मी सांग उद्यां डहाणूला जायाची, रातचं वखताला तथंच रहाया पडेल, तूं पोरांना आंबील करून घालजो. ” (मी उद्यां डहाणूला जाणार, कदाचित् रात्रीं तिथेंच रहावें लागेल. तूं पोरांना पेज करून पाज.) याप्रमाणें तिनें म्हातारीला सांगितलें. तत्पूर्वीं तिनें शहरांत नेऊन विकण्याकरितां एकावर एक असे दोन लांकडांचे भारे बांधून ठेवले होते. इल्लीच्या दिवसांत त्या लांकडांचे तिला दीडदोन रुपये मिळण्यासारखे होते.

तसेंच तिच्या घरांत असलेलीं ८।९ अंडीही तिनें एका फडक्यांत बांधून घेतलीं. हीं अंडीं विकूनही तिला एकादा रुपाया मिळाला असता. अशा रीतीनें दोन अडीच रुपये कमाविण्याच्या तयारीनें ती निघाली; पण डहाणूला जाण्याचा तिचा उद्देश मात्र निराळाच होता.

पहाटेस ती लवकर उठली आणि तो भारा व तीं अंडीं घेऊन ती निघाली. शिवाय, जवळ असलेले दोनतीन रुपये पण तिनें घेतले व कोणालाही सुगावा न लागूं देतां ती निघून गेली. जातांना पोरांना आंबील तयार करून पाजण्यास तिनें म्हातारीला सांगितलें. म्हातारी जागीच होती. तिनें तिला शक्य तितक्या लवकर येण्याविषयीं बजावलें.

मायाची निघाली व तिनें डहाणूची वाट धरली तिच्या डोक्यांत विचाराचें चक्र जोरानें फिरत होतें. तिनें योजलेला युक्ति कशी यशस्वी करावी याचा ती सारखा विचार करीत होती. या विचारांत ती मग्न असतां तिची पाउलें मात्र झपाझप पडत होती. विचाराच्या तंद्रीमध्ये ती आंबे-सरीला येऊन पोहोंचली; पण तें तिच्या लक्षांतही आलें नाहीं. मायाची-च्या गांवाचें नांव चिंचलें. चिंचल्याहून आंबेसरी साधारण पांच मैल दूर. रस्ता मात्र बराच खराब आहे. वाटेंत बारीची खिंड लागते. शिमग्या-नंतर गाड्यांची वहातूक फार होते. त्या वेळीं तर तो रस्ता नेहमीपेक्षांही अतिशयच खराब होतो. गाडींत बसून त्या रस्त्यानें गेलें तर इतके धक्के बसतात कीं, गाडींतील माणसांचीं डोकीं एकमेकांवर आपटतात. ह्या रस्त्यावरून गाडींत बसून जाण्यापेक्षां चालत जाणें अधिक सोयीचें व सुखाचें वाटतें. वालीं लोकांना मैलच्या मैल पायांनीं जाण्याचें कांहींच वाटत नाहीं व जंगलांतील पायरस्त्यानें तर वालीं फारच झपाट्यानें चालतात. त्यामुळे मायाचीला आंबेसरीपर्यंत यायला फारसा वेळ लागला नाहीं.

आंबेसरीला एक मोठें वडाचें झाड आहे. त्या झाडाजवळच एक विहीर आहे. बाजूला एक ताडीचा पट्टा आहे. ह्या झाडाखालीं भर दुपारी-

सुद्धां भरपूर सावली असते. ह्या झाडाखालीं नेहमीं कित्येक गाडीवाले गाड्या सोडून बसलेले असतात. एथें छाया व पाणी असल्यामुळें बैलांना विश्रांति देण्यासाठीं ही जागा फार सोयीची आहे. शिवाय ताडीचा पट्टा आहे. ताडीचा पट्टा असल्यामुळें गाडीवाल्यांना सुद्धां एथें श्रमपरिहार करायला सोय आहे. ह्याखेरीज जे गाडीवाले १०-१५ मैल लांबून येतात, त्यांना आंबेसरीला थोडा मुकाम करणें जरूर वाटतें. थोडा वेळ एथें थांबून जेवण वगैरे करून, विश्रांति घेऊन ते पुढचा रस्ता सुधारतात. ही जागा मोठी रमणीय आहे. मायाची ह्याच झाडाखालीं थोडा वेळ बसली. तेथें तिला तिच्या ओळखीच्या चारदोन बायका भेटल्या. त्यांच्याजवळ थोडें बोलून ती पुढचा मार्ग आक्रमूं लागली.

आंबेसरीहून निघाल्यावर मायाची पुन्हा झपाट्याने चालूं लागली व वाटेंत 'सरावलीला' पुन्हा एकदां विश्रांति घेऊन ती मल्याणीला (डहाणू रोड स्टेशन) आली. तेथें थांबून तिनें एक आप्याचे 'डाले' (चणे) विकत घेतले. थोडा वेळ तेथेंच बसून तिनें ते खाले. नंतर एका विश्रांतिगृहाच्या दारांत उभे राहून तिनें अर्धा कप चहा घेतला. ती उभी असतां तिनें आपला भारा विकण्याचा प्रयत्न केला; पण लाकडाला स्टेशनपेक्षां गांवांतच जास्त भाव मिळेल या आशेनें तिनें तेथें लांकडे विकलीं नाहींत. मात्र एक चांगलें गिऱ्हाईक येतांच तिनें आप्याला एक याप्रमाणें अण्डीं मात्र विकलीं.

गांवांत जाऊन तिनें ते लाकडाचे भारे विकून टाकले. त्यानंतर नेहमीं माया ज्या मांगेल्याकडे उतरत असे, त्याच्याकडे ती गेली व तेथें तिनें मायाचा तपास केला; पण माया तेथें आलाच नसल्यामुळें तिला त्याच्याकडून कोणतीही माहिती मिळूं शकली नाहीं. शेवटीं ती तेथें थोडा वेळ बसली व माया गेल्या दिवसापासूनची हकीगत तिनें त्याला सांगितली. माया शहरांत कुणाकडे तरी कामाला गेला असेल व एकदां माणूस शहरांत गेला कीं, त्याला

शहरचे लोक वरचेवर रजा देत नाहीत, असे त्या मांगेल्यानं तिला सांगितलं. त्याचें उत्तर ऐकून तिचें थोडेंबहुत समाधान झालें. तिथून ती उठली व तिनें घरचा रस्ता सुधारला.

डहाणूहून ती जेव्हां परत मल्याणीला आली, तेव्हां ती एका वाणी व्यापाऱ्याच्या दुकानांत शिरली. तिच्याजवळ माल विकून आलेले २॥-३ रुपये व घरून आणलेले २-३ रुपये होते. ह्या ५-६ रुपयांतून म्हातारीला एक चोळी, लहान मुलाला एक डगली व मोठ्या मुलीकरितां एक चोळी इत्यादि जवळच्या पैशानें घेतां येतील इतके कपडे तिनें घेतले व दोन आपणांचे चणे घेऊन ती पुन्हा चालूं लागली. आपण रात्रीपर्यंत घरीं जाऊन पोहोंचूं असें तिला वाटलें नाहीं. सबब रात्रीं बाटेंत मुकाम करण्याचें तिनें ठरविलें.

सरावलीला तिच्या ओळखीची एक बाई रहात होती. तिचा नवरा सरावलीला पुनमचंद नांवाच्या मारवाडी सावकाराकडे नोकरीला होता. चिंचलें आंबेसरी एथें जाणारे बहुतेक वाल्मी लोक सरावलीच्या ह्या शेटच्या आवारांतून जात. कारण, तो रस्ता फार जवळचा वाटे त्यांना. मायाची त्याच रस्त्यानें जाणार होती. म्हणूनच तिनें वर सांगितलेल्या बाईकडे ती रात्र काढण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें ती सरावलीला पोहोंचली व त्या बाईला भेटून आपला रात्रभर तिथें राहाण्याचा विचार तिनें तिच्या कानांवर घातला. आपल्याकडे 'मायाची पाणेरी इधेल' (पाहुणी आली) ह्या विचारानें त्या बाईला फार आनंद झाला. सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलत मायाचीनें ती रात्र तिथेंच काढली व सकाळीं उठून ती आपल्या मार्गाला लागली.

मायाची सकाळीं लवकर उठली व घराकडे जाण्यास निघाली. आपल्या जवळच्या लोकांना मायाबद्दल एक नवीनच बातमी सांगण्याचें, वाटेनें जातांना ती ठरवीत होती. ही नवी बातमी लोकांना कळल्यावर कांहीं दिवस

तरी ते आपणांस मायाबाबत प्रश्न विचारून छेडणार नाहीत, असे तिला वाटत होते. रस्त्याने जातांना ती स्वतःच्या विचारांत पूर्णपणे मग्न होती. ही तिची समाधि, तिला ज्या वेळी दोन चार बाया भेटून तिच्याशी बोलू लागल्या त्याच वेळी मग्न पावली.

ह्याप्रमाणे विचारामध्ये मग्न असतांच ती घराजवळ येऊन पोहोचली. घर जसे जवळ आले तशी ती शुद्धीवर आली. घरी जाऊन आपणांस एक नाटक करावयाचे आहे, ह्याची तिला जाणीव झाली. ही आपली भूमिका नीटपणे बजावण्याची तयारी तिने चालवली. इतक्यांत ती घरी येऊन थडकलीच.

घरी आल्याबरोबर दारांतच ती ओरडली, “यारे अजुगे, नांगा तुमच्या बासने काय धाडेल तुम्हां द्यां.” (यारे सगळे, तुमच्या बापाने तुम्हांला देण्यासाठी काय पाठविले ते पाहा.) हे तिचे शब्द ऐकतांच तिची मुले व म्हातारी पटकन् तिच्याजवळ आली. तिने कागदातून आणलेले ते कपडे सोडून त्यांच्या हातांत दिले.

ते कपडे पाहून मुले खूष झाली व आनंदाने नाचू लागली. म्हातारीला चोळी पाहून खूप आनंद झाला. गेले कित्येक दिवस तिला मुलाबाबत कांहीच न कळल्यामुळे ती खूप काळजीत होती. आपला मुलगा खुशाल आहे व तो नीट कामधंदा करून रहातो या विचाराने तिला समाधान वाटले. तिने मायाचीला विचारले, “माया कोठ ग ?”

ती म्हणाली, “तो पठाराने (शहरांत) रहं. शेठचा भास (भाऊ) जाधेल तय. त्याच्या हारी (बरोबर) मायानी सुढकी (कपडे) दिधेल. होलीवर सांगं येवं तंय ह्याचा, नाय येवं तयं मग पाणी पडाच्या पहला ह्याचाच.” (होळीला त्याला येतां आले तर तो येणार आहे आणि ते जर न जमले तर पाऊस पडायच्या पूर्वी तो येईलच.) ह्या उत्तराने म्हातारीचे समाधान

झालें व म्हातारी चूप बसली. सुनेसमोर म्हातारी फारशी बोलत नसे, पण दुसऱ्या बायका जमल्या कीं, म्हातारीच्या तोंडाचा पट्टा जोरानें चाले.

मुलें कपडे घालून शेजारीं गेलीं व आपल्या बापांनं पाठाविलेले कपडे सर्वांना दाखवूं लागलीं. पंधरा मिनिटांच्या आंतच ही बातमी सर्व पाडाभर पसरली. हा वेळ असा होता कीं, प्रत्येक घरांतील स्त्रीपुरुष त्या वेळीं जेवणाच्या निमित्तानें घरीच होते. माया परत आला असावा अशा कल्पनेनें त्या बायका एकामागून एक मायाचींच्या झोपडीकडे निघाल्या. त्या सर्वांचें मायाचीनं अगदीं हंसतमुखानें स्वागत केलें. माया अद्यापि आला नाहीं; परंतु तो थोड्याच दिवसांत येईल. शेटच्या धाकट्या भावाला तो भेटला व त्याच्याबरोबर त्यानें कपडे पाठविले. त्याचें नीट चाललें असून तो लवकरच आपणांसाठीं दागिने पाठविणार आहे, वगैरे गोष्टी तिनें त्यांना तिखट मीठ लावून सांगितल्या.

ती त्यांच्याशीं बोलत असतांच म्हातारी तिथें आली व म्हणाली, “माया होलीवर इयाचा. तो सावकार सांग रजा नायू देत.” अशा प्रकारें प्रारंभ करून तिनें आपणाला आणलेली चोळी त्यांना दाखविली. लवकरच माया खूप पैसे घेऊन परत येईल, असें तिनें त्यांना सांगितलें. मायाचीनें बतावणी इतकी उत्तम केली कीं, त्या सर्व बायका तिची हकीकत ऐकून पूर्ण समाधान व्यक्त करून निघून गेल्या.

दिवसभर ती मायाबद्दल स्वतःच रचलेल्या गोष्टी बोलत राहिली. माया शहरांत खूप पैसे कमावीत असून तो लवकरच येणार आहे, अशी हकीकत ज्याच्या त्याच्या कार्नी घालविण्याचा तिनें सपाटा चालविला. थोड्याच वेळांत ती गोष्ट सर्वांना समजली व पटलीही. वाल्मी लोक मुळांत खूप भोळे आहेत. कोणतीही बातमी ऐकली कीं, ती पटकन् खरी मानतात. ह्या त्यांच्या प्रवृत्तीमुळे मायाचीला वरील बातमी त्यांच्या गळीं उतरवितांना फारसे प्रयास पडले नाहींत.

लोक तर फसले, पण पुढें काय ! रात्री मायाची जेव्हां आपल्या पथारी-
वर पडली, तेव्हां ती पुन्हा बेचैन झाली. आपण जर ही थाप लोकांना
मारली नसती तर अधिक बरें झालें असतें, असे तिला वाटूं लागलें.
शिमग्याला जर माया आला नाही, तर लोकांना आपण काय उत्तर देऊं
शकूं ? याचा ती विचार करूं लागली. माया आपणांसाठीं दागिने पाठ-
विणार आहे अशी बातमी आपण पसरविली ही मोठी चूक केली,
असे तिला आतां वाटूं लागलें. कारण, उद्यां ज्या वेळीं सर्व बायका दागिने
कुठें आहेत म्हणून विचारतील, त्या वेळीं त्यांना आपण काय दाखवूं
शकूं ! याची तिला काळजी वाटूं लागली. त्यामुळें ती जास्तच उदास
व बेचैन झाली. तिचे डोळे भरून आले. अशा प्रकारें कितीतरी वेळ
ती तळमळत होती. शेवटीं तिला झोंप केव्हां लागली कुणास कळे !

* * *

: ७ :

शिमगा आला व गेला, पण माया मात्र आला नाही. मायाचीने लोकांना सांगितलें होतें कीं, तो होळीच्या दिवसांत येणार म्हणून. पण तो जेव्हां आला नाही, तेव्हां पाड्यावरच्या लोकांनीं साहाजिकच तिच्या-जवळ चौकशी केली. तिनें सुचलें तें उत्तर देऊन पटकन् त्यांची रवानगी केली.

मायाचीचा स्वभाव इतका कडक होता कीं, भोंवतालच्या बायका तिला वचकून असत. ती जात्या अबोल होती. आपलें घर सोडून ती कधीं कुणाकडे गप्पा मारण्यास जात नसे. आपण बरें, आपलें घर बरें कीं, आपला संसार बरा. अशी तिची वृत्ति असे. एकाद्या यंत्राप्रमाणें ती आपली रोजचीं कामें करीत असे. काम करतांना कधीं बडबड नाही, कटकट नाही. ती घरांत असली कीं, घरांतील वातावरण एकदम शांत बने. इतकी बडबड करणारी तिची म्हातारी सासू, पण मायाची घरांत असली कीं, तीही चूप बसे. कामांत ती अगदीं तरबेज असे. स्वच्छतेची व टापटिपीची तिला फार आवड होती. त्यामुळें शेजारच्या बायका तिचें कौतुक करीत. पण ती रागीट असल्याचें त्यांना माहीत असल्यामुळें त्या तिच्यापासून दूरच रहात. एक देराणी मात्र तिच्याजवळ मनसोक्त बोलूं शकत असे.

ह्या तिच्या स्वभावामुळेंच माया शिमग्याला आला नाही, तरी बायकांनीं तिला फारसें छेडलें नाही. एरव्हीं दुसरी कुणी साधीसुधी बाई असती तर इतर गोष्टीवेव्हाळ बायांनीं चांभार चौकशी करून तिला बेजार केलें असतें. पण मायाचीचा गंभीर व प्रशान्त चेहरा पाहिला कीं, समोरची वा....४

व्यक्ति तिला वचकून चूप रहात असे. ह्या संकटसमयीं मायाचीला स्वतःच्या स्वभावाची खूप मदत झाली.

पुन्हा शेतीच्या कामाचे दिवस आले. मायाची जोरानें कामाला लागली. ती आतां मोठ्या मुलाकडून पुष्कळ काम करवून घेऊं लागली. तिची मुलगी आतां घरकामांत तिला पुष्कळ मदत करूं लागली होती. म्हातारीला आतां फारसें काम होत नव्हतें. तिला आठवण जराहि रहात नव्हती. तिला खूप भूक लागत असे व सारखें तिचें लक्ष खाण्यांत असे. नाही म्हणायला घर सांभाळायला तिचा उपयोग होई. शिवाय, मायाचीचा लहान मुलगा 'दादू' तिला फार आवडत असे. सारखी ती दादूला कडेवर घेऊन झोंपडीच्या आसपास हिंडत असे. (वालें लोक लहान मुलाला 'दादू' म्हणतात.)

दादू पण आतां चालूं लागला होता व म्हातारीला तो भरपूर थकवीत असे. तो मायाचीच्या अंगावर अजून पीत होता. तसें तिला आतां फारसें दूध येत नसे. परंतु मूल छातीशीं धरल्यावर व तें पीत असतांना ज्या मुग्ध भावना उचंबळून येत व ज्या गोड सुखसंवेदना होत, त्या तिला खूप आवडत व त्यामुळें रात्री किंवा कधीं कधीं दिवसासुद्धां त्या मुलानें अंगावर पिण्याचा हट्ट धरला, तर ती त्याचा तो हट्ट पुरवीत असे.

काळ झपाट्यानें पुढें चालला होता. लावण्या वगैरे केव्हांच झाल्या होत्या. हळवीं (हलकीं) भातें तयार होत आलीं होती. गरव्याला (चांगल्या जातीच्या भाताला) अजून पुष्कळ वेळ होता. ह्याच दिवसांत मायाचीची पूर्वींचीं बाळंतपणें झालीं होती. माया जर गेला नसता तर आजसुद्धां ती कदाचित् बाळंत झालेली असती. एक लहानसें पोर कुशींत घेऊन ती झोंपली असती. पूर्वीं ज्या वेळीं तिला मुलें होत होती, त्या वेळीं त्या मुलाचें तिला इतकें कौतुक वाढलें नाहीं. पण आज मात्र तिला वाटूं लागलें कीं, आपणांस एकादें लहान मूल असावें. अशा प्रकारच्या चम-

त्कारिक मनःस्थितींत ती असतांनाच तिला देराणीची मुलगी बोलाविण्यास आली. देराणी पुऱ्या दिवसाची होती.

ती मुलगी आली व म्हणाली, “ मायाची, आया तुला लाहां लाहां वाहरं (आई तुला लवकर लवकर बोलाविते). देराणीचा प्रसुतीचा वेळ जवळ आला आहे हें तिला माहीत होतें. त्यामुळें तिचा निरोप आल्या-बरोबर ती हातांतील काम टाकून त्या मुलीबरोबर जाण्यास निघाली. जातांना तिनें म्हातारीला घराकडे लक्ष देण्यास बजावलें.

देराणीच्या घरी ती गेली त्या वेळीं देराणी यातनांनीं विव्दळ झालेली होती. एरव्ही सदासर्वदा हंसतमुख असणाऱ्या त्या बाईच्या तोंडावर आज हास्याच्या ऐवजी दुःख व काळजी यांचें दारुण साम्राज्य पसरलेलें होतें. मध्येच ती कण्हत होती. मध्येच मायाचीशीं ती बोलत होती. देराणीची ही सहावी खेप होती. पण वाढत्या वयाबरोबर येणाऱ्या अशक्तपणामुळें तिला ह्या खेपेला जरा जास्त त्रास होत होता. मायाची तिच्याजवळ बसून तिला धीर देत होती. ह्याप्रमाणें तास दीड तास तिला बसावें लागलें असेल. एकदांची देराणी निर्विघ्नपणें प्रसूत झाली व तिला मुलगा झाला.

मायाचीनें त्या मायलेकराला न्हाऊं घातलें व पेज तयार करून ती देराणीला पाजली. प्रसुतीच्या वेदनांनीं व श्रमांनीं थकलेली ती देराणी आतां झोंपेस आली होती. मायाचीनें तिला झोंपविलें व जल्म लागल्यास आपणांस बोलाविण्याची तिच्या मुलीला सूचना देऊन ती घरीं जाण्यास निघाली.

घराच्या रस्त्याकडे ती वळली. पूर्वीच्या विचारांनीं तिच्या मनाची पुन्हा पकड घेतली. तिला आतां मायाची गैरहजेरी खूप जाणवूं लागली. आपणांला पण एक लहान मूल असावें असें तिला वाटूं लागलें. तिच्या भावना अनावर होत चालल्या. ती जवळजवळ धावतच घराकडे निघाली

व दारांत पाऊल टाकतांच धाकट्या दादूला तिने उचलून घेतलें. त्याचे तिने पटापट मुकेहि घेतले, पण तिचे तेवढ्याने समाधान झालें नाहीं.

तिने त्याला बळजबरीने छातीशीं धरलें. तिच्या ह्या अनेपेक्षित व चमत्कारिक वर्तनानें तो छोटा मुलगा गोंधळून गेला. त्याला ती बळें प्यायला लावीत होती. तरी तो तिच्यापासून दूर जाऊं लागला. त्या मुलानें खूप वेळ आपलें दूध प्यावें असें तिला वाटत होतें, म्हणून बळजबरीने मुलाच्या तोंडांत ती स्तन कोंबूं लागली. पण आईच्या ह्या विलक्षण वागणुकीने गोंधळलेला तो मुलगा मोठ्याने रडूं लागला. इतक्यांत ती म्हातारी धांवत आली व 'दादूला' क्याला कुटस एन्हीच ? ' (बाळाला कां मारलेंस उगीच ?) असा प्रश्न करीत ती त्या मुलाला उचलून घेऊन गेली. त्या दिवसापासून त्या मुलानें इतकी दहशत घेतली कीं, त्यानें अंगावर पिणें अजिबात सोडून दिलें. अशा रीतीनें जें थोडेंबहुत सुख तिला आजपर्यंत मिळत होतें, त्या सुखालाही ती कायमची पारखी झाली. दुर्दैव विचारीचें !

* * *

मायाचीला लहानपणापासून मुलांची फार आवड होती. तिच्या आईला पुष्कळ मुल्ले होती. त्या सर्व मुलांना सांभाळण्याचें काम ती मोठी असल्यामुळें तिच्याकडे आलें होतें. तिनें फार उत्साहानें तें काम पार पाडलें होतें. लग्न झाल्यावर, तिलासुद्धां एकामागून एक अशीं मुल्ले झालीं व त्यामुळें तिला जें काम पूर्वीपासून आवडत होतें, तेंच आतां करावें लागत होतें. पण जसजसा तिचा दादू मोठा होऊं लागला, तसतसा तो तिच्यापासून दूर जाऊं लागला आणि त्यामुळें तिला फार उदास व खिन्न वाटूं लागलें. आपणाला एकादें लहान मूल असावें असें तिला वाटूं लागलें.

तिचा मोठा मुलगा आतां चांगलाच मोठा झाला व शेतीच्या कामांतसुद्धां तो झपाट्यानें तरबेज होत चालला होता. आईच्या बरोबर काम करीत असतां तो आतांशा बऱ्याच वेळां आईला विरोध पण करूं लागला होता. मायाचीला तें सहन होत नसे. ती त्याला ताडकन् बोलत असे. ह्याप्रमाणें त्यांचे वरचेवर खटके उडूं लागले होते. यामुळें हा मुलगा हळुहळू तिच्या मर्जीतून उतरत चालला होता. ह्याच्यापासून आपणांस फारसें सुख लागणार नाहीं असें जवळजवळ तिच्या मनानें घेतलें होतें.

तिची दुसरी मुलगी पण आतां मोठी झाली होती. पण वाढत्या वयाबरोबर तिचे डोळे जास्त बिघडत चालले होते. त्यामुळें तिच्या बाबतींतसुद्धां तिची निराशाच दिवसेंदिवस वाढत चालली होती. त्या मुलीचे डोळे साफ जाणार व ती पूर्ण आंधळी होणार ह्याची तिला जाणीव होती. पण येणारी आपत्ति ती टाळूं शकत नव्हती. खेडेगांवांत कुठले आले डॉक्टर नी वैद्य ! आणि शहरांत जाऊन उपचार करणें त्यांना कोठें शक्य

होतें ! त्यामुळे त्या मुलीबद्दल जरी मायाचीला पूर्ण सहानुभूति वाटत होती, तरी येणाऱ्या संकटापासून ती तिला वाचवू शकत नव्हती.

आतां राहिला तिसरा मुलगा. त्याचें नांव तिनें अगदीं नव्या पद्धतीनें ठेविलें होतें. त्याचें नांव रामा. वाल्यांच्या मानानें हें नांव बरेंच अद्ययावत् होतें. एरव्ही ज्या महिन्यांत मूल जन्मलें असेल त्या महिन्याचें (चैत्या, जेव्हा वगैरे) नांव वाल्मी लोक त्यास ठेवितात.

मायाचीला धाकटा दादू फारच आवडे. तूर्त तरी तोच तिला आपलें सर्वस्व वाटे. पण दादूचे लाड करतांना सुद्धां ती संयम दाखवी. मुलाचे लाड करीत बसायला तिला वेळ तरी कुठें होता ! ती सारखी कामांत गुंतलेली असे. मायाच्या गैरहजेरीमुळे तिची जबाबदारी वाढली होती. तथापि ती शांतपणें काम करून आल्या आपत्तीला तोंड देत होती. इतर बायकां-बरोबर तिचें फारसें उठणें बसणें नसल्यामुळे तिला वेळीं प्रसंगी धीर देण्यास एका देराणीखेरीज दुसरें कोणी नव्हतें.

पण मायाची मोठी करारी बाई होती. कामाचा तिला कंटाळा नव्हता. आलल्या संकटांनीं ती घाबरून गेली नव्हती. मायाची गैरहजेरी आपणांस मुळींच जाणवत नाहीं असें दाखविण्याचा ती कसून प्रयत्न करी. तिच्या मुला-कडून तिला भरपूर साहाय्य होत असल्यामुळे तिचें शेतीचें काम मायावांचून अडून राहिलें नव्हतें. ठराविक पद्धतीनें काम करावयाचें व सावकाराचा मुनिम आल्यावर त्याला वक्तशीर खंड मोजून द्यावयाचा असा क्रम चालू होता.

पुन्हा एकदां खंड वसुलीचा हंगाम आला. तो सावकाराचा मुनिम खंड मोजून घेण्यास आला. तो शेतावर आला कीं, प्रथम मायाचीकडेच येत असे व तिच्याकडून पहिल्यानें खंडाचे भाग वसूल करी. तो मुनिम वसुलीला आला असें कळतांच मायाचीनें आपल्या मुलाला देराणीच्या नवऱ्यास बोलावून आणण्यास सांगितलें. पण तिचा मुलगा आतां बराच मोठा झाला होता. आपणांला खंड देण्याचें काम जमणार नाहीं म्हणून आपली

आई देराणीच्या नवऱ्याला बोलाविण्यास सांगते हें त्याच्या लक्षांत आलें व त्याला बोलाविण्यांत आपणाकडे कमीपणा येतो ह्या भावनेनें त्यानें त्या शेजाऱ्याला बोलाविण्याचें नाकारलें. मायाचीनें पुन्हा एकदोन वेळां सांगतांच तो तिच्या अंगावर ओरडून म्हणाला, “ बिजाला क्याला एन्हीच तरास ? तो काय रिकामा बसेल अथं एक दिस मोडायला ? रातदिस मी काम करंतय, धान नाय मोजावं मला ? (दुसऱ्यांना कशाला उगीच त्रास ! तो काय रिकामा बसला आहे काय येथें येऊन एक दिवस मोडायला ! सर्व दिवस मी काम करतो, मग धान्य नाही का मोजतां येणार मला ?) हें उत्तर ऐकून मायाची चूप बसली. ती शहाणी होती. परक्याच्या समोर उगीच भांडण नको असें तिला वाटलें. पण देराणीचा नवरा आला असता तर बरें झालें असतें, असें तिला सारखें वाटत होतेंच.

सावकाराच्या मुनिमानें पण जेठ्याच्याच म्हणण्याला पाठिंबा दिला व त्यानें मायाचीला खात्री दिली की, तिला आपणाकडून केव्हांही त्रास होणार नाही. खंडाचें धान्य मोजण्यांत आलें. वर्षाचा हिशोब मोजण्यांत आला. शेतीला बांध घालण्याकरितां पावसाळ्याच्या दिवसांत खाण्याकरितां व बीं पेरण्याकरितां जी रोख रक्कम व जें धान्य त्यांनीं सावकाराकडून आणलें होतें, त्याची पण त्यांनीं परतफेड केली. शेवटीं व्याजाचा हिशोब राहिला होता. जेठ्यानें त्या मुनिमाला व्याजाबाबत विचारलें. तेव्हां मायाचीकडे तिरक्या नजरेनें पहात तो म्हणाला “ तुम्ही फार चांगले लोक आहांत, म्हणून तुम्हांला व्याजाची सूट.” मायाचीला उद्देशून तो पुढें म्हणाला, “ काय मायाची खूष की, नाही आतां ? ” पण ती कांहीं बोलली नाही. झटकन् ती आपल्या झोपडीकडे निघाली.

संध्याकाळीं जेठ्या जेव्हां जेवायला बसला तेव्हां तो आईला म्हणाला, “ आया सावकाराचा कारकून पकां बेस माणूस होवा. जवरी दिया कलें तंय पण व्याज घेय नाय ” (आई सावकाराचा कारकून फार चांगला माणूस

असला पाहिजे. जवरदस्तीने आपण व्याज घायला लागलो, तरीपण तो घेत नाही.) त्याचें हें बोलणें मायाचीने ऐकलें तरी तिने त्याला कांहीं उत्तर दिलें नाही. त्याने पुन्हा विचारलें, “आया ऐकस का नाय्, मी सांग सावकाराचा कारकून पकां बेस ” (आई, ऐकलंस कीं नाही ! मी म्हणतो, सावकाराचा कारकून फार चांगला माणूस आहे.) आतां मात्र तिला कांहीं तरी बोलणें प्राप्तच होतें. ती म्हणाली, “काय जणूं बेस होवा का व्वाट होवा ता ?” (कोणास ठाऊक तो चांगला आहे कीं, वाईट आहे तें).

आईचें हें उत्तर ऐकून जेठ्याला मोठें आश्चर्य वाटलें. त्या कारकुनानें व्याज सोडून दिल्याचें माहीत असून आई त्याला चांगलें म्हणावयास तयार नाही, याचें त्याला फार आश्चर्य वाटलें. पण आपली आई अलिकडे चिडखोर बनली आहे आणि आपलें व तिचें मुळींच पटत नाही, याची त्याला जाणीव असल्यामुळें त्यानें तो विषय तेवढ्यावरच सोडून दिला. मात्र कारकुनाबद्दल त्याचा ग्रह फारच चांगला झाल्यामुळें तो कारकून जितक्या दिवस त्या पाड्यावर राहिला तितके दिवस शक्य तों वेळ काढून जेठ्या त्याच्याजवळ जाऊन बसे व त्याचें पडेल तें काम करी. त्याच्या भलेपणानें जेठ्या जवळजवळ भाळून गेला होता.

त्या शेतावर तो कारकून जवळजवळ एक आठवडा राहिला होता. कारण त्याला त्या पाड्यावर राहाणाऱ्या सर्व कुळांकडून खंड वसूल करावयाचा होता. रोज दोनतीनदां तो मायाचीच्या झोपडीकडे जेठ्याला शोधण्यासाठीं येई. जेठ्या घरांत असला, तर तो पटकन बाहेर येई व मग त्याला घेऊन कारकुनाला बाहेरूनच जावें लागे. पण जेठ्या जर घरांत नसला, तर तो झोपडीच्या आंतसुद्धां पाऊल टाकून जेठ्याचा तपास करी. मायाची जर दिसली तर तो थांबून तिच्याशीं बोलण्याचा प्रयत्न करी. पण मायाची सहसा त्याच्यापुढें येत नसे. बहुतेक तिची सासूच पुढें होऊन उत्तर देई. किंवा जर मायाचीलाच पुढें होऊन त्याला उत्तर

द्यावें लागलें, तर ती कणग्याच्या आड उभी राहून त्याच्या प्रश्नास उत्तर देई. त्यानें जर अधिक बोलण्याचा प्रयत्न केला तर ती लागलीच सासूला किंवा मुलाला हांक मारून त्याच्याजवळ बोलायला बसवी व ती आपल्या कामाला लागे. तो सुद्धां नंतर तिथें फार वेळ थांबत नसे. त्याचें घरचे-वर घरीं येणें मायाचीला आवडत नसे. तो इतर झोंपड्या सोडून आपल्याच घरीं कां येतो, हें तिच्या लक्षांत येऊं लागलें होतें व तेव्हांपासून ती त्याला सारखी टाळत होती. पण गेला सवंध आठवडाभर तो तिच्या नजरेसमोर अनेकदां आला होता. प्रत्येक वेळीं तो तिच्याकडे टक लावून पहात असे. त्यामुळें ती थोडी अस्वस्थ होऊ लागली होती. पण आठ दिवसांनीं त्याचें शेतावरलें काम संपलें व त्याला आपला मुक्काम तेथून हालवावा लागला. एके दिवशीं पहाटे तो तिथून निघाला. जातांना पण तो जेव्हाच्या दारांत आला. त्यानें त्याला हांक मारून 'सूर पिया' (ताडी पिण्याला) एक रुपया दिला. 'नको, नको' म्हणत जेव्हां तो घेतला.

तो कारकून निघून गेला. तरी मधून मधून मायाचीला तो आल्याचा भास होई. तो गेल्यानंतर कित्येक दिवस तिला तो डोळ्यांसमोर दिसत होता. ती त्याच्यावर मुळीच आषक झाली नव्हती. पण त्याच्या त्या चमत्कारिक नजरेची तिला एक प्रकारची दहशत बसली होती. तसें पाहिलें तर त्यानें तिच्याशीं अंगलट करण्याचा कधींच प्रयत्न केला नव्हता. पण वेळीं अवेळीं जेव्हाला भेटण्याच्या निमित्तानें जेव्हां तो येई, तेव्हां तिच्याशीं बोलण्याचा प्रयत्न करी व सारखा टक लावून तिच्याकडे पहात राही. तो घरीं आला, असें कळल्यावर सहसा मायाची त्याच्यासमोर येत नसे. पण त्यानेंच कांहीं निमित्त काढून तिला बोलाविलें, तर तिला बाहेर येऊन त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर देणें भाग पडे; कारण त्याचा उघड उघड अपमान ती करूं शकत नव्हती.

पुन्हा एकदां शिमगा आला व गेला. नंतर उन्हाळ्याचे दिवस आले.

पाऊस येण्यापूर्वीच्या ह्या दिवसांना वाल्ही लोक अखेरीचे दिवस म्हणतात. ह्या दिवसांत वाल्हीना खूप काम असतें. शेणगोळे तयार करणें, झाडपाला जमविणें इत्यादि 'रात्र' करण्यासाठीं लागणारी सामुग्री गोळा करण्यांत ते गढून गेलेले असतात. मायाची पण ह्या कामांत गढून गेली होती. आतां ती शेठच्या कारकुनाला विसरली होती. मध्येच एकाद्या दिवशीं तिला त्याची आठवण होई व त्या आठवणीनें त्याच्याबद्दल तिला धास्ती वाटे. पण ही धास्ती थोडा वेळच टिके. कारण कामाचा पसारा तिच्या-भोंवतीं इतका होता कीं, तिला असल्या गोष्टींचा विचार करायला वेळ मिळत नसे.

पावसाळा आला व शेतीचें काम जोरांत सुरू झालें. मायाचीला आतां 'माया' ची जवळजवळ आठवण येत नव्हती. परंतु म्हातारी मात्र दर सणाला मायाची वाट पाही. आषाढांत 'कूळी' खाण्याच्या वेळीं व भाद्रपदांत 'नवं' खाण्याच्या वेळीं म्हातारीला मायाची आठवण येई. (वाल्ही लोक कूळी नांवाची पालेभाजी समारंभानें खातात. त्याचप्रमाणें श्रावणअखेर अथवा भाद्रपदांत 'हरीमाडी' या जातीचें हलकें भात पहिल्यानें जेव्हां तयार होतें, तेव्हां तें भात ते समारंभानें खातात, त्याला 'नवं खाण' म्हणतात.) मुलें जवळ जवळ मायाला विसरून गेलीं होती. मोठ्या मुलानें मायाची जागा घेतली होती व त्यामुळें मायाची गैरहजेरी आतां जवळजवळ कुणालाच जाणवत नव्हती.

ह्या वर्षी पीक फारच छान आलें होतें व म्हणून वाल्ही लोक थोडे खुर्षित होते. याला मायाची अपवाद नव्हती. दिवाळी जवळ आल्यामुळें जो तो आतां 'दिवाली करण्याच्या' गोष्टी जोरांत बोलत होता. मोठ-मोठीं तारफीं (तारफें म्हणजे वाल्ही लोक वाजवीत असलेले वाद्य; लांब भोपळ्यास बांबूच्या काठ्या लावून एक वाद्य तयार करतात व दिवाळी जवळ आली कीं, तें वाद्य वाजवितात. एरव्हीं तें खुंटीलाच ठेवून देतात.)

वाजविण्यांत वालीं गढून गेले होते. फुरसद साधून ते डहाणूला जाऊन दिवाळीची खरेदी करीत होते. खरेदी काय असणार मोठी ? एकादी चोळी, एकादी डगली (जॅकेट), बायकांना बांगड्या, तंबाखू, सुके बोंबील, ' डाळे ' (चणे) इत्यादि. मायाची पण एक दिवस देराणीला घेऊन ' दिवाळीचें ' सामान आणायला डहाणूला गेली. जातांना त्या बरोबर गेल्या, पण डहाणूला गेल्यावर देराणीने धाकट्या दादूसाठी एक झबलें शिवायला टाकलें व म्हणून ती डहाणूला मागेल्याकडे राहिली व मायाची सरावलीला आपल्या नातेवाइकाकडे ती रात्र रहाणार होती व सकाळीं उठून त्या दोघी मिळून घरीं जाणार होत्या.

मायाची सरावलीला जावयाला निघाली. ती वाटेंत मल्याणला थांबली. मल्याण हेंच डहाणू स्टेशन. मल्याणला मोठी बाजारपेठ आहे. दिवाळी जवळ आली की, अनेक व्यापारी एथें हंगामी दुकानें उघडतात व वाल्यांना जरूर त्या वस्तु ते विकतात. वाल्यांकरितां अशीं हंगामी दुकानें काढणें व्यापाऱ्यांना परवडतें. कारण वालीं लोक फार मोठे असल्यामुळें व्यापाऱ्यांना त्यांच्यापासून चांगली कमाई होते.

मल्याणला मायाचीने निरनिराळीं दुकानें पाहिलीं. तिनें येतांना बरोबर पांचदहा रुपये आणले होते. त्यांपैकी पांचसहा तिनें कपडे व इतर सामान यापोटी खर्चले. राहिलेल्या पैशांतून ती जोडवीं विकत घेणार होती, म्हणून ती एका दुकानाजवळ थांबली. दुकानदारानें तिला पाहून आपलें वाक्पांडित्य सुरू केलें. त्यांनीं तिला कांहीं चांदीचे व कांहीं कथि-लाचे दागिने दाखवले. ती दागिने बघत होती. इतक्यांत तिला कोणीतरी नांवानें हांक मारली. ती एकदम चमकली व मार्गे वळून पहाते तों तिच्या नजरेला तो शेठचा कारकून दिसला.

“ काय मायाची क्यावर इधेल ? ” (काय मायाची कशाकरितां आलीस ?) असें त्यानें विचारतांच ' एन्हीच ' (एरन्हीच) असें म्हणून

ती जरा बाजूला झाली. तो कारकून पुढें झाला व त्यानें एक चांदीची सांखळी त्या दुकानांतून घेतली आणि व्यापाऱ्यानें मागितलेली १५ रुपयांची रक्कम त्याच्या अंगावर फेकून तो मायाचीशीं एक शब्दही न बोलतां निघून गेला.

मायाचीला ती सांखळी फार आवडली, पण नुसती आवडून उपयोग काय ? तशी सांखळी विकत घेण्याचें सामर्थ्य तिच्याजवळ नव्हतें. तो कारकून गेला असें पाहून ती पुन्हा दुकानासमोर उभी राहिली व तिनें तिला पाहिजे होती तीं जोडवीं घेऊन व पैसे देऊन ती निघाली. बाजूला मल्याणचा मच्छीवाजार आहे, त्यांत ती शिरली व निरनिराळ्या जातीचे सुके मासे विकत घेऊन ती घरीं जाण्यास निघाली. एव्हांना सूर्य केव्हांच मावळत होता व संधिप्रकाश सर्वत्र पसरला होता. लोकांची रहदारी पण कमी झाली होती. मायाची झपझप् चालूं लागली.

रेल्वेचें फाटक ओलांडून ती थोडें पुढें गेली. इतक्यांत तिला तो कारकून समोरून येतांना दिसला. त्याला पाहिल्यावर ती घाबरली. इतक्यांत तो तिच्या अगदीं जवळ आला व त्यानें आपल्या हातांतील चांदीची सांखळी तिच्या अंगावर टाकली आणि ही तुझ्यासाठींच घेतली आहे असें तो बडबडला. तिनें ती सांखळी उचलली व त्याला ती परत देण्यासाठीं ती इकडे तिकडे पहाते तों तो केव्हांच अदृश्य झाला. ती खूप गोंधळली. काय करावें हें तिला सुचेना. तिला एकदां वाटलें, ती सांखळी फेकून द्यावी. परंतु तसें तिच्याच्यानें करवेना. थोडा वेळ ती स्तब्ध राहिली. पण रात्र होत चालली, याची जाणीव झाल्यामुळें ती जवळजवळ धावतच निघाली. ती सांखळी तिनें आपल्या पदरांत बांधली. तो मनुष्य पुन्हा दिसला कीं, त्याच्या अंगावर ती टाकून देण्याचा तिनें विचार केला.

सरावलीला तिनें ती रात्र काढली. तिच्या त्या आत बाईंबरोबर ती बराच वेळ बोलत बसली. रात्री ती झोपली असतां कितीतरी वेळ तिचा

डोळा लागेना. शेवटीं केव्हां तरी ती झोंपली. स्वप्नांत तिला ती चकाकणारी सांखळी दिसली. थोड्या वेळानें आपल्या हातावर कोणाचा तरी गरम हात पडला असा तिला भास झाला व ती एकदम जागी झाली. मग तिला झोंप येईना.

सकाळीं देराणी आली व त्या दोघी घरीं गेल्या. घरीं गेल्यावर लहान दादू धावत आला व तिला बिलगला, तरी ती हंसली नाहीं. म्हातारीनें विचारलेल्या प्रश्नांना तिनें तुटकच उत्तरे दिलीं. आल्याबरोबर ती झपाट्यानें कामाला लागली व जेवण करून तिनें सर्वांना वाढलें. मोठ्या मुलानें विचारलेल्या प्रश्नांना तिनें मोजक्या शब्दांत उत्तरे दिलीं. पण आईच्या स्वभावाची आतां त्याला नीट ओळख झाल्यामुळे त्याला कांहीं आश्चर्य वाटलें नाहीं.

रात्रीं सर्वजण झोंपले तरी मायाची जागी होती. सर्व जण गाढ झोंपीं गेले, अशी तिची जेव्हां खात्री झाली, तेव्हां ती उठली व आपल्या पोटाजवळ लुगड्यांत ठेवलेली सांखळी तिनें काढली आणि ज्या ठिकाणीं ती आपल्याजवळील शिल्लक राहिलेले रुपया दोन रुपये ठेवी, तिथें तिनें ती सांखळी ठेविली, तेव्हां तिला खूप हलकें वाटलें. त्या सांखळीबद्दल ती विचार करित पडली असतां तिचा केव्हांच डोळा लागला. कारण खूप चालल्यामुळे ती थकून गेली होती.

: ९ :

दिवाळी अगदी जवळ आली. मुलें व म्हातारी मोठ्या उत्साहानें दिवाळीच्या गोष्टी बोलत बसलीं. दिवाळीचा पहिला दिवस वालीं लोक मोठ्या उत्साहानें साजरा करतात. पावसाचे चार महिने ते चवळी, नारळ, अळू इत्यादि पदार्थ खात नाहींत. दिवाळीत ‘ चवळी खायाचा ’ (चवळ्या खाण्याचा) सण ते साजरा करितात. त्या दिवशीं ते पिठांत गूळ घालून तें कोनकळीच्या पानांमध्ये ठेवून त्याला वाफ आणतात. हें एक मोठें पक्वान्न समजलें जातें. त्याला ते पानांची भाकर म्हणतात. त्या दिवशीं ते नव्या चवळ्या उकडून खातात. पण ह्या खाद्यपदार्थापेक्षां वाल्यांचें लक्ष ताडीवर जास्त असतें. त्यांचा कोणताही समारंभ ताडीवांचून साजरा होत नाहीं. मूल जन्मल्याचा समारंभ असो किंवा मनुष्य मेल्यावर त्याचा दिवस अगर श्राद्ध करण्याचा समारंभ असो, ताडीवांचून हे समारंभ साजरे होत नाहींत. त्यांच्या तक्रारीचा निकाल लावण्यासाठीं जेव्हां ‘जात’ (पंचायत) बसते, तेव्हांसुद्धां ताडीचीं मडकीं खलास करण्यांत येतात. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे ताडीवांचून वाल्यांचें कोणतेहि समारंभ साजरे होत नाहींत. सणामध्ये वाल्यांना कोणता आनंद वाटत असेल, तर तो त्या दिवशीं भरपूर ताडी प्यायला मिळते हा होय.

दिवाळीच्या वेळीं वालीं ‘ तारफें ’ नांवाचें वाद्य वाजवितात. तोंडांत तारफ्याची नळी घालून, गाल फुगवून, एक माणूस तारफें वाजवतो व त्याच्या भोंवतीं हातांत हात घालून पुरुष व स्त्रिया कोंडाळें करून नाचतात. हा नाच तासच्या तास चालतो. ह्या नाचाचे निरनिराळे प्रकार असतात. पण एकदां एक प्रकार सुरू झाला कीं, तो बराच वेळ चालतो. पांढरपेशा

लोकांना तो नाच पाहून लवकरच कंटाळा येतो. ह्या दिवसांत वार्यांच्या बरोबरीने काथोडी लोकपण नाचतात. काथोडी हे वार्यांपेक्षा अधिक मागासलेले आहेत. कोळशाच्या भट्ट्या लावून कोळसे तयार करण्याचे काम 'काथोडी' करतात. काथोडी नाचतांना त्यांना दोलाची सांथ लागते. त्यांच्या नाचामध्ये अंगविक्षेप अधिक असतात. नाचांत कसरतीचे काम भरपूर पहावयास मिळते. दिवाळीच्या दिवसांत तुम्ही जंगलांत कुठेही जा. तुम्हाला ठिकठिकाणीं वार्लीं-काथोडी-बायका-पुरुष-मुल्ले-मुली-नाचतांना दिसतील. 'वाडगो' (म्हातारे) 'वाडगिणी' (म्हाताऱ्या) स्वतः जरी नाचू शकत नसले, तरी ज्या ठिकाणीं नाच चालू असतील, तिथे त्यांची हजेरी असतेच. नाच पहातांना ते गप्पा मारतात व नाचणाऱ्या लोकांची अधूनमधून स्तुति करतात.

मायाचीचा मुलगा जेव्हा आतां चांगलाच तरणाबांड असल्यामुळे तो नाचांत मोठ्या उत्साहाने भाग घेत होता. तारफे वाजविण्यामध्ये तो बराच तरबेज झाला असल्यामुळे ह्या नाचामध्ये त्याला मानाचे स्थान होतें. ह्या गांवच्या सर्व 'लोठ्या' (तरण्या मुली) जेव्हाच्या वादनकौशल्यावर खूष होत्या. मायाचीसुद्धा नाच पहाण्यास देराणीबरोबर मधूनमधून बाहेर पडत होती.

दिवाळी संपली. अद्यापि मळणी व्हावयाला बराच उशीर होता. इतक्यांत अगदीं अचानकपणे सावकाराचा कारकून त्या गांवांत आला. गेले कित्येक दिवसांत मायाचीला तो दिसला नव्हता. जवळजवळ ती त्याला विसरतच चालली होती. इतक्यांत तो तिच्या दारांत येऊन उभा राहिला. त्याला पाहून तिला आश्चर्याचा धक्का बसला. दरवर्षी सावकाराचा कारकून संक्रांतीनंतर येत असे. ह्या विभागांतले रस्ते पावसाळ्यांत बरेच खराब होतात व संक्रांतीच्या आधी तेथे जाणे जिकिरीचे असते. शिवाय, ह्या विभागांतील बहुतेक भात 'गरव्या' जातीचे असल्यामुळे मळणी पण

उशिरां होते. यामुळे तो कारकून सालाबादपेक्षां फार लवकर आलेला पाहून मायाची आश्चर्यचकित झाली यांत कांहींच नवल नाही.

मायाचीला पाहून तो तिला म्हणाला, “ काय मायाची, बेस का नाय ? ” असा प्रश्न विचारून त्यानें तिला इतक्या लवकर जंगलांत येण्याचें कारण सांगितलें. सावकाराच्या सांगण्यावरून सर्व पिकांची पहाणी करण्यास आपण आलों आहों असें तो म्हणाला. “ मी येतांना बाकीचीं सर्व पिकें पाहिलीं, एक तुझीच शेते पहाण्याचीं राहिलीं. ” अशी सुखावात करून तिला त्यानें बरोबर येऊन जो भाग तिच्याकडे लागवडीस होता तो दाखविण्यास सांगितलें. त्यावेळीं जवळजवळ संध्याकाळचे पांच वाजले होते. त्यानें मायाचीला सर्व गोष्टी इतक्या सहज मनानें सांगितल्या कीं, ती ताबडतोब उठली व त्याला शेते दाखविण्यास निघाली. तो पुढें चालला होता व त्याच्यामागें थोड्या अंतरावर मायाची चालली होती. तो थोडा क्षपाट्यानें चालत होता व मायाचीला त्याच्याबरोबर जोरानें चालणें जमत नव्हतें; तरी ती शक्य तो प्रयत्न करीत होती. वाटेनें जातांना तो कांहीं बोलत नव्हता.

थोडें अंतर चालल्यावर मायाचीनें एका शेताकडे बोट दाखविलें व ती म्हणाली, “ हे नांग माझें केंड ” (हें पहा माझें शेत).

तो थांबला व त्या शेताकडे पहात म्हणाला, “ अरे वा ! यंदा भात छान आलें आहे. मजा आहे तुझी मायाची ”

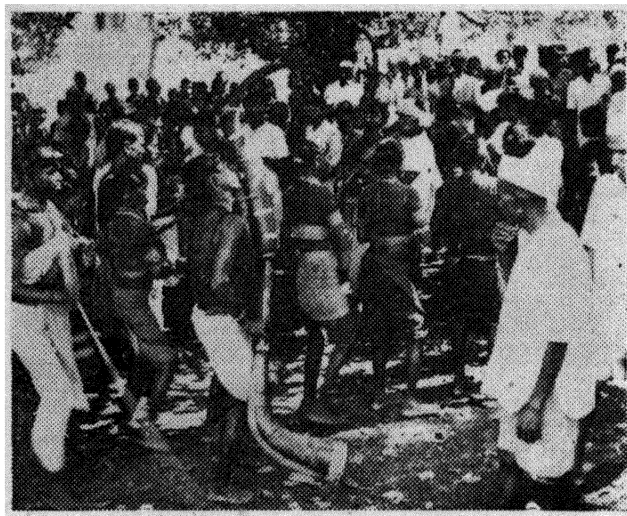
ती कांहीं बोलली नाही. नुसती शांत उभी राहिली. थोड्या वेळानें तो म्हणाला “ आतां तुझें दुसरें केंड दाखव. ” ती म्हणाली, “ तें पकां दूर. तयं जाईपावत कालोख पडल. ”

परंतु आतां आपण लवकरच परत जाणार, जाण्यापूर्वीं शेटनें सांगितल्याप्रमाणें सर्व शेतांची पहाणी झालीच पाहिजे असें तो म्हणाला. हें त्याचें उत्तर ऐकून मायाचीला काय करावें तें सुचेना. त्याच्याबरोबर ती

आदिवासींचें जीवन-दर्शन

आदिवासींचें जीवन-दर्शन

एकटी जायला घाबरत होती. त्याच्याविषयी तिला आलेला अनुभव विशेषासा चांगला नव्हता. म्हणून तिने त्याला उशीर होत असल्याचे पुन्हा सांगितले व घरी जाऊन आपला मुलगा जर परत आला असेल, तर त्याला त्याच्याबरोबर देण्याचे तिने कबूल केले. पण पुन्हा घरी जाऊन वेळ फुकट घालविण्यास तो तयार नव्हता. त्याने तिला खूपच आग्रह केला व नाइलाज म्हणून ती त्याच्याबरोबर निघाली.

ती दोघे तिच्या दुसऱ्या शेताकडे निघाली. आतां तो बराच हळू हळू चालत होता. त्याच्या व मायाचीच्यामध्ये विशेषसे अंतर नव्हते. एकदां तर शेताच्या बांधावरून चालत असतांना त्याचा पाय घसरला. तो मायाचीच्या अंगावरच पडला असता; पण त्याने चटकन् स्वतःला सावरले. मायाची एक शब्दही बोलत नव्हती. तो मात्र आतां तिला मधून मधून प्रश्न विचारित होता. शेवटी एकदांची ती दोघे मायाचीच्या शेताजवळ येऊन ठेपली. तेव्हां मायाची त्याला म्हणाली, “हैं नांग काय नांगस तें” (हैं पहा तुला काय पहायचे असेल तें).

तिच्या बोलण्याकडे त्याचे लक्षच नव्हते. त्याची शोधक नजर इकडे तिकडे कांहीं तरी शोधत होती. इतक्यांत झटकन् तो शुद्धीवर आला व मायाचीला म्हणाला, “आतां तुझं राहिलेलं तिसरं केंड दाखव.”

आतां मात्र मायाचीला काय करावे तें सुचेना. सावकाराचा माणूस तो. त्याचा हुकूम बिनतकार पाळण्याची तिच्या रक्ताला संवय लागली होती. पण आतां काळोख पडत चालल्यामुळे व शेत दूर असल्यामुळे ती विचारांत पडली. इतक्यांत त्याने तिला फिरून एकदां लवकर चालण्यास सांगितले. ती उठली व तिच्या दुसऱ्या शेताकडे चालू लागली. तिने मनांत विचार केला की, जातांना रस्त्यांत जेठ्या किंवा देराणीचा नवरा यांपैकी कुणी भेटल्यास त्याच्याबरोबर कारकुनाची खानगी करतां येईल.

पण तिला रस्त्यांत कुणी भेटले नाही. ती पुढे चालत होती. तो कार-
वा....५

कून तिच्या मागे चालला होता. ह्या खेपेला तो चूप होता. शेवटी तीं दोघेजणें त्या शेतावर येऊन पोहोचलीं. शेतावर आल्यावर मायाचीने हातानें त्याला आपलें शेत दाखविलें. एव्हांना संधिप्रकाशमुद्रां मावळत चालला होता. त्या कारकुनानें दूरवर नजर फेकली व आजूबाजूस कोणी चिटपांखरूं दिसत नाहीं, अशी त्याची खात्री झाल्यावर तो मायाचीच्या अगदीं जवळ आला आणि तोंडानें कांहींसें बडबडत त्यानें तिचा हात धरला.

मायाचीनें पटकन् त्याच्या हाताला हिसडा दिला व ती तेथून धांवत सुटली. थोडीशी धावल्यानंतर तिला खूप थकवा आल्यामुळें ती एका झाडाखाली बसली. पुष्कळ दिवसांत पुरुषाचा सहवास न मिळाल्यामुळें ह्या आकस्मिक प्रकारानें तिच्या भावना उचंबळून आल्या. तिचें अंग खूप शहारून आलें. तिला वाटलें उठावें व त्या माणसाकडे परत जावें. पण ती तसें करूं शकली नाहीं. ती कमालीची अस्वस्थ झाली. पुन्हा सर्व जुन्या स्मृति जागृत झाल्या. काय करावें हें तिला समजेना. ती तशीच त्या झाडाखाली बसली.

इतक्यांत तो कारकून तेथें आला. आतां काळोख पडला होता. त्या अंधारांत त्यानें तिला ओळखलें. आतां तो खूप धीट झाला होता. तिच्या-जवळ तो आला व त्यानें पुढें होऊन तिचा हात धरला. त्याचा प्रतिकार करण्याची तिच्यामध्ये ताकद राहिली नव्हती. तिला हातानें धरून तो जवळच एके ठिकाणीं घेऊन जाण्यास निघाला.

एकाद्या मंत्रमुग्ध नागाप्रमाणें तीमुद्रां त्याच्याबरोबर निघाली. तो एका सोयीच्या ठिकाणीं तिला घेऊन गेला व जी संधि मिळण्याची तो गेले कित्येक दिवस वाट पहात होता, ती संधि मिळाल्यामुळें तिचा भरपूर फायदा घेण्याची त्यानें तयारी केली. अशा रीतीनें जें त्याला हवें होतें (व जें तिला त्या क्षणीं नको नव्हतें) तें त्यानें मनसोक्त मिळविलें.

: १० :

मायाची घरी आली. म्हातारी तिची वाटच पहात होती. सुनेला पहातांच ती म्हणाली, “ इधेल शी ? माझ्या जिवाला बेस नाय् आज. पकां हिंव भरत आहे ”(आलीस ? आज मला बरें वाटत नाही. फार थंडी वाजते). तिचे हे उद्गार ऐकून मायाची लागलीच तिच्याजवळ गेली. म्हातारी पडूनच होती. मायाचीने तिच्या अंगाला हात लावून पाहिला. म्हातारीचे अंग तिला खूप गरम लागलें. मायाची बाहेर गेली, तिने घराजवळ लावलेला सागरगोट्याचा पाला आणला व त्याचा रस काढून तिने तो म्हातारीला पाजला.

ती ज्या वेळी घरांत आली, त्या वेळी तिच्या मनावर मोठे दडपण होतें. तिच्या हातून घडलेल्या चुकीच्या जाणिवेने तिचे मन अगदी बेचैन झाले होते. पण घरांत येऊन तिने म्हातारीला ताप आल्याचे जेव्हा पाहिले, तेव्हा तिला एक प्रकारे बरें वाटलें. तिला यायला जो उशीर लागला, त्याबाबत तिला कोणीसुद्धां प्रश्न विचारला नाही व तिच्या बेचैन झालेल्या जिवाला पण एक निश्चित काम मिळाल्यामुळे तिचे मन त्यांत गुंतून गेले. ती रात्र तिने म्हातारीच्या शेजारी बसून काढली. रात्री वीट तापवून तिने म्हातारीला शेकले. मधून मधून तिला सुचतील असे उपाय ती करित होती व अशा प्रकारे म्हातारीची सेवा करित तिने ती रात्र काढली. त्या अपेक्षित आलेल्या कामांत गढून गेल्यामुळे आतां तिला खूप हलकें वाटत होतें.

सकाळीं तिने देराणीला व तिच्या नवऱ्याला बोलावून आणिले. त्यांनीं येऊन म्हातारीला पाहिले. म्हातारी आतां फार दिवस जगणे शक्य नाही

असें तिला पहातांच त्यांना वाटलें. देराणीनें नवऱ्याला धुंदुलवाडीला जाऊन ' भगत ' आणावयास सांगितलें. धुंदुलवाडी हें गांव चिंचल्यापासून तीनचार कोसांवर आहे. तिथें दर आठवड्याला बाजार भरतो. देराणीचा नवरा तावडतोच तिथून निघाला व तो धुंदुलवाडीला भगत आणायला गेला. देराणी बाहेर पडली व तिनें म्हातारी आजारी असल्याची हकीकत पाड्यावरच्या सर्व लोकांना कळविली. त्याबरोबर प्रत्येक घरांतून बायका व पुरुष मायाचीच्या झोंपडीकडे येण्यास निघाले. पांच मिनिटांच्या आंत मायाचीचें अंगण माणसांनीं भरून गेलें. त्यांतील पोक्त अशा बायका पुढें सरल्या व त्या थेट म्हातारीजवळ जाऊन पोहोंचल्या. एवढांना म्हातारीची प्रकृति अधिक खराब झाली होती. प्रत्येक शेजारीण आपल्या अनुभवाप्रमाणें औषध सुचवीत होती.

इतक्यांत म्हातारी मायाचीला खुणा करूं लागली. तिनें बोलण्याचा प्रयत्न केला; पण तिच्या ओठांतून शब्द बाहेर पडेनात. कांहींतरी सांगण्याचा ती प्रयत्न करीत होती. पण तिची वाचा जवळजवळ बंद झाली होती. म्हातारीला काय हवें असेल याची कोणालाहि कल्पना करतां येईना. थरथरल्या हातानें पुन्हा एकदां म्हातारीनें कोणाला तरी जवळ बोलाविलें. मायाची तिच्या उशाशीं बसूनच होती. तिनें म्हातारीच्या अंगावरून हात फिरविला. बाकीच्या बायका म्हातारीची शेवटची इच्छा काय असावी याचा तर्क करूं लागल्या. इतक्यांत देराणी थोडा चहा करून घेऊन आली आणि ती व मायाची मिळून म्हातारीला चहा पाजूं लागल्या. दोनतीन घोट म्हातारीच्या पोटांत गेले असतील नसतील, इतक्यांत म्हातारीला जोरानें ठसका लागला व तिनें ढोळे फिरविले. तावडतोच जोराचा आरडाओरडा झाला व दोनच मिनिटांत म्हातारी ' टाकल्याचें ' (मेल्याचें) देराणीनें जाहीर केलें.

म्हातारी मेल्यावर, मायाची मोठमोठ्यानें रडूं लागली. तिला खरो-

खरच खूप दुःख झालें. माया निघून गेल्यापासून तिला म्हातारीचाच आधार होता. आतां म्हातारीपण गेली. त्यामुळें आपणाला आतां कोणाची मदत राहिली नाही, याची तिला जाणीव झाली. शिवाय, म्हातारीजवळ तिनें आयुष्याचीं कित्येक वर्षे काढलीं होती व ह्या अवधीत त्या जणूं काय मायलेकीप्रमाणें रहात होती. त्यामुळें साहजिकच म्हातारी मेल्याबरोबर मायाचीला जोरानें भडभडून आलें.

भोंवतालच्या बायांनीं तिला शांत करण्याचे प्रयत्न सुरू केले. माया-चीचें म्हातारीवर केवढें प्रेम होतें, याचें प्रत्येकजण वर्णन करूं लागला. देराणीनें ओळखलें कीं, आतां आपण बाहेर जाऊन म्हातारीची अखेरची व्यवस्था करण्याच्या मार्गाला लागलें पाहिजे. तिनें जेंव्हाला बाजूला बोलावून पुढील व्यवस्था काय करायची तें समजावून सांगितलें व पाड्यावरच्या इतर दोनतीन जाणत्या माणसांना बोलावून त्यांना पुढील व्यवस्था करायला पाठविलें.

दुसऱ्या दिवसापासून मायाचीच्या झोंपडींत भोंवतालच्या बायका जमूं लागल्या. त्यांच्यासमोर मायाची म्हातारीचें खूप गुणवर्णन करी. म्हातारीचें 'दिसपाणी' चांगल्या रीतीनें करण्याचा आपला विचार मायाचीनें त्या सर्व बायकांच्यासमोर जाहीर केला. त्यामुळें त्यांच्या गोष्टींना आतां निराळीच चालना मिळाली आणि त्या सर्वजणी 'दिवस कशा रीतीनें करावेत' याचा विचार करूं लागल्या.

मायाचीनें आपल्या झोंपडीच्या कोपऱ्यांत पुरून ठेवलेले तीस रुपये काढले व ते देराणीच्या हातीं देऊन त्या रुपयांतून म्हातारीच्या दिवसपाण्याचा खर्च करण्यास तिला सांगितलें. इतकेंच नव्हे तर जरूर पडल्यास दहा-पंधरा रुपये तिच्या पदरचे खर्च करण्यास सांगितलें. देराणीकडून जर उसने पैसे घ्यावे लागले तर त्याची तिनें लवकरच परतफेड करण्याचें कबूल केलें.

आज म्हातारी मेल्याचा बारावा दिवस. आजपासून तिचें श्राद्ध सुरू होणार. सकाळपासून त्यांची तयारी मोठ्या जोरांत चालू होती. पाड्यावरील सर्व लोक आज कामावर गेले नव्हते. संध्याकाळच्या सुमारास त्या धार्मिक विधीला सुरुवात होणार होती. त्यासाठी घराच्या अंगणांत एक तात्पुरता मांडव घालण्यांत आला व त्यांतील जागा सारवून त्यावर प्रथम तुसाचा एक कणा काढण्यांत आला; नंतर दुसरा तांदुळाचा कणा काढण्यांत आला. त्यांवर मडकीं ठेवण्यांत आलीं, भगत बोलविण्यांत आला व लागलीच कामाला प्रारंभ झाला. सर्व मंडळी भोंवतीं बसली. भगत नंतर बराच वेळ घुमत राहिला. नंतर मेलेल्या म्हातारीच्या गुणवर्णनपर गाणीं गाण्यांत आलीं. संध्याकाळपासून आलेल्या मंडळींना सारखी मधून मधून ताडी देण्यांत आली. शेजारच्या मंडाऱ्याने ओळखीमुळे ताडीचा दर थोडा कमी करण्याचें त्यांना कबूल केलें होतें. ३०-४० रुपयांची ताडी आणण्यांत आली होती. हा गाणीं गाण्याचा व ताडी पिण्याचा कार्यक्रम सर्व रात्रभर चालू होता. सकाळीं उठल्यावर त्यांच्यापैकीं एकाला 'पितर' (मेलेला माणूस) म्हणून मध्यें बसविण्यांत आलें. हा माणूस नंतर घुमायला लागला.

सुदैवानें मायाचीच्या म्हातारीला जिवंतपणीं विशेष त्रास झाला नव्हता. नाहीतर ज्या माणसाच्या अंगांत अशा रीतीने 'पितर' येतें, तो मनुष्य त्या मृत माणसाला जिवंतपणीं ज्या हालअपेष्टा भोगाव्या लागल्या, त्यांचें रसभरित वर्णन करतो व ज्यानें ज्यानें त्याला त्रास दिला असेल, त्यांचीं नांवें सांगतो. एकादा इसम जर संशयास्पद स्थितीत मेला, तर ह्या पितर बनलेल्या इसमाच्या सांगण्याला फार महत्त्व येतें. त्या मनुष्याच्या अंगांत आल्यावर तो जें आपल्या मृत्यूचें कारण सांगतो, तें खरें मानण्यांत येतें. मायाचीची सासू शांतपणें मेली होती. तिनें फक्त 'माया' बाबत ह्या पितरामार्फत विचारपूस केली. नंतर तिथें जमलेले सर्व लोक त्या पितराला

भेटले. हा भेटण्याचा विधि बराच वेळ चालला. हा विधि चालू असतांना शिल्पक राहिलेली ताडी पिण्याचें काम चालूच होतें. अशा रीतीने चोवीस तास चालू असलेला हा कार्यक्रम ताडीचीं मडकीं संपली, त्याच सुमारास खलास झाला.

हा सर्व समारंभ चालू असतां मायाची सारखी जिवापाड मेहनत करीत होती. एकादें बारीकसारीक कामसुद्धां ती स्वतः करीत होती. मध्यंतरीं दोनतीन वेळां ती म्हातारीसाठीं खूप रडली. तिला रडतांना पाहून भोंवतालच्या बायकांनीं तिची समजूत केली व मायाचीचें सासूवर जें प्रेम होतें, त्याची त्या बायांनीं मुक्तकंठानें स्तुति केली.

परंतु आतां जेव्हां तो शेवटचा कार्यक्रम संपला तेव्हां मात्र तिला अगदीं बेचैन वाटू लागलें. एका दृष्टीनें पाहिलें, तर म्हातारीचा आजार, मृत्यु व नंतर तिचे ' दिवस ' करण्याचा समारंभ ह्या सर्व घटना तिच्या पथ्यावरच पडल्या होत्या.

ह्या काळांत, त्या काळ्या रात्रीपासून ज्या भीतीनें व विषण्णतेनें तिला पछाडलें होतें, त्या सर्वांवर एक प्रकारचा पडदा पडलेला होता. त्या भोंवतालच्या गर्दीत तिला आपल्या दुःखाचा थोडा विसर पडला होता. परंतु ज्याप्रमाणें एकाद्या जखमेवरील खपली दूर झाल्यावर जसें भळभळां रक्त वाहू लागतें, तसें तिची भीति व दुःख पुन्हा तिला बेचैन करू लागलें. आपल्या हातून घडलेल्या पापाची हकीगत कानीं पडण्याच्या आंत आपली सासू वारली, याचें मात्र तिला मोठें समाधान वाटलें.

एक महिना असाच गेला व तिची भीति कमी होण्याऐवजीं वाढू लागली. दोनतीन महिने गेले, मळणीसुद्धां केव्हांच झाली होती. ज्या गोष्टीची तिला भीति वाटत होती ती गोष्ट आतां संशयातीत झाली होती. आपल्या तोंडाला आतां निश्चित काळें फासलें जाणार ह्याची जाणीव झाली कीं, ती अतिशय खिन्न बनत असे. तिला सारखी भीति वाटे कीं, जर ही गोष्ट

लोकांना कळली, तर लोक काय म्हणतील ? आणि आज नाही उद्यां ती गोष्ट लोकांना निश्चित कळणारच होती. तीन मुलांची आई अशा फंदांत सांपडलेली जर दिसली तर लोक थोडीच गय करणार ? अशा प्रकारच्या विचाराने ती अगदी कष्टी बने व मग ती सारी रात्र जागून काढी. कधी कधी ती रात्री उठून बसे व खूप रडे. आपल्या हातून केवढी भयंकर चूक झाली, केवढे मोठे संकट आपणावर आले आहे, त्या संकटातून अब्रु-निशी कशी सुटका करून घ्यावयाची याचा विचार करीत रात्रीमागून रात्री तिने जागून काढल्या. अशा वेळी तिच्या डोक्यांत आत्मघात करण्याचे भयंकर विचारही येत. पण त्याच वेळी शेजारी झोंपलेल्या त्या लहान मुलांकडे तिची नजर जाई व मग ती आल्या संकटास तोंड देण्याचा निश्चय करी.

आतां दुसरी एक खुळी आशा तिच्या डोक्यांत येमान घालू लागली. वास्तविक नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे तो शेठचा कारकून एव्हांना वसुलीला यायला पाहिजे होता. परंतु ह्या वर्षी अजून तो आला नव्हता. मायाची त्याची उत्सुकतेने वाट पहात होती. तो आल्यावर ती त्याला भेटणार होती. त्याला भेटून ती काय करणार होती कोण जाणे ! पण दिवसेंदिवस त्याला भेटण्याची तिची उत्सुकता मात्र वाढत चालली होती; तथापि स्वतः होऊन शहरांत जाऊन त्याला गांठण्याचे धैर्य कांहीं तिच्याजवळ शिल्लक राहिले नव्हते. मात्र ती मोठ्या उत्कंठेने त्याची वाट पहात होती, ही गोष्ट अगदी सत्य.

इतक्यांत एके दिवशी त्या पाड्यावर बातमी आली की, शेठचा कारकून दुसऱ्या दिवशी वसुलीला येणार. ती बातमी ऐकून मायाची खूपच अस्वस्थ झाली. त्याला कसे टेभावे, भेटून त्याला काय सांगावे—याचा ती सबंध रात्र विचार करीत होती. दुसऱ्या दिवशी तो शेठचा कारकून आला व लागलीच आपल्या वसुलीच्या कामाला लागला. तो

यावेळीं पूर्वीप्रमाणें मायाचीकडे आधीं आला नाहीं, तर पाड्यावरील इतर एकदोन घरीं त्यानें मापून धान्य घेतलें. तो आल्याचें कळल्या-पासून मायाची जराशी अस्वस्थ झाली. तिनें काळजीपूर्वक वेणीफणी केली व ती त्या कारकुनाची वाट पहात राहिली. शेवटीं एकदांचा तो तिच्या घरीं आला. पूर्वीप्रमाणें आतां तो घरांत वगैरे आला नाहीं. आल्याबरोबर त्यानें कामाला आरंभ केला. मायाची त्याच्यासमोर येऊन उभी राहिली; पण त्यानें तिच्याकडे मान वर करून पाहिलेंसुद्धां नाहीं. त्यानें जी मान खालीं घालून कामाला सुरुवात केली, ती त्यानें जरासुद्धां वर केली नाहीं. जेठ्या माप नीट भरत नाहीं असा त्याला संशय आला व म्हणून तो त्याच्या अंगावर दोन तीन वेळां खेंकसला. सर्व धान्याचें माप झाल्यावर त्यानें मागील बाकी म्हणून आणखी एक फऱ्याची मागणी केली. त्या वेळीं मायाचीनें बोलण्याचा प्रयत्न केला; पण कारकून जेठ्याला म्हणाला, “ नांगत क्या रहस, जा लाहां लाहां बाकीचें धान घेन ये; मला अथं बसाया वखत नाय. ” (पहात काय राहिलास ? लौकर जाऊन बाकीचें राहिलेलें धान्य घेऊन ये. मला एथें थांबायला वेळ नाहीं.)

वार्ली लोकांच्याबरोबर नेहमीं काम करणारे कारकून वाल्यांच्या भाषेतच त्यांच्याशीं बोलतात. कारकुनाचें तें बोलणें ऐकून जेठ्या तर अगदीं सर्दच झाला. मायाची आंत गेली व तिनें आणखी एक टोपली धान्य आणून आपल्या मुलापुढें ठेविलें. जेठ्यानें त्याला आणखी एक फरा धान्य मोजून दिलें; मग कारकुनानें नोकराजवळ तीं पोतीं दिलीं व एक शब्दहि न बोलतां तो तेथून निघून गेला. आजचें त्या कारकुनाचें वर्तन पाहून मायाचीपेक्षां जेठ्याला खूप आश्चर्य वाटलें. तो आईला म्हणाला, “ आया नांगलस काय ? आज तो कारकून असा क्याला करत

होता ? पोर (गेल्यावर्षी) तो पका बेस होता. अंमदां क्यां (कशाला) व्याट (वाईट) झाला. काय खबर ? ”

मायाचीनं त्याला कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. तिला पण त्या कार-कुनाचें वर्तन मोठें तऱ्हेवाईकपणाचें वाटलें. तो कारकून त्यांच्या गांवांत तीन दिवस राहिला होता. ह्या तीन दिवसांत तिनें संधि साधून, चारपांच वेळां त्याला भेटण्याचा प्रयत्न केला; पण दर खेपेला त्याच्याबरोबर कुणी ना कुणी होतेंच; शिवाय प्रत्येक खेपेला त्यानें तिच्याकडे न पाहिल्या-सारखेंच केलें. ह्यामुळें त्याला भेटून जें कांहीं सांगण्याचा तिनें विचार केला होता, तो तिच्या मनांतल्या मनांतच राहिला. तो कारकून आला तसा निघूनसुद्धां गेला. मायाचीला आतां स्वतःबद्दल खूप काळजी वाटूं लागली. तिच्या पोटांतील पाप आतां हळू लागलें होतें. ह्या अडचणींतून आपली कशी सुटका करून घ्यावी याचा ती सारखा विचार करी. तिच्या चेहऱ्यावर या काळजीचा परिणाम दिसूं लागला होता. मायाचीच्या प्रकृतीमध्ये जो फेरफार दिसूं लागला होता तो देराणीच्या लक्षांत आला होता; पण मायाचीच्या चोख वर्तनाबद्दल सर्वांची खात्री असल्यामुळें तिच्याबद्दल वेडावांकडा संशय कोणीसुद्धां घेतला नाहीं; आणि त्याला दुसरें कारण म्हणजे तिच्या पापाचें स्वरूप अद्यापि प्रकट दिसूं लागलें नव्हतें. एके दिवशीं जेव्हा व रामा जेवायला बसले असतांना, जेव्हा आईला सहज म्हणाला, “ आया, मी सांग माझा बाप टाकला होवा ! कइचा जाधेल तो पताच नाय त्याचा. जिवता होता तंय एकदां पण इया पाहिजे होता. ” (आई, मी सांगतों माझा बाप वारला असेल ! केव्हांपासून तो गेला, त्याचा पत्ताच नाहीं. जिवंत असता तर एकदां तरी यायला पाहिजे होता ना !)

“ क्याला एन्हीच व्याट व्याट बोलस ? ” (कशाला उगीच वाईट वाईट बोलतोस ?)

त्यानंतर थोडा वेळ जेव्हा निमूटपणें जेवला; पण त्याच्या डोक्यांत त्याच्या बापाबद्दल जे सारखे विचार येत होते ते त्याला स्वस्थ बसूं देईनात. थोड्या वेळानें जेव्हा पुन्हा म्हणाला, “ आया, मी जायाचा पठारांत माझ्या बासला गवसाया; तूं पशे नाय् देशी तंय पण मी जायाचा न् जायचाच.” (आई, मी माझ्या बापाला शोधण्यासाठीं शहरांत जाणार. तूं पैसे नाहीं दिलेस तरी मी जाणार अन् जाणारच.)

“ तूं जाऊन काय कराचा ? तूं जाशी अन् तथच रहाशी. मग मी एकली अथं काय कराची ? ”

“ आया, दादा जाय तंय त्याच्या हारी मी व जायाचा ” (आई, दादा जाईल तर त्याच्याबरोबर मी पण जाईन.) धाकटा रामा म्हणाला.

“ नांग, तुझा भास काय सांग ? ” (पहा तुझा भाऊ काय म्हणतो ?)

“ आया, मी नक्की तुला सांगत आहे, माझा बास टाकलाच होवा. ” (आई, मी तुला खात्रीने सांगतो; माझा बाप मेलाच असेल.)

ती पुन्हा त्याच्या अंगावर ओरडली, तेव्हां तो चूप बसला. तो चूप बसला खरा; पण त्यावेळेपासून तिचें विचारचक्र निराळ्या दिशेनें फिरू लागलें. जेव्हा म्हणतो तेंच खरें असेल, आपला नवरा नक्की मयत झाला असेल; एरव्हीं तो एकदां तरी परत आला असता असें तिला वाटूं लागलें. त्या रात्रीं तिनें ह्या गोष्टीवर खूप विचार केला व मग तिनें आपल्या मनाची खात्री केली की, माया नक्की मेलाच असला पाहिजे.

दुसऱ्या दिवशीं ती सकाळीं लवकरच उठली व जेव्हाला सांगून ती डहाणूला जायला निघाली. जातांना घरांत जमलेलीं सात आठ अंडी घेतलीं, एक रुपया ओटीत खोवून ती बाहेर पडली व डहाणूला जाण्यास निघाली.

डहाणू स्टेशनवर आल्यानंतर तिनें तीं अंडी विकून टाकलीं. डहाणूला जातांना तिचें मनांत कोणता विचार रचला होता कुणास कळे ! तीं अंडी

विकून झाल्यावर तिनें दोन आपण्यांचे चणे विकत घेतले. एका जवळच्या चहाच्या दुकानासमोर जाऊन तिनें एक कप चहा मागितला व तो चहा उभ्यानेच पिऊन टाकला आणि तेथून ती निघाली. स्टेशनच्या मागील बाजूला कोळसा वगैरे टाकण्याचें जें आवार आहे त्या बाजूला ती वळली. ज्या सावकाराचें शेत ती करीत होती, तो सावकार कोळशाचा पण व्यापार करीत असे; त्यामुळे तो सावकाराचा कारकून ह्या रेल्वेच्या आवारांत नेहमी उभा असे. आपल्या शेटच्या ज्या कोळशाच्या गाड्या येतील त्या गाडीवाल्यांचा हिशोब करून त्यांची मजुरी चुकविण्याचें कामही तो करीत असे. त्याला केवळ भेटण्याच्याच उद्देशानें मायाची त्या बाजूला वळली.

आज बहुतेक दैव तिच्याच बाजूचें होतें; कारण तिला फार वेळ त्या कारकुनाला शोधावें लागलें नाहीं. तो समोरून येतांना तिला दिसला. ती थोडें पुढें सरली व तीं दोघे एकमेकांसमोर येऊन उभीं राहिलीं. तिला पहातांच तो आर्षी थोडा चपापला; पण लागलीच स्वतःला सावरून त्यानें तिला तिथें येण्याचें कारण विचारलें. मोठी हिंमत करून मायाचीनें त्याला अस्पष्ट रीतीनें आपण अडचणींत असल्याचें सुचविलें व माया वारल्याची बातमी आल्याचें पण त्याला सांगितलें. तिचें बोलणें संपतांच तो एकदम ओरडून म्हणाला, “ मला क्याला सांगस अजुगं ? मी तर तुला पुरे पशे दिधेल. ” (मला कशाला सांगतेस हें सर्व ? मी तुला पूर्ण पैसे दिलेत.) ह्याप्रमाणें तीं दोघे बोलत असतांच तेथील एक मुसलमान कारकून त्यांच्याजवळ आला व त्या शेटच्या कारकुनाला म्हणाला, “ क्यौं आज तूनें नया कबुतर लाया ? मझा है यार तेरी ” (तूं आज नवीन पांखरूं आणलेस ? मजा आहे तुझी.)

“ अरे यार मुझे तो ए चीज बिलकूल पसंद नहीं; तुझे मंगता तो उठा

लेना. ” (अरे मला ही वस्तु बिलकूल पसंत नाही; तुला जरूर असेल तर घेऊन जा.)

परंतु तो मुसलमान इसम जवळ आलेला पहातांच मायाची तिथून सटकली व जोरानें सडकेच्या बाजूला चालूं लागली. त्या कारकुनाचें बोलणें ऐकून तिला खूप संताप आला. त्यानें आपणाला जे दागिने बळ-जवरीनें दिले, त्याची फारच मोठी किंमत त्यानें वसूल करून घेतली हें तिच्या लक्षांत आलें. ती खूप चिडली; पण चिडून करणार काय ? घरांतून निघतांना जो एक बेत योजून ती निघाली होती, तो तिचा बेत साफ फसला. त्या माणसाला आपण भेटलों नसतो, तर फार बरें झालें असतें असें तिला वाटूं लागलें. ती ह्या वेळीं अगदीं एकटी होती. तिला धीर द्यायला कोणी जवळ नव्हतें; खालीं मान घालून तिनें जोरानें घरचा रस्ता सुधारला.

ती कशीबशी घरीं आली व दारांत येऊन बसतांच तिनें जोरानें रडायला सुरुवात केली. तिचा रडण्याचा आवाज इतका मोठा होता कीं, तावडतोब आजुबाजूच्या बायका व पुरुष येऊन तिच्याभोंवतीं गोळा झाले व जो तो तिला रडण्याचें कारण विचारूं लागला; पण तिच्या तोंडून शब्द फुटेना. शेवटीं देराणी तिच्याजवळ जाऊन बसली व तिनें तिला रडण्याचें कारण विचारलें. तिनें तिला आपण डहाणूला गेल्यावर तिथें मुंबईतून आलेला कोणी मांगेला भेटला व त्यानें मला माया मेल्याची खबर सांगितली, असें हळूहळू सांगितलें. ही हकीकत ऐकून जो तो मायाविषयीं बोलूं लागला. इतक्यांत तिचा मुलगा जेठ्या कुटूनसा तिथें येऊन थडकला व त्याला ती हकीकत कळतांच तो पण मोठ्यानें रडूं लागला. थोड्या वेळांत ती रडारड शांत झाली; इतक्यांत त्या जमावांतील नवशी नांवाची एक बाई मोठ्यानें गळा काढून रडूं लागली व मायाचीला म्हणाली, “ तूं क्याला अवढी रडस ? तुला तर दोन वेस

पोरगे आहां. माझ्या सासऱ्याचा लेकूस टाकला तंयशीं मी आखां जलम एकली न एकली ” (तुं कशाला एवढी रडतेस ? तुला तर दोन चांगले मुलगे आहेत. माझ्या सासऱ्याचा मुलगा—अर्थात तिचा नवरा—मेल्या-पासून संबंध जन्म मी एकटी अन् एकटीच आहे.)

असा हा रडण्याचा व सांत्वन करण्याचा कार्यक्रम थोडा वेळ चालला. मग त्या जमावांतील जाणते पुरुष पुढे आले आणि त्यांनीं जेठ्याला एका बाजूला बोलावून घेतलें. वाल्मी लोकांमध्ये असा एक रिवाज आहे कीं, जर एकादा मनुष्य बाहेर गांवीं मेला असेल व जर त्याचें प्रेत पहाण्यास भिळालें नसेल, तर त्याचे नातेवाईक त्या माणसाचें प्रतीक म्हणून एक बाहुलें तयार करितात. मग तें बाहुलें, सर्वजण जाऊन प्रेताप्रमाणें जाळून टाकतात. ह्याप्रमाणें जेठ्याला सांगून त्या जाणत्या लोकांनीं मायाचें शेवटचें ऋण फेडण्यासाठीं जें कांहीं विधियुक्त करावयाचें तें सर्व केलें.

माया वारल्याची बातमी हां हां म्हणतां सर्व ठिकाणीं पसरली गेली. दोनतीन दिवस भोंवतालच्या बायका मधून मधून येऊन मायाचीचें सांत्वन करून जात. त्या बायका आल्या कीं, त्यांच्यासमोर मायाची रडे व मायाचीचें नवऱ्यावरील प्रेम पाहून त्या बायका घरीं गेल्यावर तिचें भरपूर कौतुक करीत.

थोडे दिवस गेल्यावर जो तो आपआपल्या कामाला लागला; परंतु त्यानंतर मायाचीला आपल्या असहायतेची तीव्रतेनें जाणीव होऊं लागली. तिच्या पोटांतील पापाबद्दल दिवसेंदिवस ती अधिकच बेचैन होऊं लागली होती. ह्या संकटांतून आपली सुटका कशी करून घ्यावी याचा ती अहोरात्र विचार करीत होती शेवटीं तिनें ठरविलें कीं, ह्या संकटांतून जर आपणाला सुटका करून घ्यावयाची असेल तर आपणाला कोणातरी दुसऱ्या बाईची मदत घेणें जरूर आहे. तिच्या विश्वासाला पात्र अशी एकच व्यक्ती होती व ती म्हणजे देराणी. दुसरे दिवशीं

ती देराणीकडे गेली व संधि साधून तिने देराणीजवळ ती गोष्ट काढण्याचें ठरविलें. बोलतां बोलतां देराणी तिला म्हणाली, “ तुझ्या जिवाला बेस नाय् काय ? तुला पका थाक जसा इधेल. माया जिवता रहता तंय तुला नांगल्यावर तूं पोटाशी इधेल असंच सांगायची होती मी. ” (तुझी प्रकृति बरी नाही का ? तूं फार थकलेली दिसतेस. माया जर जिवंत असता तर तुला दिवस गेले आहेत असेंच मी म्हणालें असतें.)

देराणीचें हें बोलणें ऐकून मायाचीला आश्चर्याचा धक्का बसला; पण लागलीच ती भानावर आली व तिने देराणीला आपली अडचण समजावून सांगितली. देराणीने तिला हें कसें झालें असें मुळीच विचारलें नाही; उलट तिने तिला धीर दिला व त्या संकटांतून तिची सुटका करण्यासाठीं जरूर ती मदत करण्याचें कबूल केलें. देराणीला अशा प्रकारच्या अडचणींत पडलेल्या बायांची सुटका करण्याचें तंत्र माहीत होतें. बऱ्याच वाली लोकांना हें तंत्र माहीत असतें. आपण दिलेल्या ‘ वनसया ’ (वनस्पति) ह्या बाबतींत किती अचूक काम देतात त्याचीं वर्णनें वाली लोक खुर्षीत आले कीं करितात.

ह्याप्रमाणें देराणीच्या बरोबर मायाचीने बोलणें केलें व जातांना ही गोष्ट कोणालाही न सांगण्याविषयी तिने देराणीला बजावून सांगितलें. मायाचीला त्या बाबतींत पूर्ण निर्धास्त रहाण्यास देराणीने सांगितल्यावर ती तिथून निघाली. घरीं आल्यावर तिला खूपच हलकें वाटूं लागलें. इतक्या दिवसांत तिला नीटशी झोंप कधींच लागली नव्हती; पण आज ती शांतपणें झोंपली.

दोन दिवस गेले व एके दिवशीं दुपारीं देराणी मायाचीकडे आली आणि तिने आपण सर्व व्यवस्था केली असल्याचें तिला सांगितलें. “ दवा पकी गरम रहें. अजुग्या अंगाची आग होय ” (औषध फार गरम आहे. साऱ्या अंगाची आग होईल.) असें देराणीने मायाचीला

चजावून सांगितलें; परंतु कसेही औषध असलें तरी तें घेण्याची आपली तयारी असल्याचें तिनें देराणीला सांगितलें.

ह्याप्रमाणें त्या दोघीचें बोलणें झालें व त्याच रात्री त्या दोघींनीं गांवाबाहेर एके ठिकाणीं जमावें व तिथें मायाचीनें तें औषध प्यावें असें ठरलें. औषध घेतल्यावर ती रात्र मायाचीनें तिथेंच पडून रहावें व दुसऱ्या दिवशी सकाळीं ती जिवंत राहिल्यास देराणीनें तिला घरीं आणावें असें ठरलें. कारण, हें औषध घेतल्यावर घेणाऱ्या बाईवर प्रसंगीं मरणाची पण पाळी येते, ह्याची देराणीनें आपल्या भैत्रिणीला जाणीव करून दिली होती. पण पुढें होणारी बेइज्जत टाळण्यासाठीं मृत्यूलासुद्धां कवटाळण्याची तयारी मायाचीनें दाखविली. वास्तविक वालीं जमातींत पांढरपेशांप्रमाणें ह्या प्रकरणाबद्दल जास्त चोखंदळपणा बाळगिला जात नाही. जर एकाद्या कुमारिकेला अथवा विधवेला अशी अनैतिक संतति झाली तर लागलीच 'जमात' वसते व ती त्या प्रकरणाची चौकशी करते. जमात त्या बाईला तिच्याशीं संबंध ठेवणाऱ्या पुरुषाचें नांव सांगायला सांगते. ज्या पुरुषाचें नांव ती सांगेल त्या पुरुषाचें म्हणणें ऐकून घेऊन त्या माणसास त्या बाईशीं लग्न लावण्याचा सल्ला देण्यांत येतो; पण जर तें लग्न होणें शक्य नसेल, तर त्या बाईला नुकसानभरपाई म्हणून अमुक रक्कम देण्याचा ठराव जमात करते. तात्पर्य काय कीं, अशा प्रकरणाचा पांढरपेशापेक्षां सहानुभूति-पूर्वक निकाल लावण्याचें काम वालीं जमात करते.

परंतु मायाचीला आपलें प्रकरण चार लोकांच्या कानीं जाऊं नये असें वाटत होतें. त्या गांवांत तिची प्रतिष्ठा मोठी होती व त्या प्रतिष्ठेला धक्का लागूं नये अशी तिची इच्छा असल्यामुळेच, ती पुढील भयंकर दिव्यांतून जायला तयार झाली होती. तिच्या सुदैवानें देराणीसारखी विश्वासू व जाणती बाई तिला मदत करायला लाभली होती.

ह्याप्रमाणें त्या दोघीजणी रात्री त्यांच्या शेतावरील खळ्याजवळ जमल्या

च तेथें आल्यावर मायाचीला देराणीनें एका मडक्यांतून उकळवून आण-
लेलें तें औषध पाजलें.

ती रात्र त्या दोघीनीं त्या खळ्यामध्ये काढली. मायाचीनें औषध घेऊन एक तास झाला असेल नसेल तोंच त्या औषधाचा तिच्यावर परिणाम व्हायला सुरुवात झाली. तिच्या पोटांत जोरानें दुखूं लागलें व तिच्या सर्वांगाची लाही होऊं लागली. आगीचा नुसता डोंब उठला. मायाची सारखी विव्दळत होती व देराणी तिच्याजवळ बसून तिला सारखा धीर देत होती. हा प्रकार सुमारे एक तास चालू राहिला व ह्या तासांत मायाचीला अवर्णनीय वेदना सहन कराव्या लागल्या; परंतु तासाभरानें तिची त्या पापांतून सुटका झाली. देराणीनें तिच्याजवळ जाऊन नंतरचे सर्व विधि केले. आतां मायाची खूपच थकून गेली होती. तिला देराणीनें थोडा वेळ विश्रांति घेण्यास सांगितलें व तिच्या जवळच ती पण थोडी आडवी झाली.

सकाळींच देराणी तिला घेऊन गेली. त्या दिवसापासून मायाची कित्येक दिवस आजारी राहिली. तिच्या ह्या आजारांत देराणीनें पाठच्या बाहिणीप्रमाणें तिची सेवाचाकरी केली. भोंवतालच्या बाया मधून मधून तिच्याकडे येऊन बसत. त्यांनीं पांढरपेशा बायकांप्रमाणें तिच्या आजारा-बद्दल कधीं आपसांत काथ्याकूट केला नाहीं. उलट, प्रत्येक बाई तिला थोडी बहुत मदतच करण्याचा प्रयत्न करित होती; कारण मायाचीबद्दल त्या सर्वांनाच एक प्रकारची आपुलकी वाटत असे.

ह्या आजारामध्ये मायाचीला खूप अस्वस्थ वाटत होतें. तिला सारखें वाटे कीं, देराणीच्या गळ्यांत गळा घालून खूप खूप रडावें; पण तिला रडूं कसें तें येत नव्हतें. आजारानें ती खूपच थकून गेली होती. कित्येक दिवस ती शेतावर जाऊं शकली नाहीं; अर्थात् त्यामुळें तिच्या शेता-बाबतची सर्व जबाबदारी तिच्या मोठ्या मुलावरच येऊन पडली. आजारामध्ये मायाची कोणाशीं बोलत नव्हती. मूळचीच ती अबोल;

पण आतां ती कमालीची अंतर्मुख बनली होती. एक देराणी आली की, तिच्याशी थोडी बोले; बाकी सर्व वेळ डोळे मिटून ती पडून राही. तिला दिवसांतून एकदां, देराणजिवळ बसून खाऊं घाली व देराणी आली तरच ती खाई.

अशा प्रकारें दिवसामागून दिवस जात होते. आतां पुन्हा शेते पिकली होती व मळणीला थोडा वेळ होता. ह्या वर्षी मायाचीच्या मोठ्या मुलानें—जेठयानें—सर्व कामें इतर शेजारी पाजाऱ्यांच्या मदतीनें एकट्यानेच केली होती. भोंवतालच्या लोकांनी त्याला भरपूर मदत करायला मुळीसुद्धां कमी केलें नव्हतें. रोज सकाळीं उठून जेठया कामाला जाई.

असाच एक दिवस तो कामावर जायला निघाला, तों त्याच्या दारांत त्याला शेठचा जुना कारकून दिसला. त्याला पाहून तो आश्चर्यचक्री झाला. त्या कारकुनानें आपल्या शेठची नोकरी सोडली, असाच त्या पाड्यावरील लोकांचा समज होता; पण तो पुन्हा दारांत दिसल्यावर जेठयाला साहजिकच खूप आश्चर्य वाटलें.

जेठयाला पहातांच तो म्हणाला, “ काय जेठया, बेस का नाय ? ”
(काय जेठया ठीक आहे ना ?)

“ बेस सांगशी तंय बेस. पण आया बेस नाय, कइची ठाकून हाय; पका जर इधेल तिला. अंमदा गोठ करू नको. अजुगं काम मी एकटयानं आपोटलं. पकां पकां तरास झाला. ” (तूं म्हणशील तर ठीक, पण आईला बरं वाटत नाही, केव्हांपासून ती झोंपून आहे. फार ताप येत आहे तिला. यंदां गोष्ट बोलूं नको. सर्व काम मी एकटयानं आटोपलं. फार फार त्रास झाला.)

जेठया हें बोलत होता, तेव्हां मायाचीची व त्या कारकुनाची नजरा-नजर झाली; पण त्याच्या नजरेत मायाचीला सहानुभूतीचा मागमूस दिसला.

नाहीं. अत्यंत केविलवाण्या नजरेनें तिनें त्याच्याकडे पाहिलें; पण त्यानें तिची नुसती चौकशीसुद्धां केली नाहीं. आपण ऐकलेल्या गोष्टीचा आपणावर जरासुद्धां परिणाम झाला नाहीं असें भासवून तो जेठयाला म्हणाला, “चल माझ्या हारी नांगू वर केंडं बेस पिकेलशी !” (चल माझ्याबरोबर पाहूं शेतं नीट पिकली का ?) असें म्हणून मायाचीकडे न पहातां तो जेठयाला घेऊन निघून गेला.

त्याची ही बेपर्वा वृत्ति पाहून मायाचीला खूप भडभडून आलें. त्यानें केलेल्या अत्याचाराचें फळ आज महिनेच्या महिने ती भोगत होती. त्याला ह्या सर्व गोष्टींची पूर्ण जाणीव असूनही त्यानें नुसती शब्दाची सहानुभूतिसुद्धां दाखविली नाहीं. सहानुभूतीच्या एका शब्दानेंसुद्धां तिला बरें वाटलें असतें; पण तेवढी माणुसकीसुद्धां त्यानें जेव्हां दाखविली नाहीं, तेव्हां मायाचीला खूप खूप वाईट वाटलें व ज्या अश्रूंची ती गेले कित्येक दिवस सारखी वाट पहात होती, ते अश्रू सर्व पाटबंधारे तोडून खळखळां वाहूं लागले. ती सारखी रडूं लागली. हुंदके देऊन देऊन रडूं लागली. देराणीला तें कळतांच ती हातांतलें काम टाकून धावत आली. मायाचीच्या अंगावरून तिनें हात फिरविला. थोडा वेळ ती तिच्याजवळ बसून राहिली; पण एका शब्दानें तिनें तिला रडें आवरण्यास सांगितलें नाहीं; इतकेंच नव्हे तर तिथून जातांना ती मायाचीच्या मोठ्या मुलीला सांगून गेली कीं, “आया रडेल तवढी रडून दे. रडेल तयंच बेस.” अशा प्रकारें मायाची बराच वेळ रड रड रडली. मग ती थकली आणि थोड्या वेळानें तिचा जरासा डोळा लागला.

पण झोंपून तो जेव्हां उठली तेव्हां तिच्यांत खूपच बदल झालेला दिसला. तिला स्वतःला खूप हलकें वाटत होतें, इतकेंच नव्हे तर एक प्रकारची हुशारी पण वाटत होती. जवळच बसून राहिलेल्या आपल्या मोठ्या मुलीला तिनें हाक मारून बोलाविलें. ~~प्रकटीत~~ प्रकटीत

तपास केला. आज कित्येक महिन्यांत तिने मुलांबाबत एक अक्षर तोंडा-वाटे काढले नव्हते. आपल्या मुलीच्या डोळ्यांबाबत एकदोन प्रश्न विचारले व दुसऱ्या दिवशी तिच्याकरतां औषध आणण्याचें आश्वासन देऊन तिच्याजवळ तिच्या धाकट्या भावाचा तपास केला. तिने बाहेर जाऊन त्या मुलाला बोलावून आणले. तो आल्यावर त्याला तिने छातीशी धरिले व त्याचे एकामागून एक कितीतरी मुके घेतले. नंतर त्याच्याकडे थोडा वेळ ती टक लावून पहात राहिली व म्हणाली “नांग कवढा काला दिसस तूं ? कड्या आंघोलला नाय होवा ! उद्यां मी तुला बेस आंघोल घालाची. ” (पहा किती काळा दिसतोस तूं. केव्हांपासून तुझी आंघोळ राहिली असेल ! आतां उद्यां मी तुला नीट आंघोळ घालते.)

इतकें बोलून तिने त्याला पुन्हा एकदां जवळ घेतले; इतक्यांत तिची नजर आंत येत असलेल्या मोठ्या मुलाकडे गेली व ती त्याला म्हणाली, “ जेठ्या, तुझ्या हाताला कसं हाय आतां ? खांडेल (कापला) होता ना तुझा हात ? ” असे म्हणून तिने त्याला जवळ बोलाविले व त्याचा हात आपल्या हातांत घेऊन तो साफ बरा झाला असल्याची खात्री करून घेतली.

आपल्या आईच्या वृत्तीमधील हा आकस्मिक फेरबदल पाहून त्या मुलांना फार आश्चर्य वाटले. त्यांना वाटले, फार दिवस बाहेरगांवी गेलेली आपली आई आज आपणांमध्ये परत आली. आईने जवळ घेतल्यामुळे त्या सर्व मुलांना भरपूर आनंद व उत्साह वाटला ! तीं सर्व मुले तिच्याजवळ बसली. त्यांनीं तिला खूप निरनिराळ्या गोष्टी ऐकविल्या. आज कित्येक दिवसांनीं त्या घराला आलेली प्रेतकळा नाहीशी झाली होती व एक प्रकारचा अपूर्व आनंद सर्वत्र पसरलेला दिसत होता.

थोड्या वेळाने ती उठून बसली. मग तिने जेठ्याजवळ आपल्या शेताची खूप आस्थेवाईकपणें चांकशी केली व त्यानें तिला जरूर ती सर्व माहिती सांगितली. नंतर तो म्हणाला, “ आया, शेठचा कारकून सांगं तो आतां बिजून अथं ह्याचा नाय. अमदाचं त्याचं आखेरीचं वरस हाय. तो

आतां पठारान् जायाचा. तो सांग, त्याला जंगलांत हिंडायचा पका कंढाला इधेल. सांग दर वरसाला तीच भुसाटं (वार्ली लोकांना सावकार लोक तुच्छतेनें 'भुसाटं म्हणत असत.) नांगायचीं अन् त्याच त्यांच्या म्हाताऱ्या व नांगायच्या. ” (आई, शेठचा कारकून म्हणतो, तो आतां फिरून इथें येणार नाही. यंदाचं त्याचं शेवटचं वर्ष आहे. तो आतां शहरांत जाणार. तो म्हणतो, त्याला जंगलांत फिरण्याचा फार कंढाला आला आहे. दरवर्षी तेच वार्ली व त्याच त्यांच्या बायका पहायच्या.)

आपल्या मुलाचे वरील शब्द तिनें अगदीं शांतपणें ऐकून घेतले. थोडा वेळ ती अगदीं शांत राहिली. जणू काय तिनें ऐकिलेले ते शब्द ती नीट पचवून घेत होती. थोड्या वेळानें ती मुलाला म्हणाली, “ असं सांगं काय तो ? तो नाय् येय तंय् बिजा येल् ! ” (असें म्हणतो काय तो ? तो नाही आला तर दुसरा येईल कोणांतरी !)

थोड्या वेळानें तिनें आपल्या मुलांना जेवायला उठविलें. ती स्वतः जाऊन त्यांच्यामध्ये बसली व त्यांच्याबरोबर तिनें थोडी आंजील घेतली. मुलें जेवत होती व सारखी बोलत होती. तीसुद्धां त्यांच्या बोलण्यांत भाग घेत होती. जेवणें आटोपल्यावर तिनें देराणीला बोलावून आणण्याचा विचार केला; पण आपल्या आईमध्ये जो अकल्पित बदल घडून आला, त्याची बातमी तिच्या मुलांनीं आधींच देराणीच्या कानांवर घातली असल्यामुळें, तीच स्वतः होऊन तिला भेटायला आली. थोडा वेळ बोलून देराणी आपल्या घरीं गेली. जातांना तीसुद्धां खूप खूप झालेली दिसली.

शोपण्यापूर्वीं तिनें जेठयाला आपल्या मुलीकरतां डॉक्टरकडून काशाला जाऊन औषध आणण्याची सूचना दिली व ती सर्व मंडळी शोपण्यासाठीं आपआपल्या पथारीवर पडली. थोड्याच वेळांत एकामागून एक सर्वजण गाढ शोपीं गेले. आज प्रत्येकाच्या तोंडावर प्रसन्नता व शांतता दिसत होती. किती गाढ शोप लागली होती त्या सर्वांना ! * * *

: ११ :

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ती उठली, ती आपला आजार विसरूनच उठली. उठल्याबरोबर निऱ्याचीं कामें पूर्ववत् करायला तिनें आरंभ केला. सकाळची आंबील झाल्याबरोबर तिला मुलीच्या डोळ्यांवर औषधोपाय करण्याची आठवण झाली. रात्री झोंपतांना तिनें मुलीला काशाला नेण्याबाबत मोठ्या मुलाला सांगितलें होतें. पण सकाळीं तिचा विचार बदलला. तिनें धुंदुलवाडीला जाऊन भगताला बोलावून आणण्यास जेठ्याला सांगितलें.

भगत आला व त्यानें आपली भगताई करायला सुरुवात केली. थोड्या वेळानें तो मायाचीला म्हणाला “ हिचे डोले बेस व्हायाचे नाय्, हिनें काय तरी पका व्याट काम करेल होवा.” (हिचे डोळे चांगले होणार नाहींत. कारण हिनें कांहीं तरी फार वाईट काम केलें आहे)

भगताची ही स्पष्टोक्ति ऐकून त्या मायलेकींना जबरदस्त धक्का बसला. थोड्या वेळानें मायाची त्या भगताला म्हणाली, “ निक्कां डोले बेस नाय् होयाचे ? ही पोरगी तर लहान; ही क्याचं व्याट काम कराची ? ” (खरंच ! डोळे चांगले नाहीं का होणार ? ही मुलगी तर लहान आहे, ही काय वाईट काम करणार ?)

“ हिचं नाय् तयं तुझं पाप होया. तुझं व्याट काम करेल, तें पोरगीला तरास देत होवा ” तो भगत म्हणाला. (हिचं नसलं तर तुझं पाप असेल ! तूं वाईट काम केलं असशील, तें पोरीला त्रास देत असेल.)

त्या भगताचे हे शब्द ऐकून मायाचीला फार वाईट वाटलें. आपल्या हातून घडलेल्या पापाबद्दल आपल्या पोरीला जन्मभर आंधळें व्हावें लागेल,

हैं ऐकून तिला अपरिमित दुःख झालें. थोडा वेळ ती स्वतःशींच विचार करूं लागली. खूप विचार करून तिनें ठरविलें कीं, तें जें पाप आपल्या हातून घडलें, त्याला आपण जबाबदार नाहीं. प्रयत्न करूनसुद्धां आपण ती गोष्ट घडण्याचें टाळूं शकलों नसतो. नंतर तिनें त्या भगताबरोबर थोडा विचारविनिमय केला व अमुक एक प्रकारचा तोडगा केल्यास थोडा आराम वाटूं शकेल अशी त्यानें तिला खात्री दिली. आठ दिवसांनीं तो पुन्हा येऊन जरूर तो विधि करणार होता.

तो भगत निघून गेल्यावर मायाचीनें आपल्या पोरीची खूप समजूत घातली. तिच्या आजीचे डोळे असेच लाल होत असत; पण ती आयुष्यांत केव्हांच आंधळी झाली नाही, असें तिनें आपल्या मुलीला सांगितलें. भगतानें सांगितल्याप्रमाणें आपण इलाज करून पाहूं व नंतर कदाचित् तुझे डोळे सुधारतील, असेंही तिनें त्या मुलीला समजावून सांगितलें. त्या मुलीची वृत्ति अशी होती कीं, पडेल तें दुःख निमूटपणें सहन करावें. उभ्या आयुष्यांत (चैतीनें) तिच्या मुलीनें कधींही आपलें स्वत्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला नव्हता. जें पडेल, तें सहन करावें; जें मिळेल, तें खावें; जें करावें लागेल, तें करावें—एवढेंच तिला माहीत होतें.

आठ दिवसांनीं भगत येणार होता. तो आल्यावर त्याला पुष्कळ वस्तु भगताई करण्यास लागणार होत्या. ह्या सर्व वस्तु विकत घेण्यास पैसे लागणार होते. आपल्या पापाचें प्रायश्चित्त आपल्या मुलीला भोगावें लागूं नये, म्हणून मायाची सर्व प्रयत्न करायला तयार होती. दोन तीन दिवसांनीं तिला खूप हुशारी वाटूं लागली, तेव्हां एके दिवशी सकाळीं ती उठली व काशाला जाण्याची तयारी करूं लागली. आपणास लागणारे पैसे उमे करण्याकरितां काय करावें याचा ती विचार करीत असतां

तिला कारकुनां दिलेंल्या सांखळीची आठवण झाली. त्याबरोबर ती सांखळी विकून टाकावी व ते पैसे ह्या कामी लावावे, असा तिने विचार केला; पण पुन्हा तिला वाटलें, त्या पापी प्रकरणाची आठवणसुद्धां नको. त्या सांखळीला हातसुद्धां लावूं नये असें तिचें एक मन तिला सांगूं लागलें. त्यावर तिच्या दुसऱ्या मनानें तिला असें उत्तर दिलें कीं, ती सांखळी तूं फेकून दे. कारण उद्यां जर तुझा माया परत आला व त्यानें जर ती सांखळी पाहिली. तर त्याचा नक्की वाईट परिणाम होणार. कारण, ही सांखळी आपण विकत घेऊं शकणार नाही, ह्याची मायाला खात्री असणार. मग ती आपल्या घरांत कशी आली तें त्याला समजावून सांगावें लागणार व अशी सांखळी आपण ठेवून घेतल्याबद्दल तो आपणांवर खूप रागावणार. सबब ही सांखळी घरांत न ठेवणें इष्ट हा विचार तिला पटला. पण ती सांखळी फेकून देण्याऐवजी विकून टाकावी, हें योग्य असें तिने ठरविलें.

तिनें ती सांखळी घेतली व मुलीला बरोबर घेऊन ती काशाला जायला निघाली. तिनें मुलीचा हात धरला होता. काशाला गेल्यावर तेथील मांगेल्याच्या दुकानांत ती गेली. तिनें त्याला तो जिन्नस दाखविला आणि तो विकत घेण्यास त्याला सांगितलें. त्या मांगेल्याची व तिची ओळख असल्यामुळे फारशी घासाघीस न होतां सौदा पटला व त्यानें दहा रुपये तिच्या हातांत ठेविले. खेड्यांपाड्यांतून वस्ती करून राहिलेले हे मांगेले लोकसुद्धां वाल्यांच्या अज्ञानाचा कमी फायदा घेत नाहीत. संधि मिळेल तेव्हां हेसुद्धां वाल्यांकडून जास्तीत जास्त फायदा उपटण्याचा प्रयत्न करतात आणि वाल्यांच्या जीवनाशी ज्यांचा ज्यांचा म्हणून संबंध येतो, ते ते सर्व लोक संधि मिळाली म्हणजे वाल्यांना पिळतात. केवळ सावकारांपासून अथवा ठेवीदारांपासूनच वाल्यांना भय आहे असें नव्हे, तर वाल्यांच्या दैनंदिन गरजा पुरवूं शकणारे

जे जे लोक आहेत, ते ते सर्व लोक जसें जमेल तसें वार्यांचें अर्थशोषण करीत असतात.

मायाची ते दहा रुपये घेऊन निघाली; पण इतक्यांत त्या मांगेल्याची नजर चैतीच्या डोळ्यांकडे गेली व त्यानें मोठ्या आस्थेनें तिच्या डोळ्यांबाबत चौकशी केली. तिनें सांगितलेली हकीकत ऐकतांच तो तिला म्हणाला, “मायाची माझं ऐकशी तूं ? यो अथं काशाला नवा डाक्टर इधेल, तो पका बेस हाय. माझ्या हारी तूं तथं चल. यो अथंच दवाखान्यांत रहं. तो तुझ्या पोरगीचं डोले बेस नांगून दवा देईल.” (मायाची, तूं माझं ऐकशील ? हा इथंच काशाला जो नवा डॉक्टर आला आहे, तो फार चांगला आहे. माझ्याबरोबर तूं तिथें चल. तो इथं दवाखान्यांतच रहातो. तो तुझ्या पोरीचे डोळे नीट पाहून औषध देईल).

मायाचीनें त्याचें बोलणें ऐकून घेतलें व त्यानें फार आग्रह केल्यावर ती आपल्या मुलीला घेऊन त्या डॉक्टराकडे गेली. काशाला लोकल-बोर्डाचा दवाखाना ठेवला आहे व तेथें आयुर्वेदिक कॉलेजांत शिक्षण घेतलेला एक डॉक्टर नेमला आहे. त्या डॉक्टराकडे तो मांगेला मायाचीला घेऊन गेला. मांगेल्याची व मायाची चांगली ओळख होती, त्यानें डॉक्टरला सर्व हकीकत सांगतांच, त्यानें उठून तिचे डोळे काळजीपूर्वक तपासले. डॉक्टराची तपासणी होत असतां, मायलेक मोठ्या आशाळभूतपणें डॉक्टरकडे टक लावून पहात राहिल्या. थोड्या वेळानें डॉक्टर तिला म्हणाले, “मी औषध देतो, तें रोज लावीत जा. त्यानें लाली कमी होईल; परंतु आतां दिसतें ह्यापेक्षां तिला जास्त दिसणें शक्य नाहीं. इतकेंच नव्हे तर हळू हळू तिला कमीच दिसूं लागेल. ’’ डॉक्टरचे हे शब्द तिला व त्या मुलीला अत्यंत तापदायक वाटले.

डॉक्टरनें दिलेलें औषध घेऊन मुलीला हातानें धरून ती निघाली. आपली मुलगी जन्मभर आंधळीच रहाणार, ह्या विचारानें तिला एकदम

जोराचा धक्का दिला. रस्त्याने जातांना ती काहीं बोलली नाही. आपल्या हातून घडलेल्या पापामुळेच आज आपणावर ही आपत्ति आली अशी तिची मनोमय खात्री झाली. तिला त्या वेळच्या आपल्या वागण्याबद्दल खूप खूप वाईट वाटले. घरी आल्यावर त्या रात्री ती मनमुराद रडली. अशाच प्रकारे ती एकसारखा विचार करित बसली असतां तिला खूप खूप थकल्यासारखे वाटले. आतां आपण पूर्ण म्हातारें झालों, आपली जवानी आपणाला कायमची सोडून गेली ह्याची तिला अगदीं पहिल्यानें, ह्या क्षणीं जाणीव झाली. अशा चमत्कारिक मनःस्थितीत ती असतां तिला केव्हां झोंप आली, कुणास ठाऊक !

* * *

दुसऱ्या दिवशीं ती उठली, त्या वेळीं आपण आतां तरुण नाहीं, ह्याची तिला आठवण होती-नव्हे, आपण आतां ‘ वाडगीण ’ (म्हातारी) झाल्याचें तिच्या मनानें कायमचें घेतलें !—

तशी ती इतर बायांप्रमाणें लठ्ठ झाली नव्हती. तिची शरीरयष्टि पूर्वी-सारखीच सडपातळ होती. उतार वयांत इतर बाया ज्याप्रमाणें अंगांनें सुटतात, त्याप्रमाणें ती सुटली नव्हती. तिचें चालणें पण पूर्वीसारखेंच दमदार होतें; पण तिच्या डोळ्यांभोंवतीं निळ्या रेषांचें जाळें पसरलेलें होतें व त्यामुळें एकदम पहाणारास ती म्हातारी दिसूं लागली होती.

आणि योगायोग पहा कसा ! तिला ज्यावेळीं आपण ‘ वाडगीण ’ झाल्यासारखें वाटूं लागलें, त्याचवेळीं लोकांनींमुद्रां तिला ‘ वाडगीण ’ या नांवानें संबोधायला प्रारंभ केला. पहिली सुरुवात शेजारच्या देराणीच्या लहान मुलानें केली. तो तिच्याजवळ आला व म्हणाला, “ वाडगीण, आया तुला वाहरं ” (म्हातारे, आई तुला बोलावते.)

त्या मुलानें तिला ‘ वाडगीण ’ या नांवानें हांक मारतांच तिला एकदम धक्का बसला; पण चटकन् ती भानावर आली व म्हणाली, “ कोणाला रं वाडगीण सांगस ? ” (कोणाला तूं म्हातारी म्हणतोस ?)

“ तुला. बिजं कोणाला ? बिजी कोण वाडगीण हाय अथं ? ” (तुला. दुसऱ्या कोणाला ? दुसरी कोण म्हातारी आहे एथें ?) तो म्हणाला, आतां मात्र ती चुप राहिली.

दुसरा अनुभव तिला त्याच दिवशीं आला. ती शेतावर गेली होती मोठ्या मुलाबरोबर. आज कित्येक दिवसांनीं ती शेतावर आली होती व

त्यामुळे मोठ्या उत्साहाने ती कामाला लागली होती; पण ती जे जे काम करायला निघे, ते ते काम तिच्या मुलगा तिच्या हातून काढून घेऊं लागला व दर वेळी तो म्हणाला, “आया, तूं क्याला अवदं काम करस ? आतां तुला जबरा थाक येत होवा. वाङ्गीण जशी दिसस तूं आतां; फार काम नको करूं.” (आई, तूं कशाला इतकं काम करतेस ? आतां तुला फार दम लागत असेल; म्हातारी दिसतेस तूं.)

मुलाच्या या बोलण्याने ती अगदीं नाराज झाली व काम तसेंच टाकून तिथून घरीं निघून गेली.

ती घरीं आली, तेव्हां तिला पूर्णपणे पटलें होतें कीं, आतां ती तरुण राहिली नाहीं. घरांत आल्यावर तिची आंघळी मुलगी तिच्या नजरेस पडली; त्या वेळीं आपल्या घरांत एकादी चांगली तरुण मुलगी असणें जरूर आहे, असे तिला पहिल्यांदा वाटलें. मग तिनें आपल्या मुलाचें वय किती असेल याचा हिशोब केला व आपला मोठा मुलगा आतां बराच मोठा झाल्याचें तिला पटलें. आतां त्याचें लग्न शक्य तितक्या लवकर करावयाचें असा तिनें मनाशीं निश्चय केला. त्या मुलानें अजूनपर्यंत आपल्या लग्नाबाबत तिच्याजवळ शब्द काढला नव्हता. तो दिवसभर कामावर जाई, रात्री थोडा वेळ शेजारीं पाजारीं जाऊन बसे व मग झोंपून जाई. कधींकाळीं फारच कंटाळला, तर शेजारच्या भंडार्याच्या दुकानांत जाऊन तो बोलत बसे. कधीं एकादे वेळीं एकादी बाटली ताडी तो घेई; परंतु इतर लोकांप्रमाणें तो डहाणूला किंवा कुठल्याही बाजाराला जात नव्हता. कधीं लहर लागली, तर एकाद्या वेळीं तो पावा घेऊन वाजवीत बसे. त्या पाड्यावर लहानमोठ्या बायका होत्या, पण हा कधीं त्यांच्यामध्ये जाऊन गप्पा मारीत नसे. त्यांनीं विचारलेल्या प्रश्नांचीं मोजक्या शब्दांतच उत्तरे देई. त्याला कोणी जानी-दोस्त नव्हता; मग लग्न करून घेण्याची इच्छा जरी त्याला

कर्धीकाळीं झाली असली, तरी ती तो कोणाजवळ व्यक्त करणार ? आणि आईबद्दल तर त्याच्या मनामध्ये कायमचीच दहशत बसली होती !

ज्या क्षणीं मुलाचें लग्न जमविण्याचे विचार तिच्या डोक्यांत आले, त्याच क्षणीं दुसरा पण एक विचार तिला त्रास देऊं लागला. आपल्या मुलाला बायको आणण्यापूर्वी आपल्या मुलीची सोय करायला पाहिजे. आपल्या मुलीचें कसें होईल याची तिला काळजी वाटूं लागली होती. पूर्वी ज्या वेळीं तिनें आपल्या मुलीच्या लग्नाबद्दल आपल्या मुलाजवळ बोलणें काढलें होतें, त्या वेळीं “ आया, तूं क्याला अवढी फिकर करस ? मी बशेल हाय तिला खाया घालाया ” (आई, तूं कशाला एवढी काळजी करतेस ? मी बसलों आहे तिला खायला घालायला.) असल्या शब्दांनीं त्यानें आईचें समाधान केलें होतें; परंतु मायाचीला वाटलें, उद्यां जर ह्याची बायको आली व तिच्या नादानें जर ह्यानें आपल्या मुलीकडे दुर्लक्ष केलें तर ?

पण चैतीशीं लग्न करणार कोण ? आतां तर ती आंधळी ह्या सदरांत जमा झाली होती. मायाचीनें एक घंटा आणली होती व ती एका काठीला बांधून तिच्या हातांत दिली होती. ती चावूं लागली कीं, काठी आपटी व नंतर ती घंटा वाजे; मग समोरच्या माणसांना आंधळी येत असल्याचें कळे ! परंतु हें सर्व जरी झालें, तरी ती आंधळी आहे ही गोष्ट सत्य होती व अशा आंधळीला कोण पत्करणार ? पण आपल्या डोळ्यांसमोर तिचें लग्न करण्याचा मायाचीनें जवळ जवळ निश्चय ठरविला होता; कारण, लग्नानंतर आपल्या मुलामध्ये बदल होईल असें तिला सारखें वाटत होतें; आणि त्याला थोडें कारणही तसेंच घडलें होतें.

तिचा जो धाकटा मुलगा होता, तो आतां मजबूत व उंच झाला होता. तो शेताच्या कामाकडे दुंकूनसुद्धां बघत नसे. भोंवतालच्या पाळ्यांवर व खेड्यांवर तो रखडत राही व नेमका दोन वेळ जेवायला हजर होई. त्याच्या मोठ्या भावानें त्याला अनेकदां कामावर येण्याबाबत सूचना

दिल्या. पण त्यांचा कांहीं उपयोग होत नाही, असें दिसतांच त्यानें एक दोन वेळां त्याच्यावर चौदाव्या रत्नाचा प्रयोग केला. एकदां तर त्यानें त्याला चागलेंच बडवून काढलें. त्या वेळीं त्या मुलानें एवढ्या जोरानें ओरडा केला कीं, शेजारचे लोक धावत आले व त्यांनीं त्या मुलाला सोडविलें. तेव्हांपासून तर मायाचीला त्या मुलाची सारखी काळजी वाटूं लागली व तिच्या मनानें पक्कें घेतलें कीं, जोंपर्यंत ह्या मोठ्या मुलाचें लग्न झालें नाहीं, तोंपर्यंतच हा आपल्या जवळ रहाणार. एकदां त्याचें लग्न झालें कीं, हा आपणाला, चैतीला व आपल्या धाकट्या मुलाला मुळींच नीट वागविणार नाहीं.

ज्या दिवशीं जेठ्यानें आपल्या धाकट्या भावाला खूप बडाविलें, त्या दिवसापासून त्याच्यामध्ये व त्याच्या आईमध्ये असलेली दरी दिवसेंदिवस जास्तच वाढत चालली. त्याची खात्री होती कीं, जर आपल्या भावाला वेळींच आपण धाक बसविला नाहीं, तर तो बिघडेल. आपण दिवसभर मर मर मरावें आणि ह्या पोरांनं नुसतें उनाडावें, हें त्याला आवडत नव्हतें.

आपला धाकटा भाऊ नुसता उनाडतो, तरी आई त्याचेच लाड करते. उलट, आपण इतकी मेहनत करितों, तरी आपणांशीं ती धडबोलतसुद्धां नाहीं ह्याचें त्याला फार वैषम्य वाटे. त्याच्या धाकट्या भावानें मार मिळालेल्या दिवसापासून जेठ्याच्या वाऱ्यालाही उभें न रहाण्याचें धोरण स्वीकारलें. तो फारसा घरीं रहातच नसे. जेठ्याच्या गरहजेरीत तो घरीं येऊन जेवून जाई व त्यावेळीं आईजवळ बसून थोडा बोलत राही. पण जेठ्या आल्याची चाहूल लागतांच तो पळून जाई व बाकीचा सर्व वेळ तो शेजारच्या पाड्यावर घालवी. तिथें समवयस्क पोरापोरींचीं टोळकीं जमवून तो त्यांच्या संगतीत आपला वेळ घालवी.

जेठ्याला आपल्या आईचें वागणें मुळींच पसंत नव्हतें; पण स्वभावतःच अबोल असल्यामुळें तो आईबरोबर फारसा वाद करीत बसत नसे. पण,

कधी कधी मात्र तो संतापून आईला सागे कीं, तिनेच आपल्या भावाला फार लाड करून बिघडविलें आहे. “ आया, तुला तोच पोरगा गंमत आहे. ” (आई तुला तोच मुलगा आवडतो.)

आणि त्याचें हें म्हणणें फारसें खोटें नव्हतें. तिला तोच मुलगा फार आवडे; त्याचें कारण त्याचा तोंडावळा थेट मायाच्या तोंडावळ्यासारखा दिसे. त्याचें बोलणेंचालणें थेट मायासारखें होतें व त्यामुळें तो मुलगा तिला अधिक आवडे. त्याच्याखेरीज दुसरें कोण आवडणार तिला ? चैती शहाणी होती, कामसू होती; पण ती आंधळी असल्यामुळें जरी तिला तिची खूप कीव येत होती, तरी ती त्या मुलाइतकी तिला आवडत मात्र नव्हती. आणि जेव्हा ? त्याच्याबद्दल तर तिच्या मनांत अलीकडे एक अढीच निर्माण झाली होती; त्यामुळें दिवसेंदिवस तो तिच्या मनांतून उतरत चालला होता; आणि त्यामुळेंच, जेव्हां जेव्हा आपल्या धाकट्या भावाला मारायला जाई, तेव्हां ती मध्ये पडे व जेव्हालाच दोन शिव्या हांसडून, त्या लहान मुलाला त्याच्या तावडींतून सोडवी.

आईनें सोडविल्यावर तो मुलगा पळून जाई व मग बराच वेळ घरीं येत नसे. तो वेळेवर जेवायला परत न आला, तर मायाची काळजीनें व्यग्र होई व हातांमध्ये त्याची भाकरी व बरोबर ‘ आंबट ’ घेऊन ती त्याला शोघायला जाई व भेटल्यावर ‘ बाबा ’ ‘ पुता ’ करून ती त्याला जेवूं घाली.

परंतु हें सर्व जेव्हाला समजणार नाहीं, अशी काळजी बाळगून ती करी. जेव्हाच्या आधींच शेतावरून ती घरीं येई व आल्यावर पहिल्यानें आपल्या धाकट्या मुलाला जेवायला घाली. जेव्हा घरीं येण्याच्या आंत ती त्या मुलाला जेवायला देण्यास चुकत नसे. कारण तो मुलगा तिला अतिशयच आवडत असे. त्याचा तो गोल पण गोंडस चेहरा, त्याचें तें डौलदार बोलणें, बोलतांना आपल्या बापाप्रमाणें हातवारे करण्याची त्याची ती लकब-

या सर्व गोष्टींमुळे तिला तो मुलगा खूप खूप आवडे. आणि जेव्हा ? खूप कामांमुळे त्याचे हात राकट झाले होते. सबंध दिवस उन्हांत काम करावें लागल्यामुळे तो खूप काळवंडला होता. सबंध दिवस काम करून जेव्हां तो घरी येई, तेव्हां थकल्यामुळे तो पडून राही. त्याच्यामध्ये एक प्रकारचा सुस्तपणा निर्माण झाला होता. नेहमीच्या अबोल वृत्तीमुळे त्याचा चेहरा गंभीर दिसत असे. ह्या सर्व कारणांमुळे मायाचीला तो मुळीच आवडत नसे. शिवाय, पुढें लग्न झाल्यावर हा आपणाला, आपल्या मुलीला व मुलाला विचारणार नाही, हें जें तिच्या मनानें घेतलें होतें, त्यामुळे तर तो तिच्या मर्जीतून झपाट्याने उतरत चालला होता. त्याच्या उलट, धाकट्या मुलावरचें तिचें प्रेम दिवसेंदिवस सारखें वाढत चाललें होतें.

आपल्या आईला जरासासुद्धां त्रास पडूं नये, म्हणून आपण इतकी काळजी घेतों, तरी आपली आई आपणाशीं नीट वागत नाही याचें त्याला वरचेवर वाईट वाटे ! आई आपणाशीं अशी कां वागते, ह्याचा तो सारखा विचार करी. शेवटीं त्याच्या मनानें ठरविलें कीं, ह्या लहान भावा-मुळेंच आई आपणाशीं अशी कठोरपणें वागते; आणि त्यामुळे तो त्या लहान भावाचा द्वेष करूं लागला.

* * *

: १३ :

त्याच्या पोटांत त्याच्या भावाबद्दल धुमसणारा हा द्वेषाग्नि किती जोराने भडकत चालला आहे त्याची कोणालाही—त्याला सुद्धा—कल्पना नव्हती. पण एके दिवशी ह्या ज्वालामुखीचा जोराने स्फोट झालाच !

तो स्फोट ह्या वर्षी मळणीच्या वेळीं झाला. मळणीचे दिवस शेत-कऱ्यांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे. त्या वेळीं घरांतील सर्व माणसांनीं कामाला लागलेच पाहिजे. ज्या वेळचीं कामे त्या वेळीं झालींच पाहिजेत व म्हणूनच मायाचीनें धाकट्या मुलाला बजावून सांगितले होते कीं, “मोठा दादा काम सांगेल तें करजो. थोडा दिस बेस काम करजो.” (मोठा दादा सांगेल तें काम करीत जा. थोडे दिवस चांगले काम कर.) व त्याप्रमाणें तो काम करायला पण लागला होता.

ज्या दिवशीं ही गोष्ट घडली, त्या दिवशीं लहान ‘ दादूनें ’ (लहान मुलाला वालीं लोक ‘दादू’ म्हणतात.) सकाळपासून नीट काम केले होते; कारण ह्या वेळेला जर त्यानें चांगले काम केले, तर त्याला त्याची ‘आया’ कांहीतरी चांगले बक्षिस देणार होती. त्या दिवशीं त्या सर्व मंडळींना खूपच काम पडले. वाडगीण तर खूपच थकून गेली. त्या काळ्या रात्री तिनें तें औषध घेतलें आणि तेव्हापासून तिची काम करण्याची शक्ति साफ कमी झाली होती. सकाळपासून खूप काम केल्यावर ती अगदी थकून गेली व मुलांना म्हणाली, “ मी आतां घरां जायाची, मी धान रांधत आहे, तुम्ही काम आपोदून (आटोपून) घरां या. ”

“ तूं थाकली होवा तंय घरां जा; आम्ही काम आपोदून मगच येऊं,” तिचा मोठा मुलगा तिला म्हणाला.

त्या दोन भावांना तसेच काम करीत ठेवून ती तिथून निघाली व घरीं जाऊन कामाला लागली. तिनें भाताचें मडकें चुलीवर ठेविलें, इतक्यांत तिची ती मुलगी ओरडली, “आया नांग, दादू क्याला गाज करत रडत हाय तो,” (आई पहाना, दादू कशाला मोठ्यानें ओरडून रडत आहे.) हें ऐकतांच ती हातांतील काम टाकून बाहेर आली. तों तिला आपला मोठा मुलगा त्याच्या धाकट्या भावाला बडवीत असलेला दिसला. तो धाकटा मुलगा पण त्याच्या मोठ्या भावाच्या हाताला झोंबत होता व आपली सुटका करून घेण्याचा प्रयत्न करीत होता; पण मोठा भाऊ चांगलाच मजबूत असल्यामुळे त्यानें त्याला घट्ट धरलें होतें व तो त्याला जोरानें मारीत होता.

एकाद्या वाघिणीप्रमाणें ती वाङ्गीण त्या मोठ्या मुलावर धावून गेली व लहान दादूला सोडवूं लागली आणि म्हणाली “अवढा क्याला कुटस ? काय मारून टाकाचा हाय त्याला ?” (इतका त्याला कशाला मारतोस ? काय त्याला ठार मारण्याचा विचार आहे ?) असें म्हणून तिनें त्याच्यावर झडप घासली व त्या लहान मुलाला सोडवून घेतलें. भावाच्या हातांतून मुठस्याबरोबर त्या अंधारांत तो कुठें गडप झाला कुणास कळे !

तो मुलगा दूर गेला, हें पाहून ती मोठ्या मुलाला म्हणाली, “लहाना पोरगा तो. त्याला कवढा कुटस ? पोर तो खेलाचाच.” (तो लहान असल्यामुळे त्याचें खेळांत लक्ष आहे; मोठा झाल्यावर तो आपोआप काम करायला लागेल.) अशा अर्थाचें तें आईचें भाषण ऐकून तो म्हणाला, “मी लहाना होता तंय काम नाय् करत होता ? तें वखताला मी नाय् करता, तंय सावकार अज्जी भोय (सर्व जमीन) खाऊन जाता. कइशीं (केव्हांपासून) मी काम करून मरून जात हाय; यो रखडत फिरत हाय.”

याप्रमाणें त्यानें भावाबद्दल तक्रार सुरू केली व तिनेंच लाड करून त्याला विधडवून टाकलें असल्याचें तो म्हणाला. आपण मर मर मेहनत

कर्तो व पै पैसा कमावतो आणि त्यांतून या उनाडाला चैन करायला आई मधून मधून पैसे देते, अशी पण त्याची तक्रार होती. इतकेंच नव्हे, तर मळणीचें काम नीट करण्याबद्दल आईनें ह्या मुलाला एक कडें कबूल केलें होतें. “मी काम करून मराचा, तूं त्याला कडी द्याची ? मी क नांगत आहे तूं त्याला कशे पशे देस ती ? ” (मी काम करून मरतो व तूं त्याला कडें देणार ? मी पण पहातो तूं त्याला कशी पैसे देतेस ती.) असें म्हणत तो तिथून निघून गेला व पुन्हा कामाला लागला. आज त्याच्या अंगांत कोणी सैतानच संचारला होता. अंधार पडला होता, तरी तो काम करीतच होता. थोडा वेळ त्याची वाट पाहून मायाची त्याला बोलवायला शेतावर गेली. तिनें त्याला हांक मारल्यावर तो काम टाकून तिच्याजवळ आला. तो खूप चिडला होता; पण आतां आईच्या जवळ येऊन उभा राहिल्यावर एकाएकी त्याला रडूं कोसळलें.

त्याला रडतांना पाहून तिला फार वाईट वाटलें. ती झटकन् उठली व त्याच्याजवळ येऊन उभी राहिली. तिनें त्याला खेचून आपल्या पोटाशीं धरलें व म्हणाली, “ गुन्हा माझाच, तूं म्हाला (कशाला) रडस ? तूं घरचें अजुगं काम करस. (तूंच घरचा मोठा माणूस.) तूं सांगशीं तें अजुगं मी ऐकाची, तूं काय व्याट (वाईट) सांगस ? आतां बाजारहाट अजुगी तूं करजो. तूं मोठा बंड्या (तरुण) झालास. आज पावत मी तुझ्यावर घेन (ध्यान) दिघेल (दिलें) नाय; पण आतां मी तुला ‘ नवरी बढवायची (नवरी नक्की करणार). तुझें लग्न झालें मग तूं व तुशीं म्हातारी (बायको) अजुगं काम काज नांगा (पहा). ”

नंतर त्याला शांत करून तो आपल्या कामाला लागली. तिनें आतां आपल्या मनाशीं कांहीं गोष्टी निश्चित ठरविलेल्या असाव्यात. ती सपा-
ठ्यानें घरकामांत गुंतली. तिचा मुलगा कांहीं तरी बडबडत तिथेंच बसून राहिला.

आज ती जेवणासाठी कांहीं तरी विशेष बनविणार होती. तिने आपल्या घरांतून दोन तीन अळूचे कांदे काढले व थोडे सुके बोंबील काढून त्यांचे आंबटं बनविण्याचे काम ती करू लागली. इतक्यांत तिच्या मुलीने विचारले, “आया, गांज (गडबड) क्याचा झाला ?”

“तुझे दोन भास (भाऊ) झगडले. तो लहाना काम करत नाय. मग जेव्या त्याच्या हारी (बरोबर) झगडं आणि त्याला कुटं (मारतो). आज त्याला जरा वधारे (पुष्कळ) कुटला. ”

ह्याप्रमाणे आपल्या मुलीशी बोलत असतां ती हाताने काम करीतच होती. आपला मोठा मुलगा एकाद्या मोठ्या माणसाप्रमाणे आपल्या कुटुंबाचा भार उचलत असून आपण मात्र त्याला मोठ्या माणसाप्रमाणे वागवीत नाही, याबद्दल तिला फार वाईट वाटले व तिने मनार्शी निश्चय केला की, शक्य तितक्या लवकर त्याचे लग्न करून द्यायचे व इतःपर संसारार्ची सारीं सूत्रे त्याच्या व त्याच्या बायकोच्या हातीं सोपवायचीं. त्याला खूप खूप करण्याचा तिने मनार्शी निश्चय केला व त्याप्रमाणे तिने विशेष उत्साहाने जेवण तयार केले.

थोड्या वेळाने अंधार पडला व तिचा मोठा मुलगा घरांत आला. तो एकाद्या चोरासारखा घरांत शिरला. कांहीं न बोलतां तो निमूटपणे उभा राहिला. आपल्या भावाला मारल्याबद्दल त्याला पश्चात्ताप झाला होता. त्याच्या तोंडावरून त्याचा राग पार नाहीसा झाला, असे त्याच्या चाणाक्ष आईने ताडले. आई आपले लग्न करून देणार, हे ऐकून त्याला मोठे समाधान वाटले. त्याला घरांत आलेला पाहून ती त्याच्याजवळ गेली व म्हणाली, “चल धान खाया. आंबटं पण आज बेस करेल हाय.” (जेवायला चल, आमटी आज चांगली केली आहे.)

त्याचा धाकटा भाऊ घरांत चूप बसून होता. दोन भावांची नजरानजर झाली; पण मोठा भाऊ कांहीं बोलला नाही. त्याचा राग गेला

होता. तो आईच्या बरोबर जेवायला उठला. त्याचा धाकटा भाऊ पण उठून शेजारी पानावर जाऊन बसला.

जेवणें आटोपल्यावर मायाची उठली व देराणीच्या घरी गेली. नेहमीची तिची पद्धति होती की, जर तिला कांहीं त्रास झाला तर ती लागलीच उठायची व देराणीकडे जाऊन तिला सर्व गोष्टी सांगायची. देराणी म्हणजे तिचें एक विश्वासस्थान होतें. आजमुद्धां ती उठली व देराणीकडे गेली. तिनें आज घडलेली सर्व हकीकत तिला सांगितली. आपल्या मुलाचें लग्न आतां केलेंच पाहिजे, ही गोष्ट तिला आतां पूर्णपणें पटली होती. मुलाला योग्य अशी नवरी तिच्या पहाण्यांत नव्हती. देराणी आजूबाजूच्या खेड्यांत फिरत होती; व त्यामुळे तिच्या पहाण्यांत पुष्कळ मुली असाव्यात असें मायाचीला वाटत होतें. त्यामुळेच आज तो देराणीकडे जाऊन बसली होती. ती देराणीजवळ बोलत होती व देराणी आपल्या लहान मुलाला पदराखाली घालून पाजत होती. शेवटीं मायाची देराणीला म्हणाली, “ तुझा बापूस (बाप) रंहं, तयं नायका एकाद बेस पोयरी ? कामांत अंमल (जरा) हुशार होवी तयं बेस. ”

मायाचीची ही विनंती ऐकून देराणी गालांतल्या गालांत हंसली व तिनें आपल्या नवऱ्याकडे चटकन् एक कटाक्ष फेकला. नंतर तिनें मायाचीला विचारिलें, “ माझ्यासारखी अशी तशी चालेल तुला ? ” त्यावर तिचा नवरा एकदम म्हणाला, “ तूं अशी तशी कशी ? तूं तर पकी बेस हायस. ” आणि मग ती तिचें एकदम मोठ्यानें हसूं लागली. नंतर देराणी म्हणाली, “ आमच्या गांवांत आपल्या लोकांचीं फार घरं आहां, मी जाऊन एकदा बेस जशी हेरून येत्यें. ”

तिचें हें उत्तर ऐकून मायाचीला फार बरें वाटलें. “ नांग फार बेस पोरगी आम्हांला नाय् परवडायची. आमची पदरची (स्वतःची) भोय (जमीन) नाय्. सावकाराची भोय आम्ही खंडानं करूं, फार बेस

पोरगी होवी तंय ' देज ' (पोरीबद्दल पैसे) पण फार दिया पडेल. नवरी बदवायची तंय पैशाची पण सोय कराया पडेल. पण पशे तर मी घेन येईन सावकाराकडशी. तूं पोरगी हेरून (पाहून) ये. ”

मायाची बोलत असतांना देराणीचा नवरा निमूटपणें ऐकत होता. तिचें बोलणें थांबल्यावर तो म्हणाला, “ तुझा जेठया का आंधला हाय का लंगडा ? काय व्याट आहे तो ? बिजा लोकांची कोठ भोय आहे मोटी ? त्यांच्या पोरांना कशा बेस पोरी मिलत; मगा तुझ्या जेठयाला क्या नायू मिलाची ? ”

त्याचं बोलणं ऐकून मायाची खूप आनंदली; पण ती कांहीं बोलली नाही. देराणी मात्र त्याला म्हणालो, “ तूं सांगशी तंय जाऊन इयाची मी दोन दिस. ”

“ तूं एकलीच क्याला जास ? मी व हारी (बरोबर) येत आहे तुझ्या. मला व काय काम नायू. ”

मायाची म्हणाली, “ तुम्ही फार तरास ध्या माझ्यासाठी. माझ्या पोराच तुम्ही बेस लग्नीन करून द्या. तुमच्या बगर बिजा कोण माझं काम कराचा ? ” (तुमच्याशिवाय दुसरा कोण माझं काम करणार ?)

दुसऱ्या दिवशींच देराणी, तिचा नवरा व एक दोन लहान मुलं अशी सारी मंडळी देराणीच्या बापाच्या गांवीं जायला निघाली. देराणीचीं इतर मोठीं मुलें तिथंच राहिलीं. कारण त्यांची व्यवस्था करायला देराणीच्या दोन मोठया मुली समर्थ होत्या. त्या मंडळींनीं स्वतःची गाडी काढली व तीत ती जाऊन बसली. गाडी सुटपर्यंत मायाची तिथें बसून देराणीजवळ हळू हळू बोलत होती व वरचेवर तिला हातवारे करून कांहीं सांगत होती. अखेर एकदांची गाडी सुटली. मायाची घरीं परत आली व येथल्या सुनेबद्दलचीं कल्पनाचिन्ने रंगवीत बसली.

तीन चार दिवस गेले, देराणीचा पत्ता नव्हता. देराणीनें कबूल केव्हा-

पेक्षां एक दिवस अधिकच गेला. देराणीच्या कर्तृत्वशक्तीबद्दल व आपल्या-वरच्या प्रेमाबद्दल मायाचीला पूर्ण खात्री होती. वाटेल तो प्रयत्न करून देराणी आपल्यासाठीं सून शोधून आणील, याबद्दल तिला खात्री वाटत होती. पण तिला लागलेली हुरहूर मात्र कमी होत नव्हती.

अखेर एकदांची देराणी आली. तिची गाडी येत असलेली मायाचीनें सुखून ओळखली व ती उठून मोठ्या आशेनें तिच्या गाडीकडे धावत गेली. देराणीच्या तोंडावरचें तें हसूं पाहून मायाचीला फार आनंद झाला.

गाडीतून मुलें उतरलीं. सामान काढावयाचा प्रश्नच नव्हता. कारण, वालीं लोकांजवळ स्वतःच्या मालकीचें फारसें असें कांहीं नसतेंच. बदलायला कपडा असण्याची जियें मारामार, तिथें दुसरें सामान बरोबर नेण्यासारखें काय असणार !

ती मंडळी उतरल्यावर देराणी व मायाची तिथेंच झोपडीच्या दारांत बसून बोलूं लागल्या. देराणीचा नवरा गाडी सोडून बैलांना पाणी पाजाव-याला गेला. देराणी म्हणाली, “ आमच्या गांवांत पोयच्या घण्या (पुष्कळ), पांच दहा अशा पक्या मातेल (मजबूत-लठ्ठ), दिसाया बेस जशा होत्या. आपल्याला तर एकूच पोरगी पायजे, माझ्या बासच्या (बापाच्या) कुट-बातलीच (कुटुंबांतील) एक पोरगी मी नांगेल. तिच्या बापाशीं गोट (गोष्ट) जशी करेल. तिचा एक वखतं बोल पाजेल (वाड्-निश्चय करणें) होता. पण तो पोरगा टाकला (मेलाल) तंय तिचं लगीन होदेल (झालं) नाय; पण पोरगी जुवान, फकड आहे. बिजा पोरी आहां, पण त्यांचे बापूस पक्षे फार मागत आहां; पण हिचा बापूस पोरगी जेव्हाला देवा हेरं (चायला मागतो), पोरीचे डोळे अशे बेस आहां; गोट करूं नकोस. मला तर पोरगी फार गमली. जेव्हा जंय नांगेल (पाहील) तंय सांगेल, “ हेच पोयरीशीं मी लगीन करायचा. बिजी नकोस मला.”

“माझ्या पोरगीचे डोळे बेस नाय; माझे व डोळे आतां व्याड झाले. वेष्ट

होल्यांची पोयरी मला फार गंमत आहे. तुम्ही आतां ही गोष्ट बेस पकी जशी करून टाका ' मायाची म्हणाली.

इतक्यांत जेव्हा पण आला. त्याला कळून चुकलें होतें की, आपल्या लग्नाच्या खटपटी चालू आहेत व देराणी त्याच कामासाठी बाहेर गांवी गेली होती. तो आला व त्या दोघीजवळ येऊन उभा राहिला. त्याला पहातांच देराणी म्हणाली, “ जेव्हा नांग तुझ्यासाठी अशी बेस पोयरी गवशेल (शोधली) आहे मी. तूं इयाचा का तिला नांगायो ? ” (तिला पहायला तूं येणार का ?)

“ तो काय येऊन नांगायचा. तुझी पसंत करेल पोरगी व्याट (वाईट) थोडीच रह्याची. तुला पसंत ती त्याला व (सुद्धां) पसंत. ” मायाची बोलली.

जेव्हा कांहीं न बोलतां चूपच राहिला. आपलें लग्न आतां थोड्याच दिवसांत होणार या विचारानें त्याला गुदगुल्या होऊं लागल्या. इतक्यांत देराणीच्या नवऱ्यानें त्याला बोलावल्यावरून तो तिकडे निघून गेला व मायाची आणि देराणी दोघी बसून जेव्हाच्या लग्नाबाबतच्या गोष्टी हळूहळू बोलत बसल्या. घरीं सून आणण्यास मायाची अत्यंत उत्सुक होती व शक्य तितक्या लवकर जेव्हाचें लग्न उरकून टाकण्याचा तिनें बेत केला. मुख्य प्रश्न होता पैशाचा; तो हलकेच देराणीनें तिच्यापुढें टाकला. मुलीच्या बापाला ‘ देज ’ (मुलीबद्दलचे पैसे) देण्याची जरूर नाहीं. कारण त्या मुलीचा पूर्वीं ठरलेला नवरा मेल्यामुळे तिला मागणीच येत नव्हती व देराणीच्या शिफारशीमुळे त्या मुलीचा बाप जेव्हाला ती मुलगी विशेष आढेवेढे न घेतां घायला तयार होता. तरी त्या मुलीचें तें पहिलेंच लग्न असल्यामुळे तीनशें रुपये कमीत कमी लागतील, असा त्या दोघींचा अंदाज होता.

मायाची स्वभावानें फार करारी व मानी बाई होती. आपल्याला ह्या गांवांत प्रतिष्ठा आहे, ह्याची तिला जाणीव होती. त्यामुळे आपल्या मुलाचें

लग्न जरी थाटामाटांत कारितां आलें नाहीं, तरी तें पद्धतशीरपणें झालें पाहिजे, देणें घेणें अगदीं व्यवस्थित झालें पाहिजे, असा तिचा कटाक्ष होता. परंतु मुख्य प्रश्न होता पैशाचा. इतकी रक्कम कशी उभी करावयाची याचा त्या दोघींनीं कांहीं काळ खल केला व देराणीच्या नवऱ्यानें तिला बोलाविल्यामुळे, तो प्रश्न मायाचीवर सोपवून ती तिथून उठली.

रात्री ती व जेठ्या दोघें मिळून लग्नाकरितां पैसे कसे उभे करावयाचे ह्याचा विचार करूं लागलीं. शेवटीं दोघांनीं ठराविलें कीं, जेठ्यानें दुसरे दिवशीं सकाळीं डहाणूला सावकाराकडे जावें व तीनशें रुपये व्याजो आणावे. बरोबर देराणीच्या नवऱ्याला जामीन म्हणून नेण्याचें नक्की ठरलें. सावकार तरी फुकाफुकी पैसे देणार नाहीं, याबद्दल त्यांची खात्री होती. पण जास्त व्याज देण्याचें कबूल करून व जरूर पडल्यास सावकाराकडे नोकरी करण्याचा करार करून पैसे उभे करावयाचें ठरलें. शिवाय, जरूर पडल्यास पदरचीं एक दोन गुरें काढून टाकण्याचें पण त्यांनीं ठराविलें. मग तीं दोघें झोंपायला गेलीं. रात्रभर मायाची जेठ्याच्या लग्नाचीं स्वप्नें पहाण्यांतच गुंगून गेली.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं जेठ्या उठला व आईच्या संमतीनें तो डहाणूला सावकाराकडे गेला. त्याच्याबरोबर मायाचीनें शेजाऱ्याला पाठविलें व जरूर पडल्यास शेठकडे जेठ्यासाठीं जामीन रहाण्याचें कबूल करण्यास त्याला विनविलें. मायाचीच्या वागण्यामुळे देराणी व तिचा नवरा यांच्यावर तिची अशी कांहीं छाप पडली होती कीं, मायाचीनें सांगितलेली कोणतीही गोष्ट करण्यास तीं दोघें सदैव तयार असत.

जेठ्या व त्याचा शेजारी डहाणूला गेले व नंतर देराणी व मायाची दोघी जेठ्याच्या लग्नाबद्दलच्या योजना आंखत बसल्या. सावकारानें पैसे देण्याचें नाकारलें तर पुढें काय करावयाचें, याचाही त्या दोघींनीं विचार केला व तशीच पाळी जर आली, तर वाटेल तें व्याज कबूल करून.

दीनाबाई पार्श्वीकडून पैसे काढण्याचें त्या दोघींनी निश्चित केलें. पैसे आल्यावर दोनतीन दिवसांनी जाऊन 'छोटा बोल' (साखरपुडा) पाजून लागलीच 'मोठा बोल' (लग्न) पाजण्याचें त्या दोघींनी नक्की केलें.

जेव्हा सावकाराकडे आला, तो मुहूर्त बहुधा चांगला असावा. कारण शेठच्या बरोबर फारशी बातचीत न करतां शेठने त्याला तीनशें रुपये व्याजी देण्याचें कबूल केलें. व्याजाचा दर शेठने कांहींतरी सांगितला; पण जेव्हा त्यांतलें एक अक्षरसुद्धां समजलें नाहीं. पैसे जेव्हाला जर परत करणें शक्य नसेल, तर त्याने शेठकडे घरकामाला रहावयाचें व दरवर्षी ४० रुपयांप्रमाणें त्याला नोकरीबद्दल पगार द्यावयाचा. हे पगाराचे पैसे त्याला रोख न देतां त्याने नेलेल्या कर्जापोटी जमा करावयाचे, असा करार ठरला. त्याप्रमाणें जेव्हा पैसे घेण्याचें कबूल केलें. शेठच्या कारकुनाने कांहीं तरी लिहून आणलें व जेव्हाचा आंगठा घेतला. जामीन म्हणून देराणीच्या नवऱ्याचा पण आंगठा घेतला. शेठने तीनशें रुपये काढून त्याच्या हातावर ठेविले. जेव्हा पैसे हातीं घेतले व तो आपल्या शेजाऱ्याला घेऊन घरीं जाण्यास निघाला.

जेव्हा व देराणीच्या नवरा पैसे घेऊन घरीं आले. त्यांची वाट पहात मायाची व देराणी झोंपडीच्या बाहेरच बसल्या होत्या. पैसे मिळाल्याचें वृत्त कळतांच त्या दोघींना खूप आनंद झाला. त्या आनन्दाच्या भरांत कोणत्या अटीवर आपल्या मुलानें पैसे आणले, हें विचारायला पण ती विसरली. जेव्हाचें लग्न शक्य तितक्या लवकर करावयाचें, ह्या विचारांने तिला इतकें भाकून टाकलें होतें की, दुसरा कसलाही विचार करण्याची तिला शुद्ध राहिली नव्हती.

दुसऱ्या दिवसापासून त्या घराच्या रंगच बदलला. जेव्हाच्या आगामी लग्नामुळे घरांत एक निराळेंच वातावरण सुरू लागलें. मायाची, देराणी

व तिचा नवरा, देराणीच्या माहेरच्या गांवीं जेठ्याचें लग्न देराणीनें पाहिलेल्या मुलीशीं, नक्की करण्याकरितां गेले. तेथें मुलीच्याकडील मंडळींच्या बरोबर बोलणीं झालीं, लग्नाचा दिवस ठरला, ताडी मागविण्यांत आली व पाड्यावरच्या लोकांना व पाटलाला बोलावून 'छोटा बोल' पाजला गेला (साखरपुडा झाला). जेठ्याचें लग्न नक्की ठरलें व पुढल्या पाखांत, चांद अर्धा मोठा झाल्यावर लग्न लागायचें ठरलें !

* * *

: १४ :

लम्राची तयारी जोरानें चालू झाली. लम्राची तयारी ती काय करा-
यची ? तसं पाहिलं तर वाल्यांचीं लग्नें अगदीं सार्धीं. फारसा गाजावाजा
नाहीं, फारशी तयारी लागत नाहीं. लम्राला फारशी साधन-सामुग्री लागत
नाहीं कीं, जेवणाचा गोंधळ नाहीं. एक जेवण पाहुण्यांना मिळणार. तें
सुद्धां अगदीं सार्धें-भात व कसलं तरी आंबटं (आमटी)-ताडी मात्र
खूप लागते. लम्राच्या एकूण खर्चापैकीं पाउणपट रक्कम ताडोवर खर्चा-
यची. राहिलेल्यापैकीं थोडे पैसे कापडाकरितां व जेवणाकरितां ठेवायचे.

घेतलींच पाहिजेत म्हणून तीन लुगडीं नवरीला. तीं सार्धीं जाडीं-
भरडीं. एक लुगडें नवरीच्या आईला. नवरीच्या लुगड्याचा रंगसुद्धां
ठरलेला. एक हिरवें, एक तांबडें व एक पांढरें. तशाच तीन चोळ्या. एक
हिरवी, एक तांबडी व एक पट्ट्या पट्ट्याची. सासूच्या (मुलीच्या आईच्या)
लुगड्याचा रंग ठरलेला नाहीं; पण वाल्यांचीं लुगडीं ठराविक रंगाचींच.
मुलीच्या आईला लग्नांत मोठा मान. तिला लुगडें मिळालेंच पाहिजे. एक
जाडें भरडें धोतराचें पान तें नवरीच्या भावासाठी. तो एक महत्वाचा
मानकरी. बाकी कोणालाही ' सुडकी ' नाहीं.

हीं लुगडीं खरीदण्यासाठीं मायाची व देराणी मल्याणीला (डहाणू
स्टेशनवर) गेल्या. बरोबर जेव्हाला घेतला. तीन नवरीचीं सुडकीं दुकान-
दारानें दाखविलीं. पसंतीचा प्रश्नच नाहीं. ठराविक रंग, ठराविक पद्धतीचाच
माल. लुगडीं, खणाच्या आयत्या तयार केलेल्या चोळ्या व एक धोतर इतकी
खरेदी झाली. दुकानांतून बाहेर पडायच्या वेळीं जेव्हा घुटमळत राहिला.

लाजत लाजत आईला त्याने सांगितले, “ मी व एक डगली व पाटलुन धियाचा. ” (मीसुद्धां एक बंडी व पाटलोण-तोकडी विजार-घेणार.)

एरव्हीं मायाचीने त्याची मागणी धुडकावून लावली असती, पण आज तिने त्याला ते कपडे घेण्याची परवानगी दिली.

कपडे घेऊन मायाची वगैरे मंडळी परत गांवीं येण्यास निघाली. वाटेंत जे जे लोक भेटले, त्यांनीं सर्वांनीं “ मायाची, मल्याणीला क्यावर इधेल ? ” (डहाणू स्टेशनवर कशाकरितां आली होतीस ?) असें विचारतांच मोठ्या अभिमानानें थांबून ती ज्याला त्याला जेव्हाच्या लग्नाची गोष्ट सांगत होती. एरव्हीं मायाची स्वभावतः अबोल, पण आज ती सर्वोशीं थांबून बोलत होती. इतकेंच नव्हे तर तिला असं वाटत होतं कीं, जेव्हाच्या लग्नाची हकिकत आपण जास्तीत जास्त लोकांना कळवावी.

मायाची आल्यावर तिला किरकोळ तयारीला दोन तीन दिवस मिळाले. त्यानंतर ज्या दिवशीं लग्नाची रीत सुरू होणार, तो दिवस उजाडला. त्या दिवशींच सकाळीं मायाचीच्या घरासमोर मांडव घालण्यांत आला. त्या दिवशींच संध्याकाळीं घराच्या भिंतीवर पीठ, हळद व कुंकू ह्यांच्या साह्यानें कांहीं तरी आकृति काढण्यांत आल्या. त्या रात्री आखी रात्र जागरण करण्यांत आलें, गाणीं बोलण्याचा कार्यक्रम झाला आणि निरनिराळे विधि करण्यांत आले. लग्न लावण्याचें काम एका बाईकडे असतें. तिला ‘ धवलेरी ’ असें म्हणतात. तिला आणण्यांत आलें. ती सागेल त्याप्रमाणें सर्व लोक कामें करूं लागले. पांढरपेशांच्या लग्नांत भटजीला जें स्थान, तेंच वाल्यांच्या लग्नांत धवलेरीला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं वाजंत्री, काहली, ढोल, तिरवड्या घेऊन उंबराची डहाळी आणण्यांत आली. वाजंत्रीवाल्यांना पण खूप मान. आल्याबरोबर त्यांची पूजा करण्यांत आली. उंबराची फांदी वाजत गाजत आणून ती मांडवाजवळ ठेवून तिच्याजवळ बायकांनीं रांगोळ्या काढल्या.

रांगुळी, पीठ, हळद व कुंकू वापरण्यांत आलें. त्यानंतर नवऱ्याला बाशिंंग बांधून शेंडूच्या व रुईच्या फुलांच्या मिंडोळ्या (मुंडावळ्या) बांधल्या. बाशिंंगाला गहू, चुरमुरे व रुईचीं फुलें दोऱ्यानें ओवून बांधलीं. ह्या पण मिंडोळ्याच. त्यानंतर नवऱ्याला, नातेवाईक व ओळखीच्या लोकांनीं आहेर दिला. आहेराची रक्कम कमीत कमी चार आणे व जास्तीत जास्त पांच रुपये (एवढी मोठी रक्कम क्वचितच देण्यांत येते.). आहेर देणाऱ्यानें नवऱ्याच्या हातांत तो द्यावयाचा व नंतर त्याला भेटावयाचें, असा रिवाज आहे.

ही सर्व रीत झाल्यावर आलेल्या पाहुण्यांना ' सूर ' (ताडी) देण्यांत आली. नंतर त्यांना जेवण पण देण्यांत आलें. जेवण साधेंच. उडदाची डाळ घरीं असल्यास तिचें ' आंबट ' (आमटी) नाहींतर नुसतें चिंचेच्या पाल्याचें आंबट व भात. हें जेवण झाल्यावर नवरीच्या गांवीं जाण्याकरितां सर्व लोक निघाले. ते नवरीच्या गांवीं गेल्यावर तिथें एका प्रशस्त झाडाखालीं त्यांनीं आपला मुकाम ठेवला.

मायाचीबरोबर फारशी मंडळी नव्हती. तरी आजूबाजूचीं मिळून जवळजवळ पंचवीस माणसें तिच्याबरोबर होती. झाडाखालीं सर्व मंडळी बसल्यावर देराणी व तिचा नवरा मुलीच्याकडे वर्दीं द्यायला गेले. मुलीच्या दारांत पण मांडव घातला होता. तिथें जोरानें वाजंत्री वाजत होती. खरी लग्नाची गडबड मुलीच्याकडेच दिसत होती. ती संबंध रात्र नवरा व त्याच्याकडील मंडळी झाडाखालींच बसून राहिली. त्यांनीं आपल्या जेवणाचा बंदोबस्त स्वतःच करावयाचा होता. त्याप्रमाणें त्यांनीं केलाही.

नंतर दुसऱ्या दिवशीं नवऱ्याकडील मंडळीला नवरीच्या मांडवांत बोलावण्यांत आलें. नवरीच्या मांडवाजवळ आल्यावर आंत शिरतांना नवऱ्यानें मांडवाचा एक टोकर (बांबू) मोडून मग आंत जावयाचें हा रिवाज. नवरा मांडवापाशीं आल्यावर त्याच्याभोंवतीं ' लोट्यांचा ' (वयांत

आलेल्या अविवाहित मुली) गराडा पडला. त्या लोठ्या, नवऱ्याला टोकर मोडल्यावांचून मांडवांत येऊं देईनात.

जेव्हा या सर्व सोहळ्यांत उत्साहानें भाग घेत होता. लोठ्यांनीं (तरुण अविवाहित मुली)त्याची मस्करी केली तरी तो लाजला नाहीं.टोकर मोडून तो आंत गेला. मग घरांतील उखळाजवळ त्याला नेण्यांत आलें. (वाल्यांच्या घरांत उखळ घरांतील जमिनींत पुरलेलेंच असतें.) तिथें गेल्यावर त्याचा व नवरीचा पदर बांधण्यांत आला. इतक्यांत धवलेरीनें मंत्र म्हणायला सुरवात केली. आतां वाजंत्री बंद करण्यांत आली. बायकांचीं गाणीं पण बंद झालीं. एक प्रकारचें गंभीर वातावरण निर्माण झालें. धवलेरी कांहीं पुट-पुटत होती. मधून मधून ती देवाची विशेषतः नारायणदेवाचीं नांवे घेत होती. नवरा—नवरीनें एकमेकांचा हात धरलेला होता. इतक्यांत धवलेरीची बडबड बंद झाली. नवऱ्यानें नवरीच्या गळ्यांत रुईच्या फुलांची माळ टाकली. नवरीनें नंतर नवऱ्याच्या गळ्यांत तशीच माळ टाकली व ह्याप्रमाणें लग्न लागलें.

मग नवरा—नवरीला नाचविण्याच्या कार्यक्रमाला सुरुवात झाली. नवरीला कडेवर घेऊन व नवऱ्याला खांद्यावर घेऊन खूप नाचविण्यांत आलें. ह्यावेळीं नवऱ्यानें आपल्या सासूला एक सुडकें (लुगडें) व मेहुण्याला एक धोतर दिलें. त्यानंतर नवऱ्याकडील मंडळी घरांतून बाहेर पडायला निघाली. त्यांना नवरीकडील मंडळीनें अडविलें व त्यांच्याजवळ पैसे मागितले. (हा पण एक रिवाज त्यांच्यांत आहे. चार दोन पैसे व ताडी दिली कीं, त्यांची सुटका होते.) हा कार्यक्रम होऊन नवरा उखळाजवळ परत आला. उखळाजवळ आल्यावर त्यानें डाव्या हातानें नवरीला उचललें व उजव्या हातानें उखळांत टाकलेलें भात कुटलें. उखळाच्या दोन्ही बाजूला दोन सवाण बाया उभ्या होत्या. नवऱ्यानें कुटलेलें तें भात नवरा—नवरीनें एक एक पसा त्या सवाणींच्या ओटींत घातलें. ह्याच वेळेला नवरीला काळी गळसरी (पोत)

घालण्यांत आली. एथेंच मुलीला पदर देण्यांत आला. (लग्नाच्या पूर्वी वाली मुली कमरेभोंवतीं पदर गुंडाळतात. वालिणीचें लग्न झालें कीं नाहीं, तें तिच्या पदरावरून ओळखतां येतें. संस्कारपूर्ण लग्न झाल्याची खूण म्हणजे बाईच्या खांद्यावरून आलेला पदर. गळसरी घातल्यावर नवरी-मुलीला पदर देण्यांत येतो.)

हा विधि झाल्यावर नवरा-नवरी झोंपडीच्या दारांत कुडाजवळ ओबड धोबड रांगोळी काढलेली असते तिथें आलीं. तिथें कोंबडीचीं दोन साधारण मोठीं अशीं पिलें आणण्यांत आलीं. एका पिलावर नवरा बसला व दुसऱ्यावर नवरी बसली. हा प्रकार चालू असतांना लोठ्या व इतर बायका खूप गाणीं म्हणत होत्या. थोडा वेळ नवरा-नवरीला असें बसविल्यावर मग विडे देण्याच्या कार्यक्रमाला प्रारंभ झाला. ह्या विड्यांना मानाचे विडे म्हणतात. आंब्याचीं दोन पानें व वरतीं एक दिडकी ठेविली कीं, झाला विडा. पहिला विडा गांवच्या पाटलाला. लग्नांत पाटलाला खूप मान देण्यांत येतो. दुसरा विडा काठ्याला-गांवच्या महाराला (वेसकराला)- ह्याप्रमाणें विडे वांटण्यांत आले. विडे वांटून झाल्यावर नवऱ्यानें हजर असलेल्या सर्व लोकांना ' रामराम ' केले. लग्न न झालेल्या वाल्याला ' रामराम ' म्हणण्याचा अधिकार नाहीं. आज जेठ्याचें लग्न झालें. आजपासून त्याला सामाजिक दर्जा प्राप्त झाला. आतां उद्यां तो जर सावकाराकडे गेला, तर तो सावकाराला ' रामराम ' म्हणणार.

ज्या कोंबडीच्या पिलावर नवरानवरी बसलीं होतीं, तीं पिलें आतां ठरा-विक मानकऱ्यांना मिळालीं. वाल्यांच्या लग्नांत प्रत्येकाचे मानपान सांभाळ-लेच पाहिजेत. जर का त्या बाबतींत थोडी आगळीक झाली, तर लग्न राहिलें लग्नाच्या ठिकाणीं व मारामारीला प्रारंभ. ह्या कोंबडीच्या पिलांचीसुद्धां अशी मानकऱ्यांमध्ये वांटणी करण्यांत येते. एक भाग पाटलाचा; दोन सवाणींचे दोन भाग; धवलेरीचा एक भाग व ' तुरें ' (वाजंत्रीवाले) यांचा

एक भाग. ह्याप्रमाणें ते ते लोक आपआपले भाग वसूल करून घेतात. त्यानंतर ज्या गांवांत तें लग्न होतें, त्या गांवकऱ्यांना १२ सुके बोंबील द्यावे लागतात. गांवच्या पंचायतीचे लोक हा कर वसूल करून घेतात. बोंबील फार बारीक दिले नाहीत—वाजवी दिले आहेत—याची ते खात्री करून घेतात.

हे सर्व सोडाळे झाले व जमलेल्या लोकांना भरपूर ताडी वांटण्यांत आली. ताडी आधीपासून गोळा करण्यांत येते. ती दोन तीन दिवस एके ठिकाणी राहिल्यामुळे चांगलीच आंबट होते. बायका, पोरे, पुरुष, सर्वजण ताडी पितात. कोणीही संकोच बाळगत नाही. ताडी वांटून झाल्यावर तिथून नवरीला घेऊन नवऱ्याकडील सर्व लोक बाहेर पडले. त्यांची जेवणाची व्यवस्था त्यांनी स्वतःच करायची होती. त्याच रात्री नवरीला घेऊन नवऱ्याकडील सर्व मंडळी आपल्या गांवीं परत येण्यास निघाली. लग्नाच्या नेहमीच्या रीतीला अनुसरूनच जेठ्याच्या लग्नाचे सर्व सोडाळे झाले. मायाचीने लग्नाच्या वेळीं स्वतः लक्ष पुरविलें व संबंध लग्नांत भांडणाचा एकही प्रसंग येऊं न देतां अगदीं शान्तपणें तें लग्न उरकण्यांत आलें. गांवकऱ्यांना बोंबील दिले, त्यावेळीं थोडी गडबड झाली. पण ती गडबड ताडी प्यालेल्या दोघां इसमांची होती. तिचा या व्यवहारार्शी कांहीं संबंध नव्हता. मायाची जायला निघाली, तेव्हां तिच्या सुनेची आई व बाप तिच्याजवळ येऊन बोलत उभे राहिले. तिची आईच बोलत होती. ती मायाचीला म्हणाली, “माझी पोरगी तशी कामाला बेस (चांगली) आहे. तुमच्या हारी (बरोबर) नीट रहल. तुम्ही तिला आतां सांभाला. आम्ही पोयरी (पोरगी) तुम्हांला दिधेल (दिली.) तुम्हांला ती पोयरी समजा. ”

“तुम्ही बिलकूल धास (धास्त) नको करूं. जशी माझी चैती तशी वा...८

तुमची पोयरी. आम्ही खाजं तें तिला देजं'' मायाची म्हणाली व अशाच प्रकारचें थोडें बोलणें झाल्यावर सुनेला घेऊन मायाची वगैरे मंडळी त्या सर्व मंडळींचा निरोप घेऊन आपल्या गांवीं—चिंचल्याला—जायला निघाली. नागझरी व चिंचलें यांत तीन चार मैलांचेंच काय तें अंतर असल्यामुळें ती मंडळी त्याच रात्री घरीं चिंचल्यास पोहोंचली व मायाचीच्या झोंपडींत नवी सून आली.

* * *

: १५ :

मायाचीच्या सुनेचें माहेरचें नांव गिरजी. गिरजी असेल १६-१७ वर्षांची. चांगलीच उफाड्याची होती ती. तिचे डोळे तर फारच चांगले होते. इतरांच्या मानानें जराशी उजलीच (गोरी) होती ती. मायाचीला सून खूपच पसंत पडली. मायाचीनें तिचें नांव आपल्या आवडीप्रमाणें माणकी ठेविलें. जेव्हाला पण बायको फार आवडली. जेव्हाच्या नव्या संसाराला सुखात झाली. मायाची घर सांभाळूं लागली व माणकी जेव्हाबरोबर शेतांत कामाला जाऊं लागली. तीं दोघें शेतावर गेलीं कीं, त्यांना एकमेकांच्या संगतीचा भरपूर लाभ मिळत असे व दोघंही हंसत खिदळत आपलं काम करीत. जेव्हाचा धाकटा भाऊ रामा अजून घरकामांत लक्ष घालत नव्हता. तो शेतांत कामाला अद्यापि येऊं लागला नव्हता. त्यामुळें आजपर्यंत जेव्हा व मायाची, हींच दोघें शेतांत कामें करीत. आतां मायाचीची जागा माणकीनें घेतली व मायाची घरकाम बघण्यास घरीच राहूं लागली, हें वर आलेंच आहे.

आतां कुठें मायाचीला थोडी विश्रांति मिळूं लागली. मनपसंत सून घरांत आल्यामुळें खूप आनंदांत होती ती. पण इतक्यांत ह्या सर्व प्रसंगांना एकदम कलाटणी देणारी एक घटना घडून आली. ज्या सावकाराचे पैसे जेव्हांने लग्नासाठीं काढले होते. त्या सावकाराला त्यानें पैसे काढतांना एक करार लिहून दिल्याचें वाचकांना आठवत असेलच. त्याच कराराची अंमलबजावणी करण्याकरितां तो सावकार आपल्या भय्याला घेऊन चिंचल्यास आला होता. सावकार लोक जंगलांत जातांना बरोबर एकादा कारकून, पठाण, भय्या घेऊन जातात. आल्याबरोबर सावकारानें जेव्हाला

बोलाविलें. त्याच्या लग्नाबाबत चार दोन मामुली प्रश्न त्याला विचारल्यावर त्यानें मुद्याला हात घातला. “ काय जेठ्या, पशे (पैसे) कसा भराचा (भरणार) तूं ? ”

हा अनपेक्षित प्रश्न ऐकून जेठ्या अगदीं गोंधळून गेला. लग्नाकरितां आपण दुसऱ्या कोणाचे पैसे आणले आहेत व ते आपणाला अमुक मुदतीत परत करावयाचे आहेत वगैरे गोष्टी त्याच्या स्मरणांतून अजिबात निघून गेल्या होत्या. माणकीच्या संगतीचा आनंद लुटण्यांत तो गढून गेला होता व हा आनंद मिळविण्याकरितां आपण आपली मान किती गुंतवून घेतली आहे, याची त्याला दाद पण नव्हती. जी नवरी मिळविण्यासाठीं तो इतका उत्सुक झाला होता, त्या नवरीपासून लग्नानंतर थोड्याच दिवसांनीं आपल्याला दूर रहावें लागणार आहे, याची त्याला जाणीव पण नव्हती. त्यामुळे सावकाराच्या प्रश्नाला काय उत्तर द्यावें हें त्याला कळेना.

जेठ्याकडून लवकर उत्तर येत नाहीं, हें पाहून सावकार पुन्हा एकदां गर्जला—“ काय जेठ्या, काय विचारत आहे मी ? पशे कय द्याचा ? (पैसे केव्हां देणार ?)

“ देऊं र देऊ. पलून थोडाच जायाचा मी ? तुझे पशे दिल्याबगर कस चालेल ? देऊ हलूं हलूं. ” जेठ्या म्हणाला.

नंतर त्या सावकारानें देराणीच्या नवऱ्याला व मायाचीला बोलावून आणण्यास जेठ्याला सांगितलें. तीं दोघें आल्यावर जेठ्याच्या लग्नासाठीं आपण कोणत्या अटीवर पैसे दिले, याची त्या तिघांना सावकारानें जाणीव करून दिली. त्या अटीप्रमाणें जेठ्यानें लग्न झाल्यापासून दोन महिन्यांनीं तीन विसा (६०) रुपये रोख द्यावयाचे व बाकीचे २४० रुपये दरवर्षी ४० रुपये पगाराप्रमाणें ६ वर्षें सावकाराकडे नोकरी करून फेडायचे. जर सहा वर्षें नोकरी करण्यांत जेठ्या कोणत्याही

प्रकारचा चुकारपणा करील, तर जेठयानें सावकाराला पांचशें रुपये रोख द्यावयाचे. अशा त्या कराराच्या अटी होत्या. जेठयाला पैसे घेण्याच्या वेळीं त्या अटी मान्य होत्या. सबब तो कागद सावकारानें सांगितल्याप्रमाणें त्यानें तयार करून दिला होता; पण त्या कागदाची अंमलबजावणी इतक्या लवकर व इतक्या कडकपणें होणार असेल, ह्याची मात्र त्याला मुळींच जाणीव नव्हती.

सावकारानें वाचून दाखविलेल्या त्या अटी मायाचीनें व देराणीच्या नवऱ्यानें ऐकल्या. त्या कागदाबद्दल त्यांना कांहींच सांगावयाचें नव्हतें. ऐन वेळीं सावकारानें आपल्याला पैशाची मदत केली व सावकाराच्या मदतीशिवाय आपल्या घरांत सून आली नसती, याची मायाचीला भरपूर जाणीव होती. म्हणून त्या अटीचाच कोणताही विरोध न दाखवितां ती शांतपणें सावकाराला म्हणाली, “माझे घरांत कामाला माणसं नाय, आतां कामाचे दिस (दिवस). आतां थोडे दिस तूं थांब. मी जेठयाला तुझ्या घरीं कामाला दवडायची ” (पाठविणार.)

सावकार तिच्या उत्तराचा शेवटचा भाग ऐकून खूष झाला. त्याची खात्री झाली कीं, आज नाहीं उद्यां जेव्हा आपल्या घरीं कामाला येणार. जेठयासारखा चांगला नोकर घरकामाला चोवीस तास मिळाला, तर आपला किती फायदा होईल याची त्याला पूर्ण जाणीव होती. म्हणून ठरलेला हा सौदा संयम बाळगून व बुद्धि वापरून शेवटपर्यंत यशस्वी रीतीनें पुरा करण्याचें त्यानें ठरविलें होतें. मायाचीच्या म्हणण्याप्रमाणें थोडें थांबण्यांत कांहीं गैर नाहीं, असें त्यानें ठरविलें. पण कोणताही सौदा इतक्या स्वस्तांत पटविण्याची त्याला संवय नव्हती. त्याचप्रमाणें डहाणूहून इतका दूर टांग मारल्यानंतर हात हालवत परत जाण्याची त्याला संवय नव्हती. म्हणून त्यानें मायाचीबरोबर थोडा वेळ अधिक घासाघीस केली.

शेवटीं त्याने तिच्या म्हणण्याप्रमाणे दोन महिन्यांनी जेठ्याला नेण्याचे कबूल केले. पण एक अट घातली की, तिने त्याला कर्जापोटी कांहीं रक्कम रोख द्यावी. हो ना करतां, मायाचीने त्याला आपल्याजवळ शिल्लक असलेले 'एक विसा' (२० रुपये) द्यायचे कबूल केले. त्याने ते रुपये तिच्या खाती जमा न करितां तसेच गडप करायचे ठरविले होते. पण मायाचीने म्हटल्यावरून त्याने ते रुपये जमा करण्याचे तिला कबूल केले. त्या रात्री त्या सावकाराने तिथेच मुकाम केला. मायाचीने त्याला तांदूळ व एक 'वालुक' (काकडी) भाजीला दिली. आपल्यावरचे संकट कांहीं काळ तरी दूर गेले, याची जाणीव होऊन जेठ्याने सुटकेचा एक श्वास सोडला.

* * *

: १६ :

जेठ्याची बायको येऊन कामांत मदत करू लागल्यामुळे मायाचीला आतांशा थोडी फुरसद मिळू लागली. ती आतां आपल्या वेळापैकी थोडासा वेळ आपल्या मुलीला देऊं लागली. चैतीचे डोळे धुणें, त्यावर औषधोपचार करणें, तिचे केश नीट विंचरणें इत्यादि कामें ती आस्था-पूर्वक करू लागली. हीं कामें करीत असतां तिच्या डोक्यांत आपल्या मुलीबद्दल विचार एकसारखे येऊं लागले. आपल्या पश्चात् जेठ्या व त्याची बायको आपल्या मुलीचे हाल करतील, असें तिला राहून राहून वाटे. माणकी (जेठ्याची बायको) घरांत आल्यापासून तिच्या वागण्याकडे मायाची फार बारकाईनें पहात असे. ती चैतीशीं वागतांना कशी वागते, इकडे तिची सारखी नजर असे. माणकीशीं चैतीचा फारसा संबंध येत नसे. दिवसा माणकीचा सारा वेळ शेतावर जाई व घरीं असल्यावर ती मायाचीच्या हाताखालीं काम करीत असे; त्यामुळे माणकीला चैतीबरोबर बोलायला अथवा फिरायला फारच थोडा वाव मिळे. चैतीमुद्रां स्वतः होऊन तिच्याशीं बोलायला जात नसे. माणकी आल्यापासून ती एकदांमुद्रां चैतीशीं भांडली नव्हती किंवा तिच्याशीं बोलतांना तिचा आवाज कधींमुद्रां मोठा झाला नव्हता. हें जरी खरें असलें, तरी मायाचीला असें वाटत होतें कीं, आपल्या पश्चात् चैतीचे हाल होतील.

एक दिवस मायाची चैतीचे केश विंचरायला बसली असतां देराणी तिच्याकडे आली व तिला म्हणाली, “ मायाची, चैतीला नवरा करायचा होवा तर एक पोरगा आहे. ” तिचें हें वाक्य ऐकून मायाचीला खूपच आश्चर्य वाटलें. चैतीचें लग्न सहजासहजीं जमेल, असें तिला

केव्हांच वाटलें नाहीं. चैतीचें लग्न केव्हांही जमणें शक्य नाहीं, ती जन्मभर आपल्याच घरीं रहाणार, अशी तिची मनोमय खात्री होती. त्यामुळे देराणीच्या ह्या अनपेक्षित प्रश्नानें ती क्षणमात्र गोंधळली व कांहींसुद्धां न बोलतां देराणीकडे पहातच राहिली. तिची ती शांतता पाहून देराणी म्हणाली, “ पुंजाव्याचा पाटील इधेल (आला) आहे. त्याच्या पोराचं तो बिजं लगीन कराया हेरत आहे. त्याच्या पोराच्या पहल्या बायकोला पोर होत नाहीं. तशी ती कामाला बेस (चांगली) आहे; पण तिला पोर होत नाहीं म्हणून पाटील बिजी सून कराया हेरं, तूं चैतीला देत होवीस, तंय तो कराया तयार आहे. ”

मायाची एव्हांना पूर्ण भानावर आली होती. तिनें देराणीला काय उत्तर द्यावयाचें तें मनाशीं नीट ठरवून ठेविलें. देराणीचें बोलणें थांबतांच ती म्हणाली, “ तुम्ही दोघं ठरवाल तें मला कबूळ. मी काय सांगायची ? जेठ्याला वाहरून (बोलावून) घ्या व त्याला पण विचारा. ” मायाचीच्या जवळ बसलेल्या चैतीकडे पाहून देराणीनें तिला विचारिलें, “ काय चैती, नवरा कराची का तूं ? ” त्यावर मायाची म्हणाली, “ तिला काय विचारस ! आपण करूं तें तिच्या बऱ्यासाठींच करूं. ” त्याप्रमाणें त्यांचें बोलणें झाल्यावर देराणीनें जेठ्याला बोलावून घ्यावें व जेठ्या आल्याबरोबर नक्की काय तें ठरवावें असें त्या दोघींचें ठरलें.

ठरल्याप्रमाणें जेठ्या आला. त्याचें व त्याच्या आईचें चैतीच्या लग्नाबाबत बोलणें झालें. चैतीला दिसत नसल्यामुळे सासरीं तिचे हाल होतील अशी भीति जेठ्यानें प्रदर्शित केली. तेव्हां मायाची म्हणाली, “ काम कराया पाटालाच्या बिज्या सुना आहेतच. ” असें सांगून जेठ्यानें काढलेली शंका तिनें दूर केली. पाटलाचा आणि देराणी व तिच्या नवऱ्याचा फार चांगला परिचय असल्यामुळे चैतीचे सासरीं गेल्यावर हाल होणार नाहींत, अशी मायाचीनें जेठ्याची खात्री करून दिली.

मायाचीनें खूप खूप विचार केला व शेवटीं चैतीचें लग्न ठरविणें सर्व दृष्टींनीं योग्य असें तिनें ठरविलें. वाल्यांमध्ये मुलीच्या लग्नासाठीं खर्च करावा लागत नाही. लग्न ही वाली समाजांत एक फार मोठी खर्चाची बाब आहे; पण हा खर्च मुलाचें लग्न करतांना करावा लागतो. मुलीला लग्न-मध्ये भाव असतो. चांगली मुलगी पाहिजे असली, तर मोठा 'देज' (पैसे) द्यावा लागतो. त्यामुळें सर्व साधारण वाली लोकांना मुलाचें लग्न करतांना कर्ज काढावें लागतें व पुढें जन्मभर तें कर्ज फेडत रहावें लागतें. लग्न झाल्याशिवाय पुरुषांना सामाजिक दर्जा मिळत नाही. लग्न होईपर्यंत वाली पुरुषाला 'रामराम' म्हणण्याचा अधिकार मिळत नाही व वाली बायांना खाद्यावरून पदर घेतां येत नाही. लग्नाचा खर्च न करतां बायको करण्याचे दोन मार्ग आहेत. एक नवरीच्या घरी 'घरोर' अथवा 'घरोऱ्या' (घरजांवई) जाणें. 'घरोर' होणें हा बाब वाली जात सर्व साधारण कमीपणाचें मानते. घरजांवई हा सासऱ्याच्या घरी रहाण्यास जातो व तो जें जें कमावतो त्याच्यावर सासऱ्याचा हक्क रहातो. घरजांवई हा आपल्या सासऱ्याचा आश्रित बनतो. फारच अडचणीत असलेले आई-बाप आपल्या मुलांना घरजांवई म्हणून पाठवितात. कारण मुलाला जर घरजांवई केला, तर त्याच्या मेहनतीनें मिळणाऱ्या उत्पन्नावर त्याच्या आईबापांचा मुलीच हक्क रहात नाही. शिवाय, मुलाला घरजांवई पाठविल्यावर भोंवतालचे लोक नाकें मुरडतात तीं निराळीच !

फार पैसे न खर्चतां नवरी आणण्याचा दुसरा एक मार्ग त्या समाजांत प्रचलित आहे. त्याला 'कोरळ्यावर आणणें' असें म्हणतात. मुलीचे आईबाप सहसा या पद्धतीनें आपली मुलगी द्यायला तयार नसतात. ह्या प्रकारामुळें लग्नाचे पूर्ण विधि व पुरा खर्च न करितां कांहीं मामुली संस्कार करून नवरा नवरीला लग्न न करितां घेऊन जातो. त्या मुलीबरोबर तो वैवाहिक जीवन जगतो व पुढें त्याला जेव्हां पैसे मिळतात, तेव्हां तो

यथाविधि आपलें लग्न करून घेतो. हें लग्न असुक एका मुदतींत झालें पाहिजे, असो निर्बंध नसल्यामुळें तें सावकाशीनें केव्हांही करितां येतें. त्यामुळें पुष्कळदां आपल्या आईबापांच्या लग्नाला हजर रहाण्याची त्यांच्या एक दोन मुलांना संधि मिळते. म्हणजे 'कोरड्यावर' बायको आणून तिला दोन तीन मुलें झाल्यावरसुद्धां त्या मुलीचें लग्न केलें जातें. लग्न हें उशीरां कां होईना, झालें मात्र पाहिजे. त्याशिवाय त्या जोडप्याला सामाजिक दर्जा प्राप्त होत नाही. साधारणपणें मुली ह्या मार्गानें लग्न करून घ्यायला तयार होत नाहींत. आपल्या मुलींना 'कोरड्यावर' पाठविणें आईबापांनाही कमीपणाचें वाटतें. परंतु एकादी मुलगी दिसायला बरी नसली किंवा तिचे आईबाप अडचणींत असले, तर ह्या प्रद्वतीनें मुलीचें लग्न लावण्यास ते तयार होतात.

चैतीला जी मागणी आली होती, ती मागणी घालतांना पाटलानें ही बाब अगदीं स्पष्ट केली होती. त्याला मुलासाठीं एक मुलगी पाहिजे होती. पण त्या मुलाच्या पहिल्या लग्नाच्या वेळीं पाटलानें खूप खर्च केला होता. त्यामुळें त्या मुलाकरितां दुसरी बायको शक्य तों स्वस्तांत आणण्याची त्याची इच्छा होती. म्हणून चैतीसाठीं त्यानें ज्या वेळीं मागणी घातली, त्या वेळीं आपण चैतीला 'कोरड्यावर' न्यायला तयार आहोंत. लग्न करून घेतल्याशिवाय जर चैतीची आई चैतीला द्यायला तयार नसेल, तर मात्र हा व्यवहार होणें शक्य नाहीं असें त्यानें देराणीला व तिच्या नवऱ्याला स्पष्टपणें बजावून सांगितलें होतें. मायाचीला हीच बाब नेमकी अगदीं अप्रिय वाटत होती. त्यां गांवांत मायाचीला एक प्रकारचें मानाचें स्थान होतें. त्यामुळें आपण आपल्या एकुलत्या एक मुलीचें लग्न ह्या रीतीनें करावें कीं नाहीं, या बाबतींत तिनें खूप विचार केला व देराणीचा सल्ला घेऊन अखेर तिनें आपला होकार पाटलाला कळविला.

मग चार दोन दिवसांच्या आंतच विशेष गाजावाजा न होतां चैतीला तिच्या सासरच्या लोकांबरोबर पाठविण्यांत आलें. चैती जाईपर्यंत मायाचीने आपलें मन खूपच घट्ट केलें होतें. पण चैतीचीं पाउलें घराबाहेर पडल्यावर आवरून धरलेल्या मायाचीच्या अश्रूंनीं सर्व बंध तोडले व ती खूप खूप रडली. त्या रात्रीं एकच विचार सारखा तिच्या डोक्यांत नाचत होता—
“ माझ्या चैतीला सासरीं सुख मिळेल का ? ”

* * *

: १७ :

चैतीचें लग्न झालें. जेठ्याची बायको घरकामांत मदत करूं लागली. मायाचीला आतां थोडी पुरसद मिळूं लागली. तिची काळजी बरीचशी दूर झाली होती. जेठ्या मजेंत होता. जेठ्याची बायको पण खुर्षीत होती. त्या दोघांना सुखासमाधानांत रहातांना पाहून मायाची पण आनंदांत दिवस काढत होती; पण दैवाला त्यांचं मुख पहावेना !

एके दिवशीं मायाची आपल्या दारांत बसून आंबाडीच्या वाकाचा दोर बनवीत होती. इतक्यांत बैलाच्या गळ्यांतली घुंगुर वाजू लागले. ह्या वेळीं कुणाची गाडी आली हें पहाण्यासाठीं मायाची उठून उभी राहिली व दुरून दिसणारी ती गाडी तिनें पटकन् ओळखली. आपल्या सावकाराची गाडी आज कां बरें आली असेल, याचा ती विचार करूं लागली. इतक्यांत ती गाडी तिच्यासमोर येऊन उभी राहिली. त्या गाडींतून सावकाराचा मुनीम उतरला. मायाचीनें त्याला पाहिल्यावर ती झटकन् आंत गेली व आंतून एक चटई व तांब्याभर पाणी घेऊन ती बाहेर आली. तिनें चटई पसरली व पाण्याचा तांब्या ठेवून शेजारच्या एका मुलाला हांक मारून जेठ्याला बोलावण्यास सांगितलें. मग जेठ्या आतां येईल असें सांगून, ती आपल्या झोपडींत शिरली.

थोड्याच वेळांत जेठ्या आला. त्याचें व सावकाराच्या मुनिमाचें बोलणें सुरू झालें. सावकाराचा मुनीम आल्याचें कळल्यामुळें एकामागून एक सावकाराचीं कुळें हळू हळू जेठ्याच्या झोंपडीकडे येऊं लागलीं. पाहिल्यानें देराणीचा नवरा आला. त्याला पाहिल्यावर तो मुनीम म्हणाला,

“ काय रं, जेठ्याच्या लग्नाला पांचशें काढेल ते कंई (केव्हा) भरायचे ? तूं तर जामीन ! तुला पहली खबर होवी.”

त्यानें कांहीं न बोलतां जेठ्याकडे नजर वळविली. जेठ्या मान खाली घालून बसला होता. नंतर त्या कारकुनानें आपली पिशवी उघडली व ज्या कागदामध्ये त्यानें जेठ्याला दिलेल्या पेशाबाबतचा करार लिहिला होता, तो कागद बाहेर काढला. तो उघडून त्यांतील हकीकत तो जेठ्याला वाचून दाखवूं लागला. जेठ्यानें ठराविक मुदतीत उचल केलेल्या पैशाची फेड न केली, तर त्यानें सावकाराच्या घरीं काम करण्याकरितां गडी म्हणून रहाण्याचें कबूल केलें होतें. कराराप्रमाणें पैशाची आजतागायत फेड न झाल्यामुळे, जेठ्याला सावकाराकडे काम करण्यासाठीं नेण्यास तो मुनीम आला होता, ही गोष्ट आतां त्यानें जाहीर केली व जेठ्याला त्याच्यावर ओढवलेल्या संकटाची पूर्णपणें जाणीव झाली.

वार्ली लोक लग्नाच्या वेळीं कर्ज काढतांना सावकारांनीं घातलेल्या सर्व अटी पाळून कर्ज काढण्यास तयार होतात व लग्नाच्या वेळीं आपली जी मान अडकवून घेतात, ती सोडविणें पुढें कित्येक वर्षें त्यांना जमत नाही. लग्नासाठीं कर्ज काढावयाचे व तें फेडण्यासाठीं पाच दहा वर्षें सावकाराच्या घरीं रावावयाचें, ह्यांत सर्व साधारण वात्स्याना कांहींच चमत्कारिक वाटत नसतें. हा व्यवहार त्यांच्या अगदीं आंगवळणीं पडलेला असतो. मोठ्या आशेनें आणि आनंदानें कर्ज काढून वार्ली लग्न करितात व त्या लग्नांत काढलेल्या कर्जाची परतफेड करण्यासाठीं, त्या वायकोला सोडून दूरगांवीं रहाणाऱ्या सावकाराच्या घरीं चोवीस तास रावत रहातात.

वर्षोच ३६५ दिवस व दिवसाचे २४ तास हा घरगडी सावकाराकडे रहातो. सावकाराची मेहेरबानी झाली, तर सणावारीं घरीं जायला त्याला परवानगी मिळते. अशी सहजासहजी परवानगी न मिळाली, तर तो पोटांत दुखतें म्हणून आजारी पडल्याचें ढोंग करून दोन तीन दिवस

अन्नाला शिवत माहीं व मग घरांतील बायकांच्या मध्यस्थीने भगताला दाणे दाखवायच्या निमित्ताने तो चार दिवस आपली सुटका करून घेत असतो. एरव्ही सावकाराच्या घरी राबून आपल्या संसाराची चित्रे स्वप्रांत पाहूनच तो आपला वेळ घालवीत असतो.

जेव्हाला तो कागद वाचून दाखविण्यांत आला, तेव्हा आपल्या-पुढे आतां कसले ताट वाटून ठेवले आहे याची त्याला जाणीव झाली. तो तिथून उठला व त्याने आपल्या आईस हांक मारली. मायाची तेथे आली व तिला पहातांच कारकुनाने सांगितले की, जेव्हाच्या लग्नाच्या वेळीं काढलेल्या पैशाची परतफेड जेव्हाने नोकरी करून करण्याचे कबूल केले आहे; त्याप्रमाणे जेव्हाला नेण्याकरितां मी आलों आहे व उद्यां सकाळीं सावकाराने जेव्हाला घेऊन येण्यास मला सांगितले आहे. सबब जेव्हाला माझ्याबरोबर उद्यां पाठव. जेव्हा जर उद्यां माझ्याबरोबर न आला तर सावकार स्वतः फौजदाराला घेऊन येणार आहे, वगैरे गोष्टी त्याने पटापट तिला सुनावल्या.

मायाचीने पाहिले की, जेव्हाला सावकाराकडे गेल्यावांचून गत्यंतर नाही. ती त्याला म्हणाली, “जेव्हा कामाला झाला तयार आहे, पण जरा दोन दिस शेतांत काम आहे ते आपोटील (आटोपले) मगां तो येईल.” नंतर ती त्या मुनिमाला म्हणाली की, जेव्हा जर गेला तर आपलं शेत ‘ओस’ पडेल. आपल्या धाकट्या मुलाचं कामांत लक्ष नाही, तो घरी नसतोच. एकटा जेव्हा काय तो पुरुष माणूस, तो गेला तर दोन बायांना शेतीचें काम कसें जमणार ?

तेव्हां जेव्हा जरी सावकाराकडे कामाला गेला, तरी सावकाराने शेतीचा ज्या वेळीं ‘मोसम येईल, त्यावेळीं त्याला थोडे दिवस घरीं पाठवावा. तो जर न आला तर शेतीचें काम बिघडेल व सावकाराला खंड भरणें कठीण होईल. मायाची इतर वालीं बायांच्या मानाने खूप हुषार होता व तिनें मुद्देसूद बोलून त्या मुनिमाला आपले म्हणणें पटवून

दिलें. त्यानेही जेठ्याला वर्षातून दोन तीन महिने शेतीच्या कामासाठी घरी पाठविण्याचें कबूल केलें. कारण त्याला हें पटलें होतें कीं, जर जेठ्या शेतावर खपला नाही, तर शेत ' ओस ' जाईल व खंडाला आपणास मुकावें लागेल. त्याने तिच्या म्हणण्याप्रमाणें जेठ्याला शेतावरचें काम आटोपण्यासाठीं दोनचार दिवसांची मुदत पण देण्याचें कबूल केलें. मात्र कबूल केल्याप्रमाणें जेठ्या जर न आला, तर पोलीसला आणून जेठ्याला ठाण्याच्या जेलांत खडी फोडायला पाठविण्याची त्याने धमकी दिली. जेठ्या ठरविल्याप्रमाणें नक्की कामावर येईल, अशी खात्री मायाचीने, जेठ्याने व देराणीच्या नवऱ्याने दिल्यावर तो कारकून तिथून निघाला व शेजारच्या खेड्यावर कामासाठी निघून गेला.

* * *

: १८ :

चैती गेल्यापासून मायाचीला तिची हकीकत कळली नव्हती; म्हणून ती जेव्हाच्या मार्गे लागली की, ' तूं तरी जाऊन तिला एकदां बघून ये ' पण जेव्हा घरचे काम टाकून जाऊं शकत नव्हता. त्याच्या शेतांत खपणारीं माणसें फक्त दोन. तो व त्याची बायको. आतां मायाची फारसें शेताकडे लक्ष देत नव्हती. बसल्या बसल्या ती घरकाम तेवढें पहात असे. तिचा धाकटा मुलगा चांगला मोठा झाला होता; धडधाकट होता; पण तो शेताकडे हुंकूनसुद्धां पहात नसे. तो फारसा घरीं नसेच. कुठें तरी शेजारच्या गांवीं तो नोकरी करीत असे. तो तोडीवर (जंगल कापणी) ' खटपट्या ' असे किंवा मुकादमाचें काम करी व स्वतःचें पोट स्वतः भरी. तो घरीं पैसे देत नसे. तसेंच घरून पण पैसे मागत नसे. कधीं घरीं आला तर मात्र तो चार दोन रुपये खर्च करी, पण घरच्या कोणत्याही गोष्टीत तो लक्ष घालीत नसे अथवा कसलीही विचारपूस करीत नसे.

त्यामुळे चैतीची विचारपूस करण्याकरितां जेठ्याला जाणें भाग पडलें. कामाचे दिवस संपत आले होते; इतक्यांत एके दिवशीं मायाचीनें खूर तगादा लावल्यामुळे, जेठ्या सकाळींच उठून चैतीच्या गांवीं जाण्यास निघाला. रस्त्याला खाण्यासाठीं त्यानें भाकर बांधून घेतली व चैतीला भेट म्हणून दोन सुठी चवळ्या व एक ' वाळुक ' (मोठी काकडी) त्यानें बरोबर घेतली. रस्त्यानें जात असतां त्याला वाटेंत एका ठिकाणीं मुकाम करावा लागला. त्या ठिकाणीं त्याची कांहीं गाडीवाल्यांशीं गांठ पडली. ज्या गांवांत चैती दिली, त्या गांवचेच ते गाडीवाले असल्याचें बोलतां बोलतां त्याला कळलें. त्यांना चैतीबद्दलची माहिती त्यानें विचारली

तेव्हां त्याला कळून आलें कीं, चैतीला तिच्या सासरच्या मंडळीकडून खूप त्रास होतो.

ती बातमी ऐकून तो फार अस्वस्थ झाला. आपण गेल्यावर चैतीला भेटून सर्व तपास करूं. जर तिला खरोखर त्रास होत असला, तर तिला बरोबर घेऊन जाऊं व इतःपर आपल्या घरीच तिला ठेवूं, असा त्यानें विचार केला.

चैतीच्या घरी पोहोचल्यावर पाटलानें त्याचें नीट आगत स्वागत केलें. त्यानें चैतीला पण हाक मारली व तिला पहातांच रस्त्यांत गाडीवाल्यानें सांगितलेली बातमी खरी असावी असा त्याला संशय आला. पण तिच्या सासरच्या मंडळीसमोर तिला उघडपणें विचारण्याचें त्याला धैर्य झालें नाहीं. त्यानें तिच्या सासऱ्याजवळ तिला चार दिवस माहेरीं पाठविण्याबद्दल विनंति केली. खूपच आढेवेढे घेतल्यावर चैतीला माहेरीं पाठविण्यास तो कबूल झाला.

जेठ्या चैतीला घेऊन मोठ्या उत्साहानें घरीं आला. घरीं आल्यावर त्यानें आपल्या आईला वाटेंत ऐकलेली सर्व हकीकत सांगितली. ती हकीकत ऐकत असतां मायाचीला एकदम रडूं कोसळलें. आपल्या आईला रडतांना पाहून जेठ्याचे पण डोळे भरून आले.

तो तिला म्हणाला, “आया, तूं धास (धास्ती) नको करूं. आतां मी चैतीला अथच (इथेंच) ठेवाचा. आतां कोण तिला तथ (तिथें) धाडायला बशेल ?” (पाठवायला बसला आहे.) जेठ्याच्या या उत्तरानें मायाचीचें समाधान झालें.

पण जेठ्याला जरी आपली बहीण हवी असली, तरी त्याच्या बायकोला चैतीचें तिथें येणें आवडत नसल्याचें हळू हळू धूर्त व चाणाक्ष असलेल्या मायाचीला दिसून येऊं लागलें. कांहींतरी कारण काढून जेठ्याची बायको वा....९

थोडासा आरडाओरडा करी व दर वेळीं बोलतांना, घरांत सर्वजण बसून आरामांत खातात, आपणाला व आपल्या नवऱ्याला मात्र खूप काम करावें लागतें, अशी तिची सारखी तक्रार चाले. नवऱ्याच्या नात्याची मंडळी घरीं आलेली पांढरपेशा बायकांना जशी आवडत नाहींत त्याप्रमाणेंच आदिवासी बायांनासुद्धां सासरचीं माणसें फारशीं आवडत नाहींत.

आपली सूनवाई आपल्या मुलीच्या येण्यामुळे अशी आदळ आपट करते, ही गोष्ट मायाचींच्या लक्षांत आल्यावर, तिला एक निराळीच काळजी वाटू लागली. आपल्या पश्चात् चैतीचे खूप हाल होणार, हें तिला स्पष्ट दिसू लागलें. एक तर ती डोळ्यानें खूप अधू, सासरीं तिला खूप जाच आणि माहेरीं पण सुख लाभण्याची आशा नाहीं. कारण जेठ्याच्या बायकोला तिचें माहेरीं येणें आवडत नव्हतें. असा माहेरीं पण सर्व अंधार. आज आपण असल्यामुळे जेठ्या तितकासा बायकोच्या मुठींत गेलेला नाहीं. पण उद्यां आपल्या मागें तो पूर्ण बायकोच्याच तंत्रानें चालणार व तसें झालें म्हणजे चैतीला तो पुरा विसरणार ! धाकट्या मुलाची तर गोष्टच बोलायला नको. एक नंबरचा उडाणटप्पू तो. त्याला नाहीं आईचें प्रेम, नाहीं भावावहिणीचें प्रेम ! अशा प्रकारें विचार करीत मायाची बसली कीं, रात्रभर तिला झोंप लागत नसे.

चैतीला आपल्या असहाय परिस्थितीची पूर्ण जाणीव होती. सर्व त्रास ती शांतपणें सहन करीत होती. एकादे वेळीं कांहीं कारणामुळे मायाची सुनेला कांहीं बोलली, तर चैती वहिनीची बाजू घेऊन आईलाच तूप बसवीत असे. ती आपल्या वहिनीबद्दल चुकूनसुद्धां एकही वाईट शब्द काढीत नसे. आपल्या नशिवांत सुख मुळींच नाहीं, अशी जणूं तिनें आपल्या मनाची पूर्ण खात्री करून घेतली व येणाऱ्या आपत्तींना अगदीं शांतपणें तोंड देण्याची आपल्या मनाची पूर्ण तयारी केली. त्यामुळे तिची वहिनी जरी खगावली, तरी ती तिच्या तोंडाला तोंड देत नसे व

कर्धी बायकोची बडबड ऐकून जेठया जर बायकोवरच ओरडला, तर चैती जेठयालाच चूप बसवी.

ह्याप्रमाणे दिवस जात होते. परंतु एके दिवशी चैतीचा सासरा त्यांच्या-कडे आला व त्यांच्या रोजच्या वातावरणांत एकदम बदल झाला. तो चैतीला नेण्यासाठी आला होता. प्रारंभी जेठ्याने मनाशी ठरवून ठेविले होते की, कांहीं झाले तरी चैतीला पुन्हा सासरच्या लोकांकडे पाठवायचे नाही. पण तो त्याचा निश्चय हळूहळू वितळू लागला होता. त्याच्या बायकोचे चैतीशी वागणे पाहून म्हणा अथवा तिच्याकडून वरचेवर टोचणी मिळाल्यामुळे म्हणा, चैतीला सासरी न पाठविण्याचा त्याचा निश्चय आतां तितकासा भक्कम राहिला नव्हता. जेव्हा आटोपल्यावर रात्रीच्या वेळी मंडळी जमल्यावर जेठ्याने चैतीला तूर्त कांहीं दिवस पाठविण्यास आपण तयार नसल्याचे सांगितले. तेव्हां तिचा सासरा म्हणाला की, जर ती आतां येत असेल तर मी नेईन; नाहीतर पुन्हा तिचे तोंड पण मी पहाणार नाही.

हे त्याचे शब्द ऐकल्यावर आंतून चैती शांतपणे म्हणाली, “मी तुमच्या हारी (वरोवर) इया (यायला) तयार आहे.” मायाचीने पण चैतीच्या जाण्याला पुष्टि दिली.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी चैती सासऱ्याबरोबर जाण्यास निघाली. तेव्हां डोळ्यांत आसू आणून मायाचीने तिला विचारिले, “आता कडे इयाची ?” (केव्हां येणार ?)

‘ देव आणील तय ’ (तेव्हां) गंभीरपणे चैती म्हणाली व सासऱ्या-बरोबर चालू लागली.

: १९ :

ठरल्याप्रमाणें शेताचें काम आटोपल्यावर जेठ्याला नेण्यासाठीं सावकाराचा भय्या एके दिवशीं आला. तेव्हां जेठ्याला त्याच्याबरोबर शेठच्या घरीं जाणें भाग पडलें. शहरांत सावकाराच्या घरीं गेलेल्या जेठ्याला निरनिराळ्या प्रकारचीं कामें करावीं लागत. सकाळीं सावकाराची मंडळी उठण्याच्या आंत त्यांच्याकरितां पाणी तापवून ठेवायचें, नंतर गुरांचा गोठा साफ करायचा, मग म्हशीचें दूध काढायचें; आणि हीं कामें आटोपल्यावर एक मैल लांब असलेल्या विहिरीवरून पिण्याच्या पाण्याच्या एक दोन खेपा आणायच्या, नंतर भांडीं घासायचीं इत्यादि कामांचें रहाटगाडों रात्रीं १०-११ वाजेपर्यंत चालत असावयाचें.

दिवसामागून दिवस जात होते व ह्या कामाची जेठ्याला संवय होत होती. शहरांत आल्यापासून त्याच्यामध्ये अंतर्ब्राह्म फेरबदल होऊं लागला. आतां तो एक अर्धी विजार व एक शर्ट घालून फिरत असे. कांहीं दिवसांनीं थोडे पैसे हातीं आल्यावर त्यानें एक लाल रंगाचा रुमाल, एक फणी व दोनचार पांढऱ्या रंगाच्या पिन्ता (क्लिप्स नेकटायला लावण्याच्या असतात त्या) विकत घेतल्या होत्या. रात्रीं कधीं मधीं तो शेजारच्या इतर बंड्यांबरोबर (तरुणांबरोबर) ‘ नक्कल ’ (सिनेमा) पहायला जाऊं लागला होता. अशा प्रकारें त्याचें आयुष्य चाललें असतां, मध्येंच एकाद्या दिवशीं तो अगदीं बेचैन होत असे. त्या वेळीं त्याचें कामाकडे पूर्ण दुर्लक्ष होत असे. सावकाराकडील माणसांनीं खूप शिव्या दिल्या, तरी त्याचें कामाकडे लक्ष लागत नसे. त्याला घरीं जाण्याची ओढ लागे. मग कांहीं तरी निमित्त शोधून तो घरीं पळे. एकदां घरीं गेला

की, त्याची माणकी त्याला सोडत नसे. माणकीच्या सहवासांत जितका अधिक वेळ घालवायला मिळेल, तितका घालविण्यासाठी तो उत्सुक असे. पण सावकाराला केलेला वायदा व तो चुकला तर मिळणारा मार, यांची आठवण व भीतित्याच्या डोळ्यांसमोर उभी रहात असे. तरीसुद्धा माणकीला सोडून जाणें त्याच्या अगदीं जिवार येई. व त्यामुळे ठरविल्यापेक्षां एक दोन दिवस त्याचें अधिक रहाणें होईच.

वाल्यांचें वैवाहिक जिणें मोठें चमत्कारिक असतें. खूप हौसेनें ते लग्न करतात. लग्नाचा खर्च केव्हांही वाल्यांना झेपत नाहीं. लग्न म्हटलें कीं, कर्जाचा बोजा डोक्यावर आलाच. कर्ज काढून लग्न करावयाचें व इतक्या हौसेनें आणलेली वायको दूर ठेवून काढलेलें कर्ज फेडण्यासाठीं सावकाराच्या दारांत दिवस काढायचे. ह्या नियमाला जेव्हा कुठून अपवाद रहाणार ? त्यानें पण सावकाराकडून कर्ज काढलें होतें व माणकीच्या सहवासाची त्याला ओढ लागली असतांना सुद्धा, सावकाराचें कर्ज फेडण्यासाठीं, माणकीला सोडून त्याला दूर रहाणें भाग पडत होतेंच.

दिवसामागून दिवस चालले होते. सावकाराच्या घरच्या कामाचा रहाट—गाडगा उपसण्यांत जेव्हा गुंतला होता. कामाच्या गर्दीमुळे त्याला माणकीची आठवण आली, तरी तिच्याबद्दल फारसा विचार करायला त्याला वेळ मिळत नसे. पण त्याच्यापेक्षां माणकीचा वेळ मात्र निराळ्या रीतीनें चालला होता. माणकीला दिवसां शेतांत काम करावें लागे व शिवाय घरचें पण तीच पहात असे. जेव्हाचा भाऊ रामा केव्हां तरी घरी येई व एक दोन दिवस राहून तो परत जाई. मायाचीबरोबर फारसें बोलत बसणें माणकीला जमत नव्हतें. मायाचीच्या स्वभावाशीं तिचा स्वभाव जमत नसे. मायाची पण संसार आतां आपला राहिला नाहीं, तो माणकीचाच आहे; ह्या भावनेनें वागत असल्यामुळे तीसुद्धां घरकामांत फारसें लक्ष घालीत नसे. पुढें येईल तेव्हां काम करावें, परसांत भाजीपाला लावण्याचा प्रयत्न

करावा, रिकामा वेळ असला तर जंगलांतून कांहीं काटक्या, लांकडे आपल्या संसारासाठी गोळा करावीत व देराणी आली तर तिच्याजवळ बसून दोन गोष्टी बोलाव्यात हा तिचा कार्यक्रम बनला होता. एका घरांत माणकी व ती रहात असली तरी माणकीजवळ गप्पा गोष्टी बोलत बसण्याचें तिला जमत नव्हतें. माणकीला पण तें जमत नव्हतें. त्यामुळें जेठ्या गेल्यापासून त्या दोघींच्या आयुष्यांत एक प्रकारची पोकळी निर्माण झाली होती. त्या दोघींना हल्ली कामाचे दिवस नसल्यामुळें थोडी फुरसद मिळे. पण ह्या फुरसदीच्या वेळांत दोघींना उदास वाटत असे. देराणी घरी आली व मायाचीबरोबर बोलत बसली की, माणकी त्यांच्या गोष्टी ऐकत बसे; पण सुनेची मर्यादा सांभाळून ती त्यांच्या संभाषणांत फारसा भाग घेऊं शकत नसे.

आतां अखेरीचे (उन्हाळ्याचे-वर्ष संपल्याचे) दिवस आले होते. ह्या दिवसांत घरचे दाणे संपत आल्यामुळें व कांहीं तरी हालचाल केल्यावांचून पोट भरणें शक्य नसल्यामुळें कांहीं तरी धडपड प्रत्येक वाल्याला करावीच लागे. सकाळीं उठून जंगलांत जाऊन लांकडाचे एक दोन भारे गोळा करावे लागत. वालां लोकांना ते जंगलासंबंधीचीं कांहीं कामें करीत असल्यामुळें, जंगलांतील 'डोईभार' (डोक्यावर नेतां येतील इतकीं) इजायली (रायवळ, हलक्या प्रतीचीं जळणाला उपयोगी पडतील अशीं) लांकडें नेण्याची परवानगी असते. त्याप्रमाणें लांकडाच्या मोळ्या बांधून मारिल्ली १० ते १५ मैल अंतर चालून ह्या मोळ्या विकायला नेतात. त्या मोळ्या विकून, आलेल्या पैशांतून तंबाखू व इतर कांहीं जीवोपयोगी वस्तु घेऊन त्या परत जातात.

माणकी पण आतां मधून मधून इतर बायांच्या बरोबर लांकडांच्या मोळ्या घेऊन डहाणूला त्या विकण्यासाठी येई. ती ज्या वेळीं शहरांत येई, त्या वेळीं जेठ्याला भेटण्याचा प्रयत्न करी; पण जेठ्या हमखास तिला भेटेलच अशी खात्री नसे. कारण, मोळ्या विकणाऱ्या बायका सकाळीं

शहरांत येतां येईल अशा बेतानें आपल्या गांवांतून निघत. सकाळच्या वेळीं मोळी विकली गेली तर भाव बरा येई. दुपारीं तीच मोळी आणा दोन आणे कमी किंमतीस विकावी लागे. पण मोळी विकायला ज्या वेळीं ती येई, तीच वेळ जेठ्याची फार कामाची असे; म्हणून इतक्या लांबून आलेल्या आपल्या बायकोजवळ बसून दोन सुखदुःखाचे बोल बोलायला त्याला फुरसद मिळत नसे. इच्छा असूनसुद्धां आपल्या बायकोजवळ खुशालीचे चार शब्द बोलायला त्याला सवडच नसे. सावकाराच्या घरीं जाऊन जेठ्याची भेट घेणें तिला शक्य नसे. कारण, सकाळच्या कामाच्या वेळीं जर तो गोष्टी बोलत बसला, तर पाठींत लाथच बसायची त्याच्या. माणकी त्याची नेहमीं भेट घेत असे, ती त्या गांवांतील एका विहिरीवर. ही विहीर गांवांतील मुन्सफकोर्टाच्या आवारांत होती. शहरांतील सर्व सावकारांचे घरगडी एथें पाणी भरण्याच्या निमित्तानें एके ठिकाणीं येऊन गप्पा मारीत बसत. ह्या विहिरीवर झालेल्या जेठ्याच्या भेटीनें माणकाला खरेंखुरें समाधान मात्र होत नसे व त्याला भेटून जेव्हां ती परत जाई तेव्हां तर अधिकच बेचैन होत असे.

पावसाळ्यांत जेठ्या दोन महिने शेताचें काम करण्यासाठीं घरीं आला. ह्या खेपेला माणकीनें त्याला घरीं रहाण्यासाठीं खूप आग्रह केला. जेठ्याला पण सावकाराकडे रहाणें आवडत नव्हतें. त्याला तिचें म्हणणें पटत होतें; पण सावकाराचें कर्ज फेडण्याची व्यवस्था कशी करावी, तें त्याला सुचत नव्हतें. त्यानें माणकीच्या म्हणण्याप्रमाणें वागावयाचें ठरविलें व सावकाराच्या पाशांतून सुटका कशी करवून घ्यावी याचा तो दिवसेंदिवस विचार करूं लागला.

पण त्याला ह्या कोंडोंतून सुटण्याचा मार्ग मिळाला नाहीं. सावकारानें दिलेली रजा संपली व एके दिवशीं पुन्हा सावकाराचा भय्या जेठ्याला नेण्यासाठीं दारांत आला. मोठ्या भिनतवारीनें दोन दिवसांनीं मागाहून

येण्याचें कबूल करून जेठयानें त्याला वाटेला लावलें. ह्या खेपेला माणकीच्या डोक्यांत काय आलें होतें कुणास कळे ! त्या रात्री जेठयानें जाण्याची गोष्ट काढल्यावर ती त्याच्यावर खूप संतापली. सावकाराचे पैसे फेडल्याशिवाय गत्यंतर नाही, हें जेठयानें तिला निरनिराळ्या रीतीनें पटाविण्याचा प्रयत्न केला; पण तिचें आपलें एक पालुपद, “मी तुला जाऊन द्याची नाय् ”

आज जेठ्या मोठ्या पेचांत पडला. माणकीला जसा तो हवा होता, तशी त्याला पण माणकी हवी होती. गेले ६०-६५ दिवस, दिवसांतील चोवीस तास, माणकीच्या संगतींत घालविल्यामुळें, तिच्या सहवासाची अवीट गोडी त्याला कळूं लागली. माणकी तर आतां ऐन जवानींत असल्यामुळें त्याला अधिकच आकर्षक वाटत होती. माणकीचा सहवास सोडण्याची त्याच्या मनाची जरा पण तयारी नव्हती, तरी तो तिला सोडून जायला निघाला होता. त्याचें एकच कारण म्हणजे सावकाराची दहशत. आपण सावकाराचें कर्ज काढलें आहे, तें कर्ज फिटेंपर्यंत आपणाला त्याच्या दारांत राबल्यावांचून गत्यंतर नाही. सुखासमाधानानें आपण गेलों नाही, तर सावकार मारहाण करून आपणाला नेईल, ह्याची त्याला जाणीव होती. म्हणून माणकीच्या विनविण्याला न जुमानतां जाण्याचा निश्चय करणें त्याला भाग पडत होतें.

माणकी दुसऱ्या दिवशीं रागांतच होती व संबंध दिवस एके ठिकाणीं तीं दोघे बसून होती. तरी ती जेठयाबरोबर बोलायला तयार होईना. खूप वेळां त्यानें प्रयत्न केला, पण तिनें त्याला दाद दिली नाही. पुन्हा रात्र झाली व ती खूप रडली. रात्री एकत्र आल्यावर रडत रडतच तिनें त्याला न जाण्याविषयीं आर्जेवून सांगितलें. ती त्याला म्हणाली, “आपण दोघे पळून जाऊं !” त्यावर जेठ्या म्हणाला, “पलशी कोठ ? (पळणार कुठ ?) जथं जाईन तथंशी सावकार मला धरून आणील. ” असें म्हणून, “आपला जोडीदार एकदां पळाला होता, तेव्हां सावकारानें पोलीस पाठवून

त्याला कसा पकडून आणविला, त्याच्यावर कपडे चोरल्याच्या आरोपा-
खाली खटला कसा भरला, पुढे त्याला दंडाची शिक्षा कशी झाली व
सावकाराने स्वतःच दंड भरून त्याला कसा सोडवून आणला,' ही हकीकत
त्याने माणकीला सांगितली.

जेव्हाचें हें बोलणें मात्र माणकीला भ्याडपणाचें वाटलें. पळून जाण्याची
आपली कल्पना त्याला आवडेल, अशी वेडी आशा उराशी बाळगून ती
रात्री त्याच्याजवळ आली; पण ती एकमेव आशा सफळ होण्याचा आतां
मुळीच संभव न दिसल्यामुळे ती खूब चिडली-संतापली-कातावली व
जेठयाला जोराने बाजूला लोटून देऊन त्याच्याच शेजारी ती रडत पडली.
त्याने तिला जवळ घेण्याचा जेव्हां जेव्हां यत्न केला, तेव्हां तेव्हां तिने
त्याला ढकाळिलें व रागांत ती तशीच रात्रभर पडून राहिली.

* * *

अखेर एकदांचा तो दिवस उगवला व जेव्हा सावकाराकडे निघून गेला. जातांना पण माणकी त्याच्याशी नीट बोलली नाही. जेव्हाच्या मनांत असतें तर तो सावकाराकडे जाणें टाळूं शकला असता, असें तिच्या मनानें घेतल्यामुळे ती त्याच्यावर अधिकच चिडली. .

जेव्हा परत जाऊन कामाच्या रहाटगाडग्याला जुंपला गेला, त्या दिवशीं माणकी दुपारीं शेताच्या बाजूनें एकटीच येत होती. ती विषण्ण मनानें हलू हलू पावले टाकीत होती. ऐन तारुण्यानें मुसमुसलेली असल्यामुळे माणकी चांगलीच आकर्षक दिसत होती. त्या गांवांतील इतर तरुण बायांमध्ये ती चांगली चउटून दिसत होती. तिच्याकडे त्या गांवांतील भंडाऱ्याच्या ताडीच्या दुकानावर काम करणाऱ्या एका माणसाचें लक्ष होतें. मधून मधून तो थांबून तिच्याशीं बोलत पण असे. आज माणकीला एक-टीच येतांना पाहून त्यानें तिला हांक मारण्याचें ठराविलें व ती जवळ येतांच “ काय गो माणके एकलीशी आज ? जेव्हा कोठ जाधेल ” (गेला) असें त्यानें तिला विचारलें. त्यावर “ जाधेल तो सावकाराशीं, ” असें ती म्हणाली. मग त्यानें तिला बळेंच थांबवून घेतलें व बोलतां बोलतां “ इतक्या चांगल्या बायकोला टाकून तो गेला तरी कसा ? आपण आपल्या बायकोला टाकून असें कधींच गेलों नसतों, ” इत्यादि गोष्टी तो अगदीं लवळपणें बोलला. माणकी त्याच्याशीं बोलत असतांना जेव्हां रडूं लागली, तेव्हां त्यानें तिच्याबद्दल खूप सहानुभूति दाखविली व तो थोडा तिच्याजवळ पण आला. इतक्यांत कोणाचीशीं चाहूल लागल्यामुळे तो पुन्हा दूर झाला. माणकी पण उठून आपल्या घराच्या मार्गाला लागली.

पण ह्या भेटीचा व त्या माणसाच्या बोलण्याचा तिच्यावर निराळाच परिणाम झाला. तिला त्या रात्री बरेंच बेचैन वाटू लागले. जेव्हा घरांतून दूर गेलेला, सासूशी फारसे बोलण्याची सोय नाही व जिवाला हुरहुर लागलेली; अशा स्थितीत ती रात्र तिने कशीबशी काढली.

दुसरे दिवशी कामावर जातांना तिचे पाय त्या भंडाऱ्याच्या दुकानाच्या बाजूला वळले. पूर्वीच्या ठिकाणीच तो त्याचा नोकर तिच्या पुन्हा नजरेस पडला. तिला पहातांच तो हातांतले काम ठेवून तिच्याजवळ बोलायला आला. हा माणूस जव्हार संस्थानांतला होता. तो जातीने कोकण्या होता. कोकणे लोक जरी आदिवासी असले, तरी इतर आदिवासींच्या मानाने हे बरेच हुशार असतात. हा माणूस तर विशेषच हुशार होता. ताडीच्या दुकानदाराकडे व त्याच्या आधी आशागडच्या एका मारवाऱ्याच्या दुकानावर काम केल्यामुळे तो खूपच बनलेला होता.

माणकीशी बोलतांना आतां त्याच्या एक गोष्ट नीट लक्षांत आली होती की, ही तिच्या नवऱ्यावर खूपच चिडलेली आहे व तिच्या घरी आतां सासूजवळ कोणी नाही. त्याचबरोबर तिला थोडीबहुत मदतीची पण गरज आहे, हेंही त्यानें हेरलें. त्यानें त्याप्रमाणें तिला आपल्या जाळ्यांत अडकविण्याचे प्रयत्न सुरू केले.

दोन चार दिवस तो तिच्या कामाच्या वेळीं तिला भेटला व हळू-हळू त्यानें तिला असें पटवून दिलें कीं, जेव्हासारखा निर्बुद्ध माणूस सावकाराच्या पाशांतून आपली सुटका कशी करवून घेणार ? त्यानें तिला हळूहळू आपल्या वैभवाची जाणीव करून दिली. माणकी ह्या वेळीं एका विशेष मनःस्थितीत होती. तिला जेव्हाच्या सहवासाची-पतीच्या सहवासाची--पुरुषाच्या सहवासाची--ओढ लागली होती. ती तिची इच्छा जेव्हा गेल्यामुळे अतृप्त राहिली होती. तिच्या भावना तिला स्वस्थ राहूं देत नव्हत्या. नेमका त्याच वेळीं वरील इसम तिच्या सहवासांत आला व

त्याच्या सहानुभूतिपूर्ण बोलण्याने ती त्याच्याकडे खेंचली गेली. त्याच्या मोहक बोलण्याला फसून एके दिवशी सकाळी कोणालाही न कळविता ती त्याच्याबरोबर पळून गेली.

माणकी वेळेवर घरी न आल्यामुळे ठराविक वेळेपर्यंत तिची वाट पाहून मायाचीने तिचा तपास करायला प्रारंभ केला. देराणी व तिचा नवरा ह्यांना बोलावून आणून तिने त्यांना ती हकीकत कळविली. शेवटी सर्वांच्या मताने असे ठरले की, देराणीने दुसऱ्या दिवशी सकाळी तिच्या माहेरच्या गांवी जाऊन तिचा तपास करावयाचा व तिच्या नवऱ्याने शहरांत जाऊन जेव्हाही ही बातमी सांगून तिथे ती गेली असल्यास तपास करावयाचा अथवा सावकाराच्या सत्त्याप्रमाणे पुढली व्यवस्था करावयाची.

दुसऱ्या दिवशी ठरल्याप्रमाणे देराणी व तिचा नवरा माणकीच्या शोधाला बाहेर पडले. देराणीचा नवरा शहरांत गेला व त्याने जेव्हाही माणकीबाबत विचारले, तेव्हा माणकी तिथे आली नसल्याचे त्याने सांगितले व पहिल्यांदाच त्याला कल्पना आली की, माणकी आपणाला सोडून कुठेतरी गेली. देराणीच्या नवऱ्याच्या सांगण्यावरून त्याने मोठ्या हिंमतीने शेठला ती गोष्ट सांगण्याचा धीर केला. शेठने पण त्याची हकीकत शांतपणे ऐकून घेतली आणि आपल्या कारकुनाला त्याच्याबरोबर देऊन त्याची बायको पळाल्याची फिर्याद पोलीसस्टेशनवर नोंदवण्याचा सल्ला दिला.

फौजदार साहेब सुदैवाने कचेरीत होतेच. सावकाराच्या कारकुनाच व फौजदार साहेबांचा वेळोवेळी संबंध येत असल्यामुळे त्यांनी त्या कारकुनाची विचारपूस केली व मग दोनचार शेलक्या शिब्या मोजून जेव्हाही हकीकत जाणून घेण्यास प्रारंभ केला. “तू बायकोशी भांडला असशील; तू तिला मारहाण केली असशील; तूच तिचा खून केला असशील; खरं बोल” असा दम देत व शिब्या देत त्यांनी त्याची फिर्याद लिहून घेतली. विचार

जेव्हा, एक तर बायको हरवल्याच्या दुःखाने खचून गेला होता आणि तशांत फौजदाराची दमदाटी व शिवीगाळ ऐकून तर तो अगदीच गलित-धैर्य झाला !

शेवटी फौजदार साहेबांचे काम आटोपले व “आपण बोलावू तेव्हां हजर राहिलेच पाहिजे, नाही तर तुरुंगांत डांबून ठेवू,” इत्यादि प्रकारचा दम देऊन त्यांनी त्याला जाण्यास परवानगी दिली.

पिंजऱ्यांतून सुटलेल्या पांखराप्रमाणे फौजदाराच्या सरबत्तीतून सुटलेल्या जेव्हाला बाहेर आल्यावर जरा मोकळे वाटले. सावकाराकडून दोन दिवसांची रजा त्याने मोठ्या मिनतवारीने मिळविली व तो देराणीच्या नवऱ्याबरोबर घरी जाण्यासाठी निघाला. वाटेत रात्र पडल्यामुळे एके ठिकाणी त्या दोघांनी नुक्काम केला. माणकी कुठे गेली असेल, ह्याचा त्या दोघांना अंदाज लागेना.

दुसऱ्या दिवशी ते दोघे गांवी येऊन पोहोचले व त्याच सुमारास देराणी पण तिथे येऊन पोहोचली आणि माणकी शहरांत पण गेली नाही व माहेरी पण गेली नाही, ही बातमी मायाचीला त्या दोघांकडून एकाच वेळी कळली. मग ती गेली तरी कुठे ?

जी बायको मिळविण्याकरिता जेठ्याने इतके कर्ज काढले व आपला स्वतंत्र जीव सावकाराच्या दारांत बांधून दिला, त्याच्या घरचे शिळेंपाके खाऊन रात्रंदिवस काबाडकष्ट उपसले, ती बायको आतां कुठे गेली ? बायकोसाठी कर्ज काढले, कर्ज फेडण्याकरितां नोकरी पत्करली व त्या नोकरीमुळेच बायको गेली ! बायकोपरी बायको पळाली व कर्जाचा डोंगर मात्र माथ्यावर राहिला. हेच ते आदिवासींचे जीवन !

: २१ :

जेव्हा घरी आला, तों दुसऱ्याच दिवशीं त्याच्यापुढे दुसरें एक ताट वाटून ठेवलेलें होतें. सकाळीं उठून तो बाहेर बसला, इतक्यांत, ज्या गांवाला चैतीला दिलें होतें, त्या गांवचे दोन लोक त्याच्या घराच्या बाजूनें येतांना त्याला दिसले. ह्या लोकांकडून आपल्याला चैतीची हकीकत कळेल व आपण पण त्यांना माणकीची हकीकत कळवूं, अशा विचारांत तो होता. तोंच ते लोक येऊन त्याच्या समोर उभे राहिले.

त्यांना बसवून तो त्यांची विचारपूस करूं लागणार, इतक्यांत त्यांच्या-पैकीं एकानें त्याला बाजूला घेतलें व हलक्या आवाजांत चैती वारल्याची बातमी त्याला सांगितली. चैतीनें स्वतः एका झाडाला टांगून घेतलें होतें, ही गोष्ट त्यानें थोड्या उशिरानें त्याला सांगितली. जेव्हा ही बातमी ऐकून खूप गोंधळला. त्याला एकदम रडूं कोसळलें. तसाच तो घरांत शिरला व मोठयानें ओरडला. “आया ! चैती टाकली” (मेली).

मायाचीनें ते शब्द ऐकतांच मोठयानें हंबरडा फोडला. जेव्हा धावत जाऊन देराणीला व तिच्या नवऱ्याला घेऊन आला. त्या दोघांनीं येऊन मायाचीचें सांत्वन करण्यास प्रारंभ केला. मग देराणीला मायाचीजवळ बसवून देराणीचा नवरा त्या बातमी सांगणाऱ्याजवळ येऊन बसला. त्या दोघांना त्यांनीं थोडी ‘तुंबाखू’ (तंबाखू) व विडीचीं पात्रे दिलीं. त्यांनीं विडी करून ओढण्यास प्रारंभ केल्यावर ते हळू हळू बोलायला लागले.

त्यांच्या बोलण्यावरून जेव्हा त्याला व देराणीच्या नवऱ्याला कळून चुकलें कीं, चैतीला सासरीं खूप छळ सहन करावा लागे, वरचेवर मारहाण सोसावी

लागे. ह्या त्रासाला कंटाळून तिने जीव दिला असावा अथवा एकादा फटका जादा बसल्यामुळे ती मेली असावी. मग घाबरून घराच्या मंडळीनेच तिच्या गळ्याला फास बांधून तिला टांगून ठेवले असावे; म्हणजे तिने जीव दिला असे पोलिसांना वाटावे, अशी त्यांनी कल्पना केली. ही कानी पडलेली हकीकत ऐकून जेठ्या व देराणीचा नवरा तर आश्चर्यचकितच झाले. त्यांनी आंत जाऊन ही सर्व हकीकत मायाचीला सांगितली. मग ती आणखी रडू लागली व चैतीच्या सासरच्या माणसांना शिव्यांची लाखोली वाहू लागली.

त्यानंतर असे ठरले की, जेठ्याने व देराणीच्या नवऱ्याने त्या इसमांबरोबर जावे व प्रत्यक्ष गोष्ट काय घडली, त्याचा तपास करावा.

त्याप्रमाणे ती सर्व मंडळी चैतीच्या सासरच्या गांवीं रवाना झाली. ते तिथे जाईपर्यंत पोलीस अंमलदार तिथे आलेच होते. चैतीचा सासरा ज्या सावकाराचे शेत करीत होता, त्या सावकाराचे पोलिसांत फार वजन होते ! सासऱ्याने आपल्या सावकारामार्फत फौजदाराला 'खूष' केले होते. इतर आदिवासींच्या मानाने चैतीच्या सासऱ्याची परिस्थिति चांगली होती. जंगलांत तपासाला येणारा अधिकारी नेहमी त्याच्याच घरी उतरून त्याच्याच कोंबडीचा स्वाद घेत असल्यामुळे, चैतीने आंधळेपणाला कंटाळून जीव दिला, असा निकाल जाहीर होण्याला फारसा वेळ लागला नाही.

जेठ्याला साऱ्या तपासणीत कोणी कांहीं विचारले नाही. फौजदाराबद्दल त्याच्या मनांत कायमची भीति असल्यामुळे तोही त्याच्यापासून दूर राहिला. रीतसर पंचनामा झाला व चैतीला मूठमाती देऊन जेठ्या घरी परत यायला निघाला.

जेठ्या घरी आल्यावर दुसऱ्या दिवशी आपल्या सावकाराकडे जायला निघणार होता; पण दुसऱ्या दिवशी कासे एथे असणाऱ्या हवालदाराला भेटून त्याच्याजवळ माणकीचा तपास करण्याची त्याला इच्छा झाली, म्हणून तो कांशाला जायला निघाला. निघण्यापूर्वी त्याने देराणीला व

तिच्या नवऱ्याला आपल्या आईकडे लक्ष देण्यास सांगितलें. आतां मायाची एकटीच रहाणार होती. कारण त्याचा धाकटा भाऊ रामा कुठें भटकत राही, त्याचा नेम नव्हता. जेव्हां रामाला पण निरोप पाठविला होता कीं, इतःपर त्यानें शक्य तों आईच्याजवळ रहावें. काशाला जाण्यांत हाही त्याचा एक हेतु होता. काशापासून जवळच एके ठिकाणीं रामा काम करीत असल्याची त्याला बातमी मिळाली होती. त्यामुळें तो काशाला आल्याबरोबर त्यानें रामाला भेटण्याचा प्रयत्न केला.

त्याला रामा भेटला व त्यानें रामाला घरची सर्व हकीकत सांगितली. आपल्यावर आलेल्या संकटाची त्याला पूर्ण कल्पना देऊन घरीं आई एकटी असल्यामुळें इतःपर आईकडे व शेताकडे लक्ष देण्यास जेव्हां त्याला सांगितलें. रामानें त्याचें बोलणें ऐकून घेऊन, घरीं जाण्याचें त्याच्याजवळ कबूल केलें. पण तो जेव्हाला म्हणाला, तूं आतां सावकाराकडून तुझी सुटका करवून घे. ' हें सांगतांना त्यानें जेव्हाला आदिवासी विभागांत नव्यानेंच लोकांना मदत करायला आलेल्या बोर्डीच्या भिंसे मास्तरांची गोष्ट सांगितली. भिंसे मास्तरांनीं दोनचार घरगड्यांची सावकारांकडून सुटका केली असून, तूं जर त्यांना भेटलास, तर ते तुला पण मदत करतील वगैरे हकीकत त्यानें त्याला सांगितली.

त्यानें सांगितलेल्या हकीकतीवर जेव्हाचा विश्वास बसेना. सावकाराकडून काढलेलें कर्ज फेडल्यावांचून कोणाची कधीं सुटका होऊं शकेल, ही गोष्ट पिढ्यान् पिढ्यांच्या अनुभवामुळें त्याला खरीच वाटेना; पण रामानें त्याला शपथा घेऊन, आपण सांगितलेली हकीकत खरी असल्याचें जेव्हां सांगितलें, तेव्हां तर त्याला खूपच आश्चर्य वाटलें. हा भिंसे मास्तर आहे तरी कोण व सावकार त्याचें ऐकतील तरी कसें, ह्या प्रश्नाचें उत्तर त्याला कांहीं मिळेंना. शेवटीं रामानेंच त्या भिंसे मास्तरांना भेटावें व जेव्हाची हकीकत त्यांच्या कानांवर घालावी असें ठरलें. जेव्हां

हवालदाराची गांठ घेऊन माणकीचा तपास केला; पण त्या बाबतीत निराशाच त्याच्या पदरांत पडली.

जेथ्या तिथून जो निघाला, तो सावकाराच्या घरी येऊन पोहोचला. वाटेत त्याच्या डोक्यांत त्या कार्यकर्त्याच्याच गोष्टी घोळत होत्या. आपण सावकाराकडे किती महिने काम केलें, त्याचे किती पैसे आपणाकडून भरले गेले व किती भरावयाचे राहिले याचा हिशेब करण्याचा त्यानें खूप प्रयत्न केला; पण त्यांत त्याला यश आलें नाहीं. शेवटीं सावकाराच्या मुनिमाला गाठून हा हिशेब करवून घेण्याचा त्यानें विचार केला.

आज जेथ्या खूपच विषण्ण मनःस्थितीत होता. त्याची आवडती बायको पळून गेली होती, बहीण चैती त्याला सोडून गेली होती, आई एकटी घरी शेतावर कष्ट करीत होती व हा सावकाराच्या घरी गुलामाप्रमाणें राबत होता ! लग्नाकरितां काढलेलें कर्जहि होतेंच डोक्यावर. एका लग्नाचें कर्ज फिटण्याची आशा नाहीं, तर दुसरें लग्न कसें होणार ? एकट्या आईच्या हातून जमिनीची व्यवस्था कशी होणार ? आणि केवळ नोकरीच्या पैशांतून सावकाराचें कर्ज कसें फिटणार ? असे शेंकडों प्रश्न त्याच्या डोळ्यांसमोर उभे रहात व ह्या सर्वांतून सुटण्यासाठीं एकच आशेचा किरण त्याच्या डोळ्यांसमोर दिसे आणि तो म्हणजे रामानें सांगितलेल्या त्या कार्यकर्त्याच्या मदतीचा. त्याला वाटे, खरंच कोणी असा कार्यकर्ता असेल व तो जर सावकाराच्या तडाक्यातून घरगड्यांची सुटका करण्यास मदत करीत असेल, तर तो देवच असला पाहिजे.

ह्याप्रमाणें दिवसामागून दिवस जात होते. शहरांत तो काम करीत असतां अनेक बऱ्या वाईट गोष्टी त्याच्या कानावर येत होत्या. त्यानें एके दिवशीं ऐकलें कीं, तो कार्यकर्ता (त्याला सर्व लोक नाना म्हणत.), काकासाहेब नांवाचा एक मुंबईचा कोणी मनुष्य व दुसरे कांहीं लोक ह्यांनीं महालक्ष्मीला एक सभा घेतली. त्या सभेत त्यांनीं सावकारांना

घरगड्यांची सुटका करण्यास सांगितलें. ज्या घरगड्यांचे हाल होतात, त्यांची सुटका करण्यासाठी ती मंडळी ह्या भागांत फिरणार असल्याचेंही त्यानें ऐकिलें. पण हे लोक कोण आहेत, सावकार लोक त्यांचें ऐकतील कसें, हें त्याला समजेना.

इतक्यांत एके दिवशीं त्यानें ऐकलें कीं, काकासाहेब, नाना वगैरे मंडळी त्याच्या गांवांत आज येणार असून ते एका वडाच्या पारावर 'सुभा' (सभा) बसविणार आहेत. त्या सुभेला गांवांतील सर्व लोकांना बोलाविलें असून त्यांच्याबरोबर विहिरीवर पाणी भरायला येणारे बरेच गडी त्या सुभेला हजर रहाणार आहेत.

जेठ्यानें पण त्या गड्यांबरोबर जाण्याचा विचार केला व कोणाला थांगपत्ता न लागूं देतां रात्री तो त्या पारावर गेला. तो जाण्यापूर्वीच सभेचें काम सुरू झालें होतें. तो सभेंत जाऊन बसला. त्या लोकांनीं सांगितलेलें सारें जरी त्याला समजलें नाहीं; तरी पण—“हे लोक आपल्या सावकारापेक्षा निराळ्या जातीचे आहेत व ते आपणाला मदत करायला आले आहेत. त्यांच्या मदतीची ज्याला गरज असेल, त्यांनीं बोर्डीला जाऊन त्यांना भेटावें. लवकरच हे लोक काशाला एक जागा घेऊन रहाणार आहेत” इत्यादि गोष्टी त्याला समजल्या. ह्या सभेंत त्यानें वाल्मी हा शब्द सुळीच ऐकला नाहीं. ते लोक सारखे “तुम्ही आदिवासी लोक” असें म्हणत होते. आपणाला हे वाल्मी कां म्हणत नाहींत व हें नवीन नांव त्यांनीं कां दिलें, तें त्याला समजलें नाहीं. सभा संपल्यावर त्यांच्यापैकी एकाला त्यानें आपली शंका विचारली. त्यानें सांगितलें कीं, वाल्मी लोक हे आदिवासी म्हणजे पाहिल्यापासून येथें रहाणारे—जंगलचे खरे राजे—असें काकासाहेब म्हणतात. आतां आपणांस कोणी 'वाल्मी' 'वार्लट' 'भुसाटें' असें न म्हणतां, आदिवासी म्हटलें पाहिजे, असें काकासाहेब म्हणाल्याचें पण त्यानें त्याला सांगितलें.

सभेला हजर रहाण्याचा तो त्याच्या आयुष्यांतील पहिला प्रसंग होता. रात्री त्याला सारखी सभेचीच स्वप्ने पडली. एक स्वप्न त्याला अगदी सकाळच्या प्रहरी पडलें. त्यानें स्वप्नांत पाहिलें की, काकासाहेब, नाना इत्यादि सारी मंडळी आपल्या सावकाराकडे आली असून आपणाला सोडून देण्यास त्यांनीं आपल्या सावकाराला सांगितलें आहे व सावकारानें खूष होऊन आपणाला सोडून दिलें आहे आणि नाना आपल्या पाठीवर थाप मारून आपल्याला सांगत आहेत की, “ तूं आतां मोकळा झालास, तुला वाटेल तिथें जा.” त्या थापेमुळे तो जागा झाला व त्याला कळलें की, ती थाप नानांची नसून त्याच्या सावकाराची होती व तो त्याला कामासाठी उठवीत होता.

* * *

: २२ :

जेठ्याचे इतर नातेवाईक जंगल तोडण्याची व जंगलांतील लाकडांची वहादूक करण्याची कामे करीत होते. जेठ्याही सावकाराकडे पूर्वीप्रमाणेच काम करीत होता. पण बाहेर मात्र झपाट्याने निरनिराळ्या घटना घडत होत्या. सरकारने मागासलेल्या लोकांचे हितसंबंध पहाण्यासाठी नेमलेले एक अधिकारी ठिकठिकाणी जाऊन वाली, काथोडी वगैरे लोकांना केलेल्या कामाचे मोल बरोबर दिले जाते की नाही, ह्याची पहाणी करीत होते.

ठाणे जिल्ह्यांतील आदिवासी लोकांची जंगल कंत्राटदारांकडून जी पिळवणूक होत होती, तिची खूप भडक वर्णने सरकारच्या कार्नी जात होती. वाल्यांना जंगलतोडीचे हिशेब नीट दिले जात नव्हते. त्यांना रोख मजुरी न देता अंगावर पैसे दिले जात होते व त्या पैशांचे भरपूर व्याज घेतले जात होते. पैसे एकदा त्या माणसाने घेतले की, तो सावकाराचा अक्षरशः गुलाम बनत असे. त्याला पठाण, भय्या अशांच्या मार्फत कामावर खेचून आणण्यांत येत असे. काथोड्यांचे सर्व कुटुंबाच्या कुटुंब कोळसे करण्याच्या कार्मी उपयोगांत आणले जाई. पैसे जे दिले जात, ते दर व्यक्तीला त्याच्या मजुरीच्या मानाने न देता संबंध कुटुंबाला कांही ठराविक रक्कम देण्यांत येई. पुरेसे खायला न मिळाल्यामुळे ही माणसे सावकाराकडून पळून जात. त्यांना शोधून पकडून आणण्यांत येई व त्यांना खूप मारहाण करण्यांत येई. त्यांना कायम धाकांत ठेवण्यासाठी त्यांची व त्यांच्या बायकामुलांची ताटातूट करण्यांत येई. अशा अनेक प्रकारच्या हालअपेष्टा निमूटपणे सहन करीत ही जंगलची जनता आपले नित्याचे जीवन जगत होती. त्यांना कोणी वाली नव्हता. ना घरदार,

ना शिक्षण, ना पोटभर अन्न, ना कपडालत्ता; अशा भयंकर हलाखीचे जीवन जगत सर्व आदिवासी ठाणें जिल्ह्यांत रहात होते. जंगलकंत्राटदारांच्या अनन्वित जुलमाचीं भडक वर्णनें एथील लोकांच्या कानांवर येत होती. पण सर्वसाधारण जनता ह्या बाबतींत अगदींच उदासीन होती. आदिवासी लोक ह्या अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार करण्याच्या परिस्थितीत नव्हते. एकट्या दुकट्यानें काढलेला आवाज सावकारी पैशाच्या व अधिकाऱ्यांच्या सत्तेच्या जोरावर दाबून टाकण्यांत येई. त्यामुळे नशिबानें आपल्यासाठीं हेंच ताट कायमचें वाढून ठेविलें आहे; अशा प्रामाणिक समजुतीनें ते लोक देव ठेवील त्या स्थितीत रहात होते.

इतक्यांत दुसरें महायुद्ध सुरू झालें. इमारती लाकडांना भरपूर भाव येण्याची आशा दिसू लागली. जंगलाचे कंत्राटदार खूप फायदा मिळविण्याच्या खटपटींत होते. पण हा फायदा मिळवून देणारांच्या पोटांत दोन घांस अधिक घालण्याची त्यांना जरूर वाटत नव्हती. सरकारनें नेमलेल्या अधिकाऱ्यानें प्रामाणिकपणें काम करायला सुरुवात केली होती. आदिवासी देखील आपलीं गाऱ्हाणीं आतां भीतभीत अधिकाऱ्यापुढें मांडायला अधूनमधून पुढें येत होते.

जेठ्याचा धाकटा भाऊ आतां खूप हुशार झाला होता. तो जरी घरीं राहून मायाचीला शेताच्या कामांत मदत करीत नव्हतां, तरी आतां तो मधून मधून घरीं येत असे. त्याला घरच्या परिस्थितीची इच्छा जाणीव होत होती. त्याची मनोवृत्ति स्वतंत्र होती. जेठ्याला पैशासाठीं सावकाराच्या दारांत 'घरगडी' गहणून राबावें लागत होतें, ही गोष्ट त्याला फार जाचक वाटत होती. मायाची त्याला अनेक वेळां सांगे कीं, तूं एकतर शेतीकडे तरी पहा, नाहीतर एकाद्या सावकाराकडे नोकरीला तरी रहा. पण रामाला ह्यां पैकीं कोणतेंच काम पसंत नसे. त्याला एवढें पटलें कीं, आपल्या पोटासाठीं आपण कांहींतरी कमाविलें पाहिजे. तसें त्यानें स्वतःच्या आवडी-

प्रमाणें काम शोधून काढलें. त्यानें ह्या चार दोन वर्षांत थोडें बहुत लिहिणें वाचणें साध्य करून घेतलें. त्याच्या गांवापासून जवळच चार इयत्ता शिकलेला एक लंगडा मास्तर रहात होता. त्याला सर्व लोक 'लंगडा मास्तर' या नांवानें ओळखत. तो पांच पंचवीस पोरें गोळा करून एक व्हॉलंटरी (स्वयंस्फूर्त) शाळा चालवीत असे. आदिवासी भागांत कित्येक गांवीं शाळा नव्हत्या. पहिल्या काँग्रेस सरकारच्या अमदानींत जरी ह्या असल्या शाळांना इतरत्र खूप भरती आली होती, तरी डहाणू तालुक्यांत अशा शाळा नव्हत्या. पण ह्या 'लंगडया मास्तर'ची शाळा मात्र जीव धरून होती. ह्याच शाळेत जेव्हाचा धाकटा भाऊ रामा थोडेंबहुत 'र' 'ट' 'फ' करायला शिकला होता. हें जें थोडेंबहुत तो शिकला, त्यामुळें त्याला थोडी वाचण्याची संवय लागली. पण त्याहीपेक्षां एक मोठी गोष्ट तो शिकला, ती म्हणजे तो विचार करूं लागला ही होय. इतर आदिवासीं-मध्ये ब त्याच्यामध्ये हाच मोठा फरक घडून आला होता.

तो ह्या लढाईच्या काळांत एका सावकाराकडे नोकरीला लागला. त्याची हुशारी विशेष असल्यामुळें त्याला मुकादमाचें काम मिळालें. रामा जरी सावकाराकडे नोकर म्हणून राहिला होता, तरी त्याच्या डोक्यांत वालीं लोकांना त्यांच्या अडचणीतून सुटका करण्याचे विचार येथान घातत होते. त्यानें वरचेवर बोर्डीला जाऊन तेथील कार्यकर्त्यांच्या मार्फत आदिवासी लोकांच्या तक्रारींना वाचा फोडण्याचें काम सुरू केलें. कोणाचीही मजुरीबाबत अथवा शेतीबाबत कांहीं तक्रार असली कीं, रामा त्याला बोर्डीला पाठवी. तेथील कार्यकर्तें आपल्या वरिष्ठांच्या मार्फत त्याला दाद मिळवून देण्याचा प्रयत्न करीत. ह्या काळांतच आदिवासी-सेवा-मंडळाची स्थापना झाली होती. ह्या मंडळानें ठाणें जिल्ह्यांत दोन तीन ठिकाणीं आश्रम सुरू केले होते. त्या ठिकाणीं नेमलेल्या कार्यकर्त्यांकडे आदिवासींचीं गाव्हाणीं दूर करण्याचें काम दिलें होतें. ह्या संस्थेला अर्थात् सावकारांचें साह्य नव्हतें.

इतकेंच नव्हे, तर ही उपद्रव्यापी मंडळी एथें आली; त्यामुळें आतां चालीं लोकांना भलतीच चिथावणी मिळणार व त्यांचे आणि आपले आज-पर्यंतचे जे संबंध आहेत, त्यांत ' बिघाड ' होणार; ह्या भावनेनें सावकार मंडळींचा ह्या आदिवासी—सेवामंडळाच्या कार्यकर्त्यांना कांहीं ठिकाणीं प्रच्छन्न, तर कांहीं ठिकाणीं उघड विरोध होता. ह्या मंडळाकडे आपलें एकादें कूळ अथवा नोकर गेल्याचें एकाद्या सावकाराला समजलें, तर तो त्याला खूप ' समज ' देत असे. त्यामुळें सर्वसाधारण माणसें ह्या आश्रमापासून दोन हात दूरच रहात. ह्या आश्रमाचें काम सुरू होतें न होतें, तोंच आश्रमाचे कांहीं कार्यकर्ते वैयक्तिक सत्याग्रहाच्या चळवळींत भाग घेऊन तुरुंगांत गेले. त्यामुळें त्यांनीं सुरू केलेलें काम साहजिकच मंदावलें.

रामानें मात्र ह्या माणसांच्या मदतीचा फायदा लोकांना देतां येईल, तितका देण्याचा प्रयत्न करायचें ठरविलें. त्याप्रमाणें त्याच्याकडे कोणी तक्रार घेऊन आला व तो मनुष्य खंवीर आहे, असें त्याला दिसलें, तर तो त्याला ह्या मंडळाच्या सेवकाकडे पाठवी व ही मंडळी आपलें सर्व वजन खर्च करून त्याला दाद मिळवून देण्याचा प्रयत्न करीत.

पण ह्या कार्यकर्त्यांचे वजनदार पुढारीच तुरुंगांत पडल्यामुळें त्यांनीं सुरू केलेल्या कामाचें दृश्य फल कोठें दिसून येईना. इतकेंच नव्हे तर सावकारांना व कंत्राटदारांना आतां मोकळें मैदान मिळाल्यामुळें व व्यापाराला तेजी येत चालल्यामुळें त्यांनीं आपल्याविरुद्ध वाल्यांना तयार करण्याची जी चळवळ सुरू होऊं पहात होती, तिचा बीमोड करण्याचा चंग बांधला. जर एकादा दुसरा वाला आपल्या नियंत्रणाविरुद्ध प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न करतांना सावकारांना दिसला, तर त्याला ते अशा प्रकारें समज देत कीं, भोंवतालच्या लोकांना पुरी दहशत बसून पुन्हा कोणी वर डोकें काढण्याचा प्रयत्न करीत नसे.

पुढें हे पुढारी तुरुंगांतून सुटून आले. त्याबरोबर रामा जाऊन त्या

नानांना भेटला. त्याने जेव्हाची सर्व हकीगत त्यांच्या कानांवर घातली. त्यांनी ती काळजीपूर्वक ऐकून घेतली. नंतर त्यांची खात्री झाली की, जेव्हा जे पैसे सावकाराकडून काढले, त्या मानाने त्याची सावकाराकडे बरीच नोकरी झालेली आहे. आता त्याला त्या पैशांसाठी राबवून घेणे, केव्हाही अन्यायाचेच होईल. पण त्यांनी रामाला असा सल्ला दिला की, त्याने कोणताही आततायीपणा करू नये. त्या सावकाराची व नानांची ओळख असल्यामुळे सावकाराला समक्ष भेटून त्याचेशी चर्चा करून ह्या प्रश्नाचा निकाल लावण्याचा आपण जरूर प्रयत्न करू, असे त्यांनी रामाला आश्वासन दिले. नंतर रामा निघून गेला.

त्यानंतर नानांनी डहाणूला जाऊन त्या सावकाराची गांठ घेतली. त्याच्याबरोबर जेठयाबाबत बातचीत केल्यावर फारसे आढेवेढे न घेतां ह्या महिनाअखेर आपण त्याला मोकळे करू, असे सावकाराने आश्वासन दिले. थोडे दिवस आपणाकडे पाहुणे असल्यामुळे आपणाला जेठयाची गरज आहे, असे सावकाराने सांगितले व नानांनी पण सावकाराचे म्हणणे वाजवी असल्याचे कबूल केले.

महिनाअखेर सावकार खरोखरीच आपल्या शब्दाला जागला. त्याने जेठयाला बोलावून घेतले व त्याला आपण उद्यांपासून मोकळे करणार असल्याचे सांगितले. हे सांगतांना त्यांनी त्याला हेही पण सांगितले की, “ आजपर्यंत मी तुला पोगाप्रमाणे वाढविला. तुला जर सूट पाहिजे होती, तर तू तसे माझ्याजवळच बोलायचे. तिन्हाइताची मदत घेऊन तू सुटका करून घेतलीस, हे काही आपणाला आवडले नाही. पण ठीक. तू राजी हो. उद्यां तू तुझ्या घरी परत जा. ”

जेठयाला काय बोलावे हे सुचेना. त्याने सावकाराचे पाय धरले. दुसऱ्या दिवशी तो सकाळी उठल्यावर सावकाराने त्याच्या हातावर एक रुपाया ठेवला व त्याला दोनतीन कपडे देऊन त्याची बोळवण केली. पुन्हा एकदां

जेठ्यानें सावकाराचे पाय धरले व तो त्या घरांतून बाहेर पडला. एकदां सावकाराचे पैसे काढल्यावर मनुष्य मोकळा होऊं शकतो हें त्याला खरेंच वाटेना; पण तो स्टेशनच्या मार्गानें चालूं लागला, त्या वेळीं त्यानें असें ठरविलें कीं, ज्या नानांच्यामुळें आपली सुटका झाली त्यांना ही बातमी कळवावी व मग घरीं जावें.

त्याप्रमाणें तो नानांच्या गांवीं गेला व त्यानें झटकन् त्यांचे पाय धरले. त्याची सुटका झाल्याचें ऐकून नानांनींही आनंद व्यक्त केला. त्यांनीं त्याला आग्रहानें जेवायला ठेवून घेतलें व त्याला आपल्या शेजारच्या पाटावर बसवून जेवण्याचा आग्रह केला. जेठ्याला हा अनुभव अगदींच नवा होता. पाटावर बसण्याचा अधिकार सावकाराच्या वाल्यांचा नव्हे, अशी लहानपणापासून जाणतेपणीं अगर अजाणतेपणीं त्याला शिकवण मिळाली होती. सावकारापासून आपण खूप दूर आहोंत ह्याची त्याला जाणीव असल्यामुळें नानांच्या शेजारच्या पाटावर बसून जेवायला तो तयार होईना. पण शेवटीं त्याचा नाइलाज झाला. कारण नानांनीं आग्रहानें त्याला आपल्या शेजारी बसविलें.

आजचा दिवस जेठ्याच्या आयुष्यांत अगदीं अपूर्व होता. त्याची सावकारी पाशांतून आज सुटका झाली होती. शिवाय, एका मोठ्या माणसाच्या पाटाला पाट लावून तो जेवायला बसला होता. असलें सुख त्याला आयुष्यांत मिळालें नव्हतें. त्यामुळें हें सुख खरोखरीच टिकेल का व आपल्याला तें पचेल का, ह्याचाच जणू काय तो विचार करीत बसला होता. कारण जेवणांत त्याचें फारसें लक्ष नव्हतें. तो अगदींच भांबावून गेला होता. आज तो खूप खूप आनंदांत होता; पण खरोखरीच जेठ्याच्या नशिवांतलें दुःख संपलें होतें का ?

: २३ :

जेठ्या बोर्डीहून निघाला व घरी आला. घरी आल्यावर त्याने मायाचीला घडलेली सर्व हकीगत सांगितली. ती ऐकून मायाची कांहीं फारशी आनंदित झालेली त्याला दिसली नाही, तेव्हा त्याला फारच आश्चर्य वाटले ! त्याने तिला विचारले, “ आया, मी अजुगं सांगत आहे पण तू काय बोलस व नाय ? अवढा क्याचा विचार करस ? ” त्यावर ती म्हणाली, “ सावकारानं निक्कां तुला सोडेल काय ? दिले पशे फिटल्याबगर, सावकार कंदी पण माणसाला सोडायचा नाय. ” त्यावर जेठ्या तिला म्हणाला, “ आया, तू घास नको कऱ्हे. अजुगं बेस होदेल आतां. आपण बेस भोय कऱ्हे (चांगली जमीन कऱ्हे) व सुखानं रहूं, ” त्यावर मायाची कांहीं बोलली नाही.

पण अखेर तिचीच शंका खरी ठरली. आपली सुटका झाल्याचा जेठ्याचा आनंद फार वेळ टिकला नाही. त्या सावकाराने जेठ्याची जी सुटका केली होती, ती केवळ भिडेमुळे. नानांसारखा मोठा माणूस आपणांला कांहीं करायला सांगतो, ते आपण न करणें व एवढ्या मोठ्या माणसाला दुखविणें आपल्या हिताचें होणार नाही, अशी जाणीव असल्यामुळे त्याने नानांचें म्हणणें मान्य करून जेठ्याची सुटका केली. पण मनांतून मात्र त्याला जेठ्याचा खूप संताप आला होता. आपल्या एका कुळाने तिन्हाहताची मदत घेऊन आपल्या पाशांतून स्वतःची सुटका करून घेतली, हें त्याला एक मोठें दुश्चिन्ह वाटले. या गोष्टीला जर वेळीच आळा घातला नाही, तर सर्वच कुळें आपल्या डोक्यावर बसतील व मग आपणांस कांहीं स्थानच उरणार नाही, असें त्याला वाटूं लागले. सबब जेठ्याच्या

बाबतीत आपण असे कांहीं केलें पाहिजे कीं, इतर सर्व कुळांना चांगलीच दहशत बसली पाहिजे व त्यांची खात्री झाली पाहिजे कीं, सावकाराच्या विरुद्ध कारवाया करायला गेलों, तर आपलेच हात भाजतील. आपलें बरें वाईट कलं शकणारा जगांत एकच प्राणी आहे व तो म्हणजे आपला सावकार, अशी जाणीव सर्व कुळांना एकदां चांगली करून दिली कीं, मग ते ह्या नानांच्या नादाला लागणार नाहीत, ही त्याची अहंमन्यता होती. म्हणूनच जेठ्याची सुटका केल्यानंतर चार दिवसांनीं तो जेठ्याच्या गांवीं आला व आपल्या शेतावरून आपलें घर मोडून टाकून दुसरीकडे जाण्याचा त्यानें जेठ्याला हुकूम केला; इतकेंच नाही, तर त्याच्याकडे खंडानें असलेली जमीन काढून घेतल्याचें व इतःपर ती तो स्वतः लावणार असल्याचें त्यानें त्याला बजावून सांगितलें.

जेठ्यानें, मायाचीनें व आजूबाजूच्या लोकांनीं सावकाराची परोपरीनें विनवणी केली, पण सावकारानें त्या सर्व विनवण्या धुडकावून लावल्या. आपल्या डोळ्यांदेखत त्यानें निघून गेलें पाहिजे, नाहीतर पठणांकडून त्याला हाकलून देण्यांत येईल, अशा प्रकारची सावकारानें खूप जोराची तंबी दिली डोळ्यांत पाणी आणून केलेल्या विनंत्यांचा पण कांहींच परिणाम झाला नाही. शेवटीं मायाची व जेठ्या यांना आपल्याजवळची सर्व चीजवस्तु घेऊन घराबाहेर पडावें लागलें. जातांना त्यांनीं आपलें घर पण पाडून न्यावें, असें सावकारानें त्यांना सांगितलें. तेंही एक दोन दिवसांतच घेऊन जाण्याचें कबूल करून तीं दोघें रस्त्याला लागलीं. पण आतां जायचें कुठें, हा दोघांच्याहिपुढें प्रश्न उभा राहिला. त्या दोघांनीं ती रात्र देराणीच्या बापाच्याकडे—पुंजाव्याला—काढावी, असें सावकाराचा डोळा चुकवून त्यांच्यामागें धावत येणाऱ्या देराणीनें त्यांना सुचविलें. त्या दोघांनीं तिची सूचना मान्य केली व त्याप्रमाणें पुंजाव्याच्या रस्त्यानें तीं चालू लागलीं. रस्त्यानें कोणीही बोलत नव्हतें. अखेर तीं दोघें पुंजाव्याला येऊन पोचलीं.

आज ते खरे निर्वासित झाले होते ! मायाचीच्या डोळ्याचें पाणी ठरत नव्हतें. ती रात्र त्यांनीं तेथेंच काढली. उद्यां आणखी आपल्यापुढें कोणतें ताट वाढून ठेविलें आहे, याचा विचार करीत संबंध रात्र तीं दोघें तळमळत पथारीवर पडून राहिलीं. दुःखांत सुख एवढेंच होतें कीं, देराणीच्या बापानें त्यांचें आपल्यापरीनें जेवढें चांगलें स्वागत करतां येईल, तेवढें केलें; पण पाहुण्यांचें स्वागत करितांना पाहुण्याला देण्यासारखें वाल्योजवळ असतें तरी काय ? एकादशीच्या घरीं शिवरात्रच. पण वाल्योजवळ जिह्वाळ्याचा मात्र तोटा नसतो.

* * *

: २४ :

दुसऱ्या दिवशीं जेठ्या ही सारी हकीगत पुन्हा नानांना सांगायला निघाला, पण मायाचीने त्याला विरोध केला. ती म्हणाली की, आपलें दुःख आपणच सहन केलें पाहिजे. तिला भीति वाटत होती की, आपण जर पुन्हा त्यांची मदत व्यायला गेलों, तर आपणांला त्या सावकाराकडून अधिक त्रास होईल. ही भीति जेठ्यापुढें तिनें व्यक्त मात्र केली नाहीं. तिनें केलेला विरोध लक्षांत न घेतां जेठ्या बोर्डीला गेला. त्यानें नानांची गांठ घेतली व सर्व हकीकत त्यांना सांगितली. ती ऐकून त्यांना खूप वाईट वाटलें. नंतर त्यांनीं जेठ्याचें सांत्वन केलें व त्याला मदत करण्याचें आश्वासन दिलें. जेठ्याचें दुःख ऐकून नानांना जो विषाद वाटला, तो त्यांनीं एक पत्र लिहून त्या सावकाराला कळविला. मग जेठ्याला त्यांनीं रमेश नांवाच्या एका डहाणूतील विद्यार्थ्याला भेटायला सांगितलें. रमेशला देण्याकरितां त्यांनीं एक पत्रही दिलें. त्या पत्रांत जेठ्याची सर्व हकीगत लिहून, तुमच्या वेती नांवाच्या गांवीं ह्याला झोंपडें बांधण्यास जागा द्या व शक्य असल्यास खंडानें थोडी जमीनही द्या, असें त्यांनीं लिहिलें होतें.

जेठ्यानें त्या रमेश नांवाच्या गृहस्थाची भेट ताबडतोब घेऊन त्यास तें पत्र दिलें. त्या गृहस्थानें जेठ्याला सर्व मदत करण्याचें कबूल केलें. कारण ह्या गृहस्थास नानांबद्दल नितांत आदर वाटत होता. त्याला स्वतःला सुद्धां सार्वजनिक कार्याबद्दल आस्था वाटत असल्यामुळें व दलितांबद्दल पण प्रेम वाटत असल्यामुळें (हें सारें शिक्षण त्याला नानांनींच दिलें होतें.) त्यानें दुसऱ्या दिवशीं जेठ्याला आपल्या-

बरोबर वेतीला नेऊन झोपडें कुठें बांधावें तें सांगितलें. तसेंच आपल्या कुळांना व तेथील कारभाऱ्याला (पुढाऱ्याला) जेठ्याला हरएक प्रकारची मदत देण्यास सांगितलें. जुने घर तिथून आणण्यासाठी व नवें घर बांधण्यासाठी खर्चाला म्हणून त्यानें जेठ्याला पटकन् दहा रुपये काढून दिले. तसेंच पुढच्या खेपेला पुन्हा येऊन जमिनीची व्यवस्था करण्याचें त्यानें जेठ्याला आश्वासन दिलें.

जेठ्या तिथून त्यांना रामराम करून निघाला. त्यानें मायाचीकडे जाऊन सर्व हकीगत सांगितली. ती सर्व हकीगत ऐकून जरी तिला समाधान वाटलें; तरी आपली संकटपरंपरा संपली, इथून आपले दिवस सुधारले अशी तिची खात्री होईना. आयुष्याचा फारच कट्टा अनुभव आल्यामुळें आपणांला ह्या हयातींत तरी चांगले दिवस येतील, असें तिला वाटलें नाहीं. जेठ्याची हकीगत तिनें ऐकून घेतली. त्या रात्री देराणी पण तिथें तिला भेटायला आली होती. जेठ्याची सर्व हकीगत ऐकून घेतल्यावर तिनें मायाचीला धीर दिला व दुसऱ्या दिवशीं पहाटेस उठून सर्वांनीं आपल्या गांवीं जाऊन तें घर मोडून वेतीला न्यावें असें ठरलें. देराणीनें व तिच्या नवऱ्यानें ह्या कामीं सर्व मदत करावी व घर नेण्याकरितां देराणीचीच गाडीजोडी वापरावी, वगैरे गोष्टी देराणीच्या अनुमतीनें ठरल्या.

दुसऱ्या दिवशीं तीं दोघे व देराणी आपल्या गांवीं जाण्याकरितां पहाटेसच निघाली. मायाची गांव सोडून गेल्यानंतर पहिल्यांदांच गांवीं परत आल्यामुळें व तिच्याबद्दल सर्वांना आपुलकी वाटत असल्यामुळें ती आल्याबरोबर तेथील सर्व मंडळी तिच्याजवळ जमली. तिच्याबद्दल त्यांना खूपच सहानुभूति वाटत होती. पण ह्या अन्यायाचा प्रतिकार करितां येतो, ह्याची त्यांना जाणीव झाली नव्हती. जें नशिवांत असेल, तें सहन करावें. लागतें, हाच जणू त्यांची वृत्ति होती. मायाचीवर आलेल्या आपत्तीबद्दल

आपणांला कांहीं करतां येईल, याची जाणीव त्यांना नव्हती. जो तो मायाचीला एकच वाक्य सुनवीत होता, “पका सांगून हटलूं सावकाराला; पण मान-तच नाय तो ” सावकार आपलें बोलणें ऐकायलाच तयार नाही. आपण पदोपदी त्याची कशी विनवणी केली, ह्याची मायाचीला सर्वांनी पूर्ण कल्पना दिली. नंतर आतां हें घर कर्मांत कमी वेळांत कसें मोडतां येईल, ह्याबद्दल जो तो तिला सल्ला देऊं लागला. इतकेंच नव्हे, तर ‘चला रे अजुगे कामाला लागूं’ म्हणून सर्वजण तिला मदत करूं लागले. त्यांनी थोड्याच वेळांत तें घर मोडलें व तो सर्व माल त्यांनी देराणीच्या गाडींत भरला.

ह्या सर्व भानगडी एथें चालू असतांना मायाचीचा धाकटा मुलगा रामा कुठें दिमत नव्हता. मायाचीला पण त्याची खूप आठवण झाली. तेथील एक दोन लोकांनी पण त्याची विचारपूस केली. लढाई सुरू असल्यामुळें जंगलच्या मालाला तेजी येत चालली होती. अर्थात् रामासारख्या हुशार व चलाख कामगाराचा पण भाव वाढला होता. रामा धाडशी असल्यामुळें तो जिथें जास्त पैसे मिळतील, तिथें कामावर जायला तयार असे. चालू साली ह्या तालुक्यांतील एका व्यापाऱ्यानें मुंबईजवळ बोरीवलीला जंगल घेतल्यामुळें व हा व्यापारी इतरांच्या मानानें सढळ हातानें पैसा देणारा असल्यामुळें, रामा बोरीवलीला त्याच्या जंगलांत काम करायला गेला होता. त्यामुळेंच तो आज एथें दिसत नव्हता.

ती रात्र त्या दोघांनी तिथेंच काढली. दुसऱ्या दिवशीं बेतीला जाण्याकरितां त्यांची गाडी निघाली. तेथील सर्व बायकांनी खूप आपुलकीनें मायाचीला निरोप दिला. त्या सर्वांच्या सदिच्छा व स्वतःचें नशीब घेऊन मायाची निघाली. बेतीला जाऊन ती नवें घर उभे करणार होती, पण ह्या नव्या घराबद्दल तिला मुळीच आस्था वाटत नव्हती. केवळ जगायला

पाहिजे म्हणून जगत आहोंत आणि जगत आहोंत म्हणून डोक्यावर छप्पर उभे पाहिजे, असे तिला वाटत होते. आतां आपल्या आयुष्यांत जगण्या-सारखे राहिले तरी आहे काय ? असे ती स्वतःला विचारू लागली. सोन्यासारखा नवरा आज इतके दिवस बेपत्ता, सासू भेली, सून पळाली, मुलीचा खून झाला, घर मोडले, शेत गेले. आतां राहिले आहे तरी काय आपणासाठी ! असा विचार करीत ती रात्री आडवी झाली. हे दुःख एवढ्यावरच थांबणार, कीं आणखी कांहीं भोगणे शिल्लक राहिले आहे, ह्याचाच विचार करीत ती रात्रभर तळमळत पडली होती.

* * *

४२च्या ऑगस्ट महिन्याची ९ तारीख उजाडली. डहाणूतील एक मोठे वकील, त्यांची बायको, तो रमेश व इंग्रजी शाळेतील एक शिक्षक ह्या चौघांना पकडल्याची बातमी तालुक्याच्या कानाकोपऱ्यांत पसरली. रमेशच्या जमिनीवर मायाचीच घर तयार होऊन तिने रहायला सुरुवातही केली होती. रमेश आल्यावर आपणाला खंडाने जमीन मिळेल. तूर्त थोडे काम ते देतील व मग आपला जीवनाचा प्रश्न सुटेल, अशा आशेत जेव्हा व मायाची होती. पण रमेशला पकडल्याची बातमी ऐकल्याने त्यांना जोराचा धक्काच बसला.

रमेशला व इतर लोकांना कां पकडले ? ते तर चांगले होते; पकडायला ते कांहीं चोर, दरोडेखोर नव्हते. मग त्यांना पकडले कां ? हे मायाचीला व जेव्हाला समजले नाही. त्याचप्रमाणे तेथील पुष्कळांना ते समजले नाही. पण त्या शेठकडे नेहमी जा ये करणारा एक हिऱ्या नांवाचा वाला होता, त्याला ह्या साऱ्या गोष्टी थोड्या थोड्या माहीत होत्या. त्याने ही मंडळी गांधीबाबांचे काम करित असल्यामुळे सरकारने त्यांना पकडले आहे, असे सांगितले. हा गांधीबाबा कोण व त्यांचे काम करणाऱ्यांना सरकार कां पकडते, हे गौडबंगाल त्यांना समजेना !

चार आठ दिवस गेले. त्यांना पुन्हा एक बातमी कळली की, बोर्डीच्या पण कांहीं लोकांना पकडले. त्यांत शामराव पाटील व तो नाना ही दोन नावे त्यांच्या ओळखीची होती. नानाला पकडले व त्याला ठाण्याला घेऊन जात असतांना लोकांनी आगगाडी अडवून धरली, वगैरे हकीगत पण ह्यांना कळली. नानाला पकडल्याचे

ऐकून तर मायाचीला व जेठ्याला खूपच वाईट वाटलें ! त्यांनीं आपणांला केवढी मदत केली ! ते जर नसते, तर आज आपले किती हाल झाले असते ! ह्याचा तीं दोषे विचार करूं लागलीं. एवढ्या चांगल्या माणसाला सरकार कां बरें पकडतें हें त्यांच्या लक्षांत येईना ! पण ही हकीगत ऐकून मायाची अगदीं विव्दल झाली. त्या दोघांना कळून चुकलें कीं, आपणांला मदत करणारी माणसें म्हणजे रमेश व नाना हीं दोघेही आतां तुरुंगांत गेलीं. आतां आपला वाली कोण ? आतां जर सावकारानें पुन्हा कांहीं भानगड निर्माण केली तर आपणाला मदत कोण करणार ? अशा प्रकारचे विचार रात्रंदिवस त्या दोघांच्या मनांत सारखे थैमान घालीत होते. अजून त्या सावकाराची त्यांना भीति वाटत होती आणि त्यांची ती भीति खरी ठरली. एके दिवशीं मायाची व जेठ्या हे दोघेजण आपल्या अंगणांत बसले असतां, जंगल खात्याचे कांहीं शिपाई व अधिकारी तेथें आले. त्यांनीं जेठ्याला बाहेर बोलावून तूं जंगलचीं लाकडे चोरलींस, अशी आमच्याकडे तक्रार आली आहे असें त्याला सांगितलें. ह्या अकल्पित आरोपानें व त्या सरबत्तीनें जेठ्या अगदीं भेदरून गेला. त्याची आई मायाची हें बोलणें ऐकत होती. एव्हांना आजूबाजूचे लोक पण गोळा झाले होते. मायाचीनें आरोपाचा इन्कार केला व घरांत येऊन प्रत्येक लाकूड पाहून घेण्यास तिनें त्यांना सांगितलें. ते लोक घरांत आले व ज्या शिक्याचीं लाकडे चोरीला गेलीं आहेत अशी फिर्याद त्यांच्याकडे आली होती, तेच शिके त्या लाकडांवर आहेत असें त्यांनीं ओळखलें. पंचाना बोलावून त्यांनीं पंचनामा करायला प्रारंभ केला. जेठ्याची तर भीतीनें बोबडीच वळली होती; पण मायाची मात्र धिटाईनें आपण तीं लाकडे कुठून व कशीं आणलीं, हें त्या साहेबांना समजावून सांगत होती. तें तिचें सर्व बोलणें तो अधिकारी शांतपणें ऐकून घेत होता.

त्याने तिला “कोर्टापुढें तूं आपली बाजू मांड. आज चोरीचा मुद्दामाल तुझ्या घरी सांपडला आहे, म्हणून मी तुम्हां दोघांना पकडायला पाहिजे; पण तूं बाई माणूस म्हणून तुला पकडत नाही; मात्र जेव्हाला आतां पकडून आम्हीं त्याला महालांत घेऊन जाणार,” असे त्याने अगदी निर्विकारपणे सांगितले. त्याचे बोलणे ऐकून मायाचीला एकदम रडूं कोसळले. पण अधिकाऱ्याला असली दृश्ये पाहण्याची संवय होती. पंचनामा पुरा झाला व जेव्हाला हातकड्या व दोऱ्या बांधून ते लोक घेऊन जाऊ लागले, तेव्हां मायाचीने रडून आकांत मांडला. बाकीचे सर्व लोक बावळटासारखे पहात उभे होते. एकाची हिंमत नव्हती की, पुढें होऊन कांहींतरी करावें. वाल्यांना पोलिसांची खूप भीति वाटायची. जेलचे नांव काढले की वालीं खूप घाबरून जात. एथे तर पोलीस हातांत बेड्या घेऊन आले होते व त्यांनी जेव्हाला पकडले होते. हे दृश्य पाहून सर्व वालीं फार भेदरून गेले.

त्या लोकांनी शिब्या देत देत जेव्हाला बाहेर नेला. त्याला नेत असतां मायाची त्याच्यामागे धावत होती. ती सारखी रडत होती; पण तिच्या रडण्याकडे कोणी लक्ष देत नव्हता. बाजूच्या दोन बायका आल्या व त्यांनी मायाचीला हाताला धरून झोंपडीत आणले.

जेव्हाला घेऊन ते लोक गेले. मायाचीला आतां कोणाचा आधार राहिला नाही. तिचा लहान मुलगा जिवंत होता; पण तो सावकाराबरोबर कोणत्या गांवीं कामाला गेला, हे तिला माहीत नव्हते. त्याला पत्र वगैरे लिहून बोलावयाला ती कांहीं एकादी शिकलेली बाई नव्हती. नवरा केव्हांच नाहीसा झाला होता. सासू मेली, सून पळाली, मुलीचा खून झाला, धाकटा मुलगा बाहेर गांवीं गेला, मोठा मुलगा पकडला गेला, सावकाराने घरांतून काढून लावले, आजपावेतो जेथे राहिलो होतो तो गांव सोडावा लागला, ह्या नव्या ठिकाणी मदत करणारी जी दोन माणसे होती तीही तुरुंगांत जाऊन पडली. आतां आपला वाली कोण ! ह्या विचाराने मायाची अगदी गोंधळून गेली.

शेजारच्या बायांनी तिचे खूप सांत्वन करण्याचा प्रयत्न केला. पहिली भरती ओसरली; नंतर ती एकदम शांत झाली. तेव्हा त्या बाया घरी गेल्या. त्या संबंध पाड्यावर एक प्रकारचे भीतिचे साम्राज्य पसरले होते. शेजारच्या बायांनी मायाचीला भाकरी आणून दिली.

रात झाली जिकडे तिकडे सामसूम झाली. मायाची तळमळत पडली; दुःखाने तिचे डोके जणू फूटून जात होते. खूप हताश झाली होती ती. एवढी धीराची बाई; पण संकटाच्या माऱ्याखाली ठेचून निघाली होती ती.

दुसऱ्या दिवशी सकाळीच सर्व पाड्याभर बातमी पसरली की, मायाचीने गळफास घेतला. शेवटी साऱ्या हालअपेष्टांशी झगडून थकलेल्या त्या वाङ्मणिने आत्महत्या केली !

हे ४२-४३ सालपर्यंतचे आदिवासीचे जीवन ! दारिद्र्य, हाल, उपासमार व जुलूम यांना किती तरी आदिवासी गेल्या कित्येक वर्षांत बळी पडले असतील, हे एक परमेश्वर जाणे !

अशा प्रकारे शहरापासून दूर खेड्यांत अज्ञान, रोगराई, उपासमार व जुलूम बिनतक्रार सहन करीत ठाणे जिल्ह्यांतील आदिवासी मरत नव्हते म्हणून जगत होते. त्यांपैकीच मायाची नांवाच्या वाङ्मणिने संकटाच्या परंपरेशी झगडतां झगडतां हतबल होऊन आज मृत्यूला कवटाळले होते.

संकटाशी झगडतां झगडतां थकल्यामुळे मृत्यूच्या कुशीत अशी शांत झोप किती आदिवासांनी आजपावेतो घेतली असेल ते एक परमेश्वरालाच माहीत !

